

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT TARİHİ BİLİM DALI

**19. YÜZYIL İLE 20. YÜZYILIN İLK YARISINDA
TUNUS'TA VAKIFLAR**

Doktora Tezi

LAROUSSİ MOHAMED

İstanbul, 2009

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT TARİHİ BİLİM DALI

**19. YÜZYIL İLE 20. YÜZYILIN İLK YARISINDA
TUNUS'TA VAKIFLAR**

Doktora Tezi

LAROUSSİ MOHAMED

Danışman: PROF.DR. AHMET TABAKOĞLU

İstanbul, 2009

Marmara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Tez Onay Belgesi

İKTİSAT Anabilim Dalı İKTİSAT TARİHİ Bilim Dalı Doktora öğrencisi
LAROUSSE MOHAMED nin 19. YÜZYIL İLE 20. YÜZYILIN İLK YARISINDA TUNUS'TA
VAKIFLAR adlı tez çalışması ,Enstitümüz Yönetim Kurulunun 16.07.2009 tarih ve 2009-
11/35 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oybirliği/oyçokluğu ile Doktora Tezi
olarak kabul edilmiştir.

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

- Tez Savunma Tarihi : 03.16.9.2009
- 1) Tez Danışmanı : PROF. DR. AHMET TABAKOĞLU
- 2) Jüri Üyesi : PROF. DR. TİĞİNÇE OKTAR
- 3) Jüri Üyesi : PROF. DR. İDRİS BOSTAN
- 4) Jüri Üyesi : PROF. DR. FERİDUN EMECEN
- 5) Jüri Üyesi : PROF. DR. GÜLFETTİN ÇELİK

Öz

Uygarlığın önemli bir bileşeni olan vakıflar, Tunus ülkesinin köklü kurumlarından biri olma özelliğiyle toplumun sosyal, ekonomik, politik ve kültürel alanlarında önemli rol oynamıştır.

Bu tezimiz; ekonomi, siyaset, toplum ve kültürü iç içe barındıran Tunus'taki vakıfları tanıtmayı ve bu vakıfların birey, toplum ve kurumların hayatında ne denli yaygın ve merkeziyetçi olduğunu ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bunun yanı sıra, vakıf gelirlerinin ilkelere ve kuruluş amaçlarına aykırı bir biçimde harcanması ve sömürülmesini de yeni bir durum olarak ortaya çıkarmaya çalışmaktadır.

On dokuzuncu yüzyıl ile yirminci yüzyılın ilk yarısında Tunus'ta vakıflar konusunu inceleme ve araştırma isteğimin arkasında yatan nedenler arasında, bu konunun tarih ve iktisatçılar tarafından bilerek veya bilmeyerek yeterli ilgiyi görmemiş olmasıdır. Günümüzde ise bu kadim müessesese, maalesef Tunus halkının ve aydınlarının belleğinden neredeyse silinmiştir. Bunun sebebi ise eskiden kalan vakıfların ihmal edilmesi, Tunus'un 1956 yılında bağımsızlığını kazanmasının ardından vakıfların kamusallaştırılması ve sonrasında düzenlenen Tunus medeni kanununun vatandaşın okul, cami, yetimhane, huzur evi veya başka bir amaçla mülklerini vakfetmesine müsaade etmemesidir.

Böyle bir konuyu seçmemizin diğer bir amacı, Tunus iktisat tarihine ışık tutabilmektir. Bunun için adeta bir arkeolojik kazı çalışması yaparak Tunus Milli Arşivi belgelerinden ve bu belgelerin içerdiği vakıf ve gelirleriyle ilgili, rapor, yazışma ve sayım çizelgelerinden azami derecede istifade etmeye çalıştık.

Ayrıca tarihi süreç içerisinde Tunus vakıflarına da değinmemiz gerekmektedir. Yani vakıfların küçük ve basit bir kurumken, Osmanlı İmparatorluğu döneminde nasıl gelişip kurumsallaştığını, Tunus'un sosyal, politik ve ekonomik alanlarındaki büyük rolünü ve sonunda Fransa'nın Tunus'u işgali (1882 – 1956) sırasında bu kurumun nasıl küçüldüğü ve önemini kaybettiğini, bu gün ise eskiden toplumun temel bileşeninden biri olan ve öncül rol oynayan vakıflar müessesesinin insanların belleğinden neredeyse silindiği gerçeklerini ele almaya çalıştık.

ABSTRACT

The phenomenon (the Waqf) of the endowment is one of the civilization components, and it is prestigious institution that has played an important role in the economic, political, social and cultural levels of the Tunisian community. The aim of this work is to identify the importance of the endowment in Tunisia, it is an importance stems from the interdependence and overlap of economic, political, social and cultural issues and reflects the endowment universality and its centralization in the life of the individual, group and institutions. But it also reveals a new phenomenon which is the recruitment and exploitation of the endowments proceeds for not what has been established for, and that is contrary to the endowment principle, and deviate from the general objectives that the endowments established for. The attention of the endowments in Tunisia in the 19th century and the first half of the 20th century and make it an important topic for study, research and analysis does not only proceed what we have mentioned before, but also leads us to an urgent desire to reveal what missing or buried intentionally or unintentionally by researchers, historians and economists. And this old establishment is almost getting absent in the memory of the Tunisian society not only in public but also among intellectuals, and that due to the negligence of the endowment from one side and the stopping the endowments process after been nationalized by the impact of independency of Tunisia in 1956, and that is because the Tunisian Civil Law doesn't contain any rule authorizing a citizen to endowment his properties for the benefit of a school, mosque or any other institution from other side. The subject interest is also such as the exhumation of the economic history of Tunisia. My subject in this research is the Tunisian Archive, where the facts become known through the reports, letters, statistical tables related to endowments and its proceeds, even we will also find out that we are following the endowment in its various forms throughout history of a small simple phenomena that become an institution in respect of the rule of the Ottoman Empire, and such huge association with its effective role in the economy, politics and in the Tunisian society to become a small marginalized declined role in the entry of the French colonization to Tunisia 1882- 1956. And thus the organization loses the leading role, and also will be ignored and disappeared from the memory of the society after it was an important and basic component of it.

ÖNSÖZ

19.yüzyıl ile 20.yüzyıl'ın ilk yarısında Tunus'un hâkimiyeti, ilk önce Osmanlı daha sonra Fransa olmak üzere iki ayrı devletin elindeydi. Osmanlı yönetimi sırasında vakıflar müessesesine olan ilgi artmakta, farklı vakıflar ortaya çıkmakta ve buraların gelirlerden Tunus halkı büyük oranda istifade etmekteydi. Bu dönemde vakıfların bu denli yaygınlaşması, çeşitlilik arz etmesi ve çoğalması karşısında İmparatorluk, vakıflarla ilgilenecek idari organlar ihdas etmişti. Bu organların başına, öncelikle Tunus olmak üzere tüm şehir ve eyaletlerdeki vakıf işlerini ortak kanunlarla sevk ve idare edecek Vakıflar Nazırlığı'nı getirilmişti.

Fransa döneminde ise vakıf gelirleri farklı amaçlarla kullanılacak ve hatta Fransızlar, vakıf mülklerini ele geçirmeye çalışacaktı. Vakıflar Cemiyeti ise bu duruma karşı direnmeye çalışacaktı.

Tezimizin birinci bölümünde genel olarak vakıfları, özel olarak Tunus vakıflarını ele alacağız. Bu bölümde, geleneksel anlamda vakıflar ile söz konusu dönemde Tunus ülkesindeki vakıflar arasındaki benzer yönler ve farklılıkları ortaya koymaya çalışacağız. Ardından Tunus'taki vakıf türleri ile vakıfların ekonomik, sosyal ve eğitim alanlarındaki rollerine değineceğiz. Birinci bölümün sonunda ise, Vakıflar Cemiyeti öncesi vakıfların yönetimini üstlenen üç mercii olan yargı, belediye ve askeri kurumlardan bahsedeceğiz.

Tezimizin ikinci bölümünü 1874 yılında kurulan Vakıflar Cemiyeti'ne ayırdık. Acaba bu cemiyet, vakıflar müessesesinin itibarını geri kazandırabilecek miydi? Hesapları kontrol altına alabilecek miydi? Bu durumun devlet bütçesine bir katkısı olacak mıydı, yoksa belediye ve askeri kurum zamanında olduğu gibi bütçe açığı ve enflasyondan şikâyet etmeye devam mı edecekti? Ayrıca Cemiyet, vekil ve mutasarrıfların ihlallerinin ve de yabancıların vakıf gelirlerini sömürmelerinin önüne geçebilecek miydi? Özetle, Tunus'ta Fransız sömürgesinin başladığı dönemlerde ortaya çıkan ve ileride adını '**mali kriz**' koyacağımız bu sorunları Vakıflar Cemiyeti aşabilecek miydi?

Tezimizin üçüncü bölümü ise, dönem olarak en uzun zamanı kapsamakta ve konu zenginliği bakımından en büyük bölümü oluşturmaktadır. Bu bölümde Fransızların

Tunus'a girdikten sonra ayrıldıkları yıl olan 1956'ya kadar geçen sürede vakıfların durumunu ele alacağız ve bu bölümü üç konu altında işlemeye çalışacağız.

Birinci konumuz, vakıf mülklerinin askeri yönden işgale uğrama şekli, vakıfları ele geçirmek için yürütülen yasal düzenlemeler, bu politikanın vakıf mülklerine etkisi ve vakıfların yabancı yerleşimcilerin eline geçmesi hakkında olacaktır. Ayrıca Tunus halkının bu gelişmelere tepkisine ve ardından vakıf mülklerine sahip çıkma adına geliştirilen idari organa değineceğiz.

İkinci olarak, eğitimi korumanın yanı sıra, gerek eskiden var olan, gerekse sömürge döneminde kurulan okulları muhafaza etmede vakıfların rolünü ele alacağız. Ayrıca 1885–1913 yılları arası çıkartılan yeni kanunlarla vakıf mülklerinin kaybedilmesi ile vakıfların ekonomik hareketlilik ve sosyal hayat içerisindeki zayıflamasına değineceğiz.

Tezimizi üçüncü bir konu olan vakıflar bütçesiyle sonlandıracağız. Burada vakıflar müessesesinin birinci ve ikinci dünya savaşları arasında karşı karşıya kaldığı mali krizi ve buna karşı yürütülen kurtarma çabalarını ele alacağız. Vakıflar idaresinin maddi ve manevi açıdan yıpratılmaya çalışıldığı ve sürekli olarak işgal denetimi altına alınmak istendiği bir zamanda acaba bu gayretler başarıya ulaşacak mıydı?

Tüm bu ve benzeri sorulara, tezimizin ana kaynağını oluşturan Tunus Milli Arşivinin 1800–1956 yılları arasını kapsayan 16 arşiv defterinden istifade ederek cevap bulmaya çalışacağız.

Son olarak çalışmalarım boyunca beni sürekli cesaretlendirip, motive eden ve yardımlarını esirgemeyen danışmanın sayın kıymetli hocam Prof. Dr. Ahmet Tabakoğlu'ya ve diğer hocalarıma, ayrıca değerli arkadaşarımdan Yakup Caymazoğlu'ya ve diğer emeği geçen bütün arkadaşarıma en içten teşekkürlerimi sunarım.

Laroussi MOHAMED

Temmuz – 2009

İÇİNDEKİLER

ÖZ/ABSTRACT	I-II
ÖNSÖZ	III
İÇİNDEKİLER	V
KISALTMALAR	VIII
GİRİŞ	1

1. BİRİNCİ BÖLÜM

Vakıflarla İlgili Genel Bilgiler ve Tunus'taki Vakıflar	6
1.1 Vakıflarla İlgili Genel Bilgiler	6
1.1.1. Vakfın Tanımı	6
1.1.2 Vakfın Unsurlarında Aranılan Şartlar	8
1.1.3 Vakfedilecek Malda Aranılan Şartlar	10
1.1.3.1 Müttekavim Mal Olması	10
1.1.3.2 Malın Belirli Olması	10
1.1.3.3 Vakfedenin Mülkü Olması	10
1.1.3.4 İfraz Edilmiş Olması	11
1.2 Tunus'taki Vakıflar	11
1.2.1 Vakıf Türleri ve Toplumdaki Rolü	12
1.2.2 Vakıfların Yönetim Yapısı	20
1.2.2.1 Yargı Müessesesi	21
1.2.2.2 Belediye Kurumu	22
1.2.2.3 Ordu Müessesesi	24
1.2.2.3.1 Vekillerin vakıflar üzerinde kötü tasarrufu	26
1.2.2.3.2 Mülkiyette hile	29
1.2.2.3.3 Vakıfların devlete borç vermesi	29
1.2.2.3.4 Aylıkların vakıflar tarafından ödenme sıkıntısı	29

2. İKİNCİ BÖLÜM

Evkaf Cemiyeti'nin Kurulmasından Sonra Vakıf Müessesesi	32
2.1 Evkaf Cemiyeti'nin Sosyal, Ekonomik ve Bilimsel Önemi	32
2.1.1 1874 Yılında Vakıflar Cemiyetinin Tesisi	32
2.1.1.1 Kuruluş Amacı	33
2.1.1.2 Vekil Tayininde Yeni Yöntem	34

2.1.2 Cemiyet Döneminde Vakıfların Durumu	36
2.1.2.1 Vakıflar ile kendisine vakfedilenlerin durumu	36
2.1.3 Vakıf Gelirleri	40
2.2 Cemiyetin Sorunları	43
2.2.1 Devletten Kaynaklanan Sorunlar	43
2.2.1.1 Nüfuz sahibi insanlardan kaynaklanan sorunlar	43
2.2.1.2 Ücretlerin ödenmesi	44
2.2.1.3 Kanun vergisinin ödenmesi	47
2.2.2 Belde Sakinleriyle Münasebetler	49
2.2.2.1 Vakıf mutasarrıflarının ihlalleri	50
2.2.2.2 Vekillerin denetlenme zorluğu.	51
2.2.2.3 Vakıf ihlallerinin engellenme zorluğu	57
2.2.3 Yabancıların Vakıf İhlallerine Katkısı	58
2.2.3.1 Yabancıların vakıf mallarına müdahale yöntemleri	59
2.2.3.2 Yabancıların vakıf mallarına müdahalelerinin sonuçları	66
2.2.4 İşgalin Başlangıcında Vakıflarda Mali Kriz	69
2.2.4.1 Vakıfların bütçeye katkısı	69
2.2.4.2 Vakıfların belediye hizmetlerine katkısı	73
2.2.4.3 Resmi matbaaya yardım	76

3.ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Fansız İşgal Döneminde Vakıf Müessesesi ve Tunus Ekonomisindeki Rolü	79
3.1.Vakıflar Cemiyetinin Sömürge Dönemindeki Yeni Konumu	80
3.1.1 Vakıf Mallarının Askeri Yönden İşgali	80
3.1.1.1 Doğrudan işgal	80
3.1.2 Vakıflarla İlgili Yeni Yasal Düzenlemeler	84
3.1.2.1 İnzal kanunu	84
3.1.2 .2 Muavaza kanunu	87
3.1.3 Vakıfların İdari Organının Geliştirilmesi	98
3.1.3.1 Vakıflar Yüksek Konseyi (1908)	99
3.1.3.2 Cemiyet nezdinde hükümet mutemedi	100

3.1.3.3 İsansız inzal işlemleri	101
3.1.4 Vakıflara karşı yürütülen işgal politikasının sonuçları (Nisan 1913)	102
3.2 Vakıflara ait okullar ve yurtlar	105
3.2.1 Özel yatılı okullar meclisi	105
3.2.2 Eğitim veren okullar	106
3.2.2.1 Yeni okullar	107
3.2.2.2 Modern meslek okulları	110
3.2.2.3 Eski okul ve yurtlar	112
3.2.2.4 İşgalin Medrese vakıflarına etkisi	114
3.3 Vakıfların Mali Durumu, Krizler ve Reform Çabaları	120
3.3.1 Vakıflar bütçesi ve kaynakları	121
3.3.2 Vakıflar maliyesinin bozulma nedenleri	122
3.3.2.1 Muhasebe işlemlerinde zorluk ve gecikmeler	122
3.3.2.2 Güney vakıflarının ihmal edilmesi	123
3.3.2.3 Vakıf mülk ve paralarının denetlenmemesi	125
3.3.2.4 Fiyatların artması	129
3.3.2.5 Muavaza paralarının kötüye kullanımı	131
3.3.3 Vakıfların savaş sonrası sorunları	135
3.3.3.1 Cemiyet ve Mali anlaşmazlıklar	135
3.3.3.2 Kriz belirtileri ve tırmanışı (1929 –1936)	136
3.3.3.2.1 Vakıfların bütçe açığı	136
3.3.3.2.2 Krizin sonuçları ve vakıflara etkisi	140
3.3.3.3 II. Dünya Savaşı sırasında Cemiyetin durumu	143
3.3.3.4 II. Dünya Savaşı'nın Vakıf mülklerine etkisi	145
3.3.3.4.1 Akarlarla ilgili zararlar	146
3.3.3.4.2 Cemiyetin ödenmeyen kira bedellerini talep etmesi	148
SONUÇ	150
KAYNAKÇA	155

KISALTMALAR

a.g.e	: Adı Geçen Eser
a.g.k	: Adı Geçen Kaynak
c	: Cilt
d	: Doğum
h	: Hicri
no	: Numara
ö	: Ölüm
s	: Sayfa
v.b	: Ve Benzeri
t.y	: Tarih Yok
y.y	: Yayın Yeri Yok

GİRİŞ

Bir araştırma tezi olarak 1800–1956 yılları arasında Tunus vakıflarını ele almak, vakıflar açısından ehemmiyet arz ettiği gibi, gerek iktisatçılar, gerekse tarihçiler tarafından yeterli ilgiyi bulamamış bu konunun yeni bilgilerle gün yüzüne çıkarılması açısından da ayrı bir önem taşımaktadır.

Bu çalışmamızın amaçlarından biri, Tunus'ta daha üniversitelerin iktisat bölümlerinde bir ders olarak okutulan iktisat tarihinin kendi başına bir bölüm olabilmesinin önünü açabilmektir. Yine de tezimizin asıl amacı, vakıflarla ilgili akademik çalışmalarda çok fazla söz edilmeyen, ancak buna karşın tarihi derinliği olan Tunus vakıflarına ışık tutmaktır. Bu bağlamda Tunus vakıflarını hem geleneksel modeliyle hem de 1874 yılında kurulan Vakıflar Cemiyeti'yle birlikte beliren modern yönüyle incelemeye çalışacağım.

Vakıflar müessesinin asırlar boyunca Tunus toplumunun önemli dinamiklerinden biri olmasına karşın bugün Tunus halkının hafızasında yer almaması ve yeni nesillerin vakıf ile ilgili yeterli bilgiye sahip olmamaları, bu konuyu ele almamın arkasında yatan sebeplerden bir diğeridir. Özetle Tunus vakıfları konusunu ele alarak, daha önce Tunus medeniyetinin bir parçası olan bu unutulmuş müesseseye ışık tutmuş olacağım.

Bu tez, aynı zamanda Tunus vakıflarıyla ilgili bir dizi soruya cevap aramaktadır. Bu soruların en önemlilerini şu şekilde sıralayabiliriz; Bir Osmanlı eyaleti olan Tunus'taki vakıfların 1800–1881 yıllarını kapsayan zaman dilimindeki durumu nasıldı? Tunus'un Fransa tarafından işgal edildiği dönem (1881–1956)'de vakıflar eski yapısı ve yeni idari şekliyle sosyal, ekonomik ve eğitim alanlarındaki işlevliğini sürdürebilecek miydi? Acaba 1874–1881 dönemi, önceki dönem (1800–1881)'den ve sonraki dönem (1882–1956)'den farklılık gösterecek miydi? Vakıflar müessesesi, sömürgecinin gölgesinde faaliyetlerine devam edebilecek miydi? İşgal yönetimi, vakıfların çalışmalarına izin verecek miydi? Yoksa vakıfların yetkilerini sınırlamaya, onları kaldırmaya, elde etmeye veya gelirlerini kullanmaya mı çalışacaktı? Son olarak

Tunus vakıfları, kuruluş amaçları doğrultusunda sosyal, eğitim ve ekonomik alanlardaki faaliyetlerine devam edebilecek miydi? Bütün bu ve benzeri sorulara tezimin muhtelif bölümlerinde birbiriyle ilintili olarak cevap vermeye çalışacağım.

Tunus ülkesindeki vakıfları detaylı bir şekilde araştırabilmek için Tunus Milli Arşivi'ndeki yığınla belgeyi incelemek gerekmektedir. Bu bağlamda vakıflarla ve Vakıflar Cemiyeti'yle ilgili tüm defterleri çıkarmaya çalıştık. Bu defterlerden en önemlileri Silsile-i Tarihiye ve Vakıflar Cemiyetiyle ilgili olan defterlerdi. Bu belgelerden bazılarının, 1800–1881 dönemine yani Tunus'un Osmanlı Devleti'ne bağlı olduğu döneme ait olmasına rağmen yazı dili Arapçaydı. Örneğin Tunus'ta Ahmet Paşa döneminden yani 1838 yılından itibaren Tunus Eyaleti ile Bab-ı Âli arasındaki yazışmalar Osmanlıca yerine Arapçayla kaleme alınıyordu.

Tezimizin ana kaynağını oluşturan bu arşiv belgelerinin yanı sıra, konumuzla ilgili farklı kaynak, araştırma ve çalışmalardan da faydalanmak istedim. Ancak Tunus'taki vakıflar konusunda yazılanların birkaç gazete ve dergide yayımlanmış sınırlı kaynaklar olduğunu gördüm. Örneğin; gazeteci yazar Muhammed Salih Mzali, Mağaribiyye Tarih Dergisinin Temmuz 1976 sayısında yazdığı bir makalede bir medreseye ait 434 gayrimenkulü içeren bir vakıf belgesinden bahsetmekteydi. Bir başka örnek de gazeteci yazar Ali Bouchoucha'nın 1884–1889 yılları arasında El-Hâdıra gazetesinde kaleme aldığı köşe yazılarından oluşmaktadır. Bouchoucha, gazetenin birçok sayısında vakıflar meselesinden bahsetse de yazılarında sadece belli olaylara odaklanmış ve vakıflarla ilgili tüm hususlara değinmemiştir. Ayrıca Muhammed Tahir Es-Snoussi'nin 1958 yılında Tunus El-Ahbâs (Vakıflar) dergisinde yayımlanmış birçok makalesi bulunmaktadır. Yine 1900–1908 yıllarında Vakıflar Cemiyeti'nin başkanlığını yürüten Muhammed El Beshir Safer'in, El-Hâdıra dergisindeki yazılarında Fransız sömürgecilerin vakıf mülklerini işgal etme politikalarını eleştirdiğini görmekteyiz.

Vakıflarla ilgili yapılan bazı araştırmalarda tek tip metot benimsenmiş, bazı tarihçiler analiz yapmadan ve yorum katmadan tarihi olayları sıralamış, yani bu konunun detaylarına inmemişlerdi. Daha eski araştırmalar ise hem sayıca çok az, hem de belli tarih dilimlerini içermekteydi. Dolayısıyla bu araştırmalar kapsamlılık

özelliğinden uzak, ya çok cüzi ya da çok yüzeyseldi. Araştırma dönemimizle ilgili güncel olayları kaleme alanlar arasında Tunuslu tarihçi ve sır kâtibi Ahmed bin Ebi'd-Diyaf¹ ve meşhur eseri “İthâfü Ehli'z-Zamân bi Ahbâri Mülûki Tûnis ve Ahdi'l-Emân”ı görmekteyiz. Kitabının farklı bölümlerinde vakıflara işaret eden yazarın bilgilerinden faydalansak da, yaşadığı dönemde vakıflarla ilgili tüm konulara değinmediğinden bu istifademiz sınırlı kalmıştır.

Bu belge ve kaynaklar yanında Tunus vakıflarıyla ilgili iki önemli akademik araştırma yapılmıştır. Bunların her ikisi de Tunuslu tarihçi Esh-eybeni Binbilgis¹'e aittir. Yazar, bu eserlerinde vakıflar müessesesini kapsamlı bir şekilde ele almış, topladığı bilgileri tarihsel analitik ve açıklayıcı bir yaklaşım ile gün yüzüne çıkarmıştır. Ancak vakıflar konusunun detaylarına inmesine rağmen sentez ve sınıflandırma yöntemini ihmal etmiştir. O nedenle daha önceki araştırmalardaki eksiklikleri gidermek adına bu tezimde izlediğim metot, analiz ve sentez yöntemidir. Çok sayıdaki belge ve kaynakların sunduğu bilgileri tasnif edip, konuyu tarihi boyutundan ziyade iktisadi bakış açısıyla ele almaya çalışacağım. Dolayısıyla belgelerdeki rakam ve istatistikleri toplayıp vakıfların Tunus hazinesine olan katkısı ve ülke ekonomisine olan yansımalarını incelemeye çalışacağım.

Bu çalışmam, Tunus'taki vakıflar müessesesinin iktisadi boyutunu, tarihi, kültürel ve siyasi boyutlarından ayırmadan farklı yönleriyle ele almaktadır. Çünkü bu boyutlar aslında birbirine bağlı olduğundan, biri ele alınırken diğeri ihmal edilemezdi. Ancak böylesi bir bilimsel çalışma, tüm bu boyutlar göz önünde tutularak konusuna göre tasnif edilmeliydi. Vakıfları özel ve genel yapısıyla incelemek için seçtiğimiz dönem 1800–1956 yıllarını kapsayan bir buçuk asırlık bir tarih dilimiydi. Peki, neden bu zaman dilimini seçtik?

Bu dönemin özelliklerine baktığımızda, vakıflarla ilgili çok sayıda belge ve bilginin var olduğunu ve tarihi açıdan vakıflara etkisi olan farklı tarihi olaylara sahne

¹ Esh-eybeni Binbilgis: Tunuslu üniversite hocası. 1943 yılında Tunus'un Duz kentinde doğdu. Vakıflar konusunda iki kitabı bulunmaktadır. Bunlardan ilki 2004 yılında yayımlanan ‘Fusulun fi Tarih-il Evkaf bi-Tunus’(matbaatu dar nuha Sfaks Nisan 2004), ikincisi ise 2005 yılında yayımlanan ‘Cemiyet-ül Evkaf’ tır(matbaatu dar nuha Sfaks şubat 2005).

olduğunu görmekteyiz. Yani Tunus vakıflarından söz edebilmek için sadece 1800–1874 yılları arası dönemi incelemek ve bununla yetinmek mümkün değildi. Nitekim 1874 yılında Vakıflar Cemiyeti'nin kurulmasıyla Tunus'ta vakıflar, basit geleneksel yapısını bir kenara bırakıp teşkilatlı ve idari bir yapıya sahip olmuştu.

Tunus'taki vakıf müessesesiyle ilgili kapsamlı bir çalışma yapmayı hedeflediğimden araştırmamı 1874 tarihinde noktalamadım. Bunun için 1874'ten 1956'ya kadarki dönemi de incelemek benim için kaçınılmazdı. Çünkü bu dönemde Vakıflar Cemiyetiyle birlikte vakıflar, bünyesi ve mülkleri açısından köklü değişimler geçirmişti. Bu değişimler içerisinde, Tunus'un maruz kaldığı yeni bir durum daha ortaya çıkacaktı. Bu, Fransız işgaliyle birlikte eyaletteki yeni egemenliğin Vakıflar Cemiyetine ve vakıflara etkisiydi.

Burada belirtmeliyim ki, araştırmamda belli bir tarihi sürece bağlı kalmam, tezimin iktisat alanından tarih alanına kayması anlamına gelmemektedir. Belgeler üzerinde analiz yapabilmem, rakam ve istatistikleri inceleyerek sentezleyebilmem açısından bu tarihi süreç olayları bakımından önem arz etmektedir. Ayrıca muhasebe veya siyasi kararlar ile ilgili bu belgeler, vakıfların önemini de ortaya koymaktadır.

1800–1956 dönemini seçmemin bir diğer sebebi de, bu dönemde Tunus'taki vakıfların başka İslam diyarlarında görülmemiş bir çeşitliliğe sahip olmasıdır. Ayrıca bu vakıflar, basit bir yapıdan çok, organize ve karmaşık yapısıyla, hem birey hem de toplumun hayatında önemli role sahip bir müessese halini almıştır.

Bu çalışmanın zaman süreci, konunun kısımları arasındaki eklemlerin araştırılmasını ve bu bağlamda tezin üç bölümde ele alınması zorunluluğunu doğurdu. Dolayısıyla birbirini takip eden üç tarihi dönemde, koşulları ve şartları farklı olsa da ortak konu olan vakıfları üç ana bölümde ele alacağım.

Birinci bölümde, 1800–1874 döneminde genel anlamıyla vakıf kurumundan, türlerinden ve amaçlarından özellikle de Tunus vakıflarından bahsedeceğim.

İkinci bölümde, Vakıflar Cemiyeti'nin 1874'teki kuruluşundan Fransız işgalinin Tunus'a girdiği döneme kadar olan gelişmeleri ve Cemiyetin işgal ile çatışmasını ele alacağım.

Üçüncü ve son bölümde ise, (1882–1956) Vakıflar Cemiyeti'nin Fransız işgali dönemindeki yeni durumunu ve ülke ekonomisine olan katkısını inceleyeceğim. Bu bölümde, Tunus müstemelesinde Vakıflar Cemiyeti'nin sosyal, eğitim ve ekonomik alanlarında oynadığı rollere değineceğim.

BİRİNCİ BÖLÜM

Vakıflarla İlgili Genel Bilgiler ve Tunus'taki Vakıflar

1.1. Vakıflarla İlgili Genel Bilgiler

1.1.1. Vakfın Tanımı

İslâm hukukunda "Vakıf" kelimesini ifade eden, "Habs حَبْسُ , Hubs حُبْسُ" ve "Sadaka" صَدَقَةٌ olmak üzere üç terim kullanılmıştır. Vakf veya vakıf (va-ka-fe) وَقْف kökünden Arapça bir mastar olup; sözlükte; durdurmak, alıkoymak demektir.² Kök anlamın kapsamı ederek genişlemiş ve bir malı; mülkiyetin nakli sonucunu doğuran tasarruflardan menedip, gelirini sürekli olarak yoksullara tahsis etmek anlamını kazanmıştır. Çoğulu "evkâf" ve "vukûf" tur. Vakıf kelimesi bir isim olarak, edilgen kök, yani "vakfedilen mal" anlamını ifade eder. Osmanlı Devleti uygulamasında "evkaf" tabiri, bu anlamda vakfın çoğuludur³.

İslâm Peygamber'i Hz. Muhammed (S.A.V.) bazı hadislerinde vakıf yerine bu kelimenin eş anlamlısı olan "habs" kelimesini kullanmıştır.

İmam Şafiî (ö. 204/819) ile Malikî hukukçular ve bunları izleyenler, Hz. Muhammed'in ifadesine sadık kalarak, vakıf için "habs" veya "hubs" ile çoğulu olan "ahbâs" terimini kullanmaya devam etmişlerdir⁴.

Vakıf yerine "sadaka-i Cârîye" (صدقة جارية) kelimesinin kullanıldığı da olmuştur. Sadaka; yoksullara Allah rızası için verilen şey, sevap kazanmak amacıyla hibe edilen mal, demektir. Bu kelimeye muharreme (dokunulmaz hâle gelen), müebbede (ebedî kılan) veya Cârîye (devam eden) gibi sıfatlar eklenerek vakıf anlamı kazandırılmıştır⁵. Hanefilerin büyük çoğunluğu, işin başından itibaren vakıf terimini

² Yedi yıldız Bahaeddin, **İslam Ansiklopedisi** : VAKIF , s 153 c 13

³ İbn Manzur, **Lisanu'l-Arab**, Beyrut, t.y., III, 969-970.

⁴ İmam Şafiî, **el-Ümm**, s 51-58 , c IV , Beyrut 1973.

⁵ a.g.e.

kullanmayı tercih etmekle birlikte, bazı Hanefî hukukçuları, konu başlığı olarak "Vakıf ve Sadaka"yı birlikte işlemişlerdir ⁶.

Vakıf, bir hukukî müessese olarak şöyle tarif edilmiştir: Vakıf; kendisinden yararlanmak mümkün ve caiz olan bir malı, devamlı olarak Allah'ın mülkü olmak üzere temlik ve temellükten menetmek ve menfaatini (gelirini), Allah rızası için bir hayır cihetine tasadduk etmektir. Burada mal, vakfedenin mülkiyetinden çıkar ve Allah'ın (toplumun) mülkü haline gelir. Böyle bir malın yönetimi artık vakıfnamedeki şartlara ve genel esaslara göre olur ⁷.

Türkçede "vakıf" olarak söylediğimiz "vakf" kelimesini etimolojik olarak incelediğimizde Arapça bir isim olduğunu görürüz. Durma, durdurma, hareketten alıkoyma, hapsedme, dinlendirme anlamlarına gelir. Çoğulu "evkaf"tır. Osmanlıcada kök fiil olarak kullanıldığında "vakfetmek" halini alır. "Mevkuf" ise vakfedilen malı ifade eder. "Durdurulan" ve "hareketten alıkozulandan kasıt, vakfedilen mal olsa da yön belirtilmediği için kelimenin muhatabı vakfedilen mala dokunması durdurulan anlamında insanlar ve kurumlar da olabilir. Nitekim bir vakfın oluşmasında temel unsurlardan biri olan vakfiyede (vakıf senedi)⁸ bunun önlemi hukuki ve dini yollarla alınmaya çalışılmıştır.

Vakıf, tamamıyla İslami kaynaklı olup bireysel ve toplumsal yarar sağlamak amacıyla ortaya çıkarılmış bir sistemdir. Vakfın temel amacı sevap kazanmaktır. Hikmeti ise vakfedilen malın kötü kullanımının ve yok olmasının önüne geçmek şeklinde özetlenebilir. Vakfın dört rüknü vardır. Bunlar ; 1- Vakfeden 2- Vakfedilen

⁶ El-Kâsânî, Bedayiu's-Sanâyi, Beyrut, 1974, IV, 217.

⁷ El-Kubeyсі, Ebû Bekr Hassaf Ahmed Ahkâmü'l-Vakf, Bağdat, 1977, I, 75-78).

⁸ Herhangi bir malı vakfeden (vâkıf) tarafından, vakfın idaresi ile ilgili hazırlanmış nizamnâme. Vakıf senedi de denilen vakfiyeler, kadılık siciline işlendikten sonra kesinleşirdi. Vakfiyelerde genellikle aşağıdaki bölümler yer alırdı:

1- Vakfedilen malların neler olduğu.

2- Vakıf olunun bu malların kimler tarafından idare edileceği.

3- Vakf gelirlerinin nelere sarf edileceği. Vakfedilen bu malların nasıl idare edileceği.

4- Bu arada, müessesede kimlerin çalışacağı, bunlara ne kadar ücret ödeneceği, bu ücretlerin nereden temin edileceği gibi konular teferruatlı olarak verilirdi.

5- Hâkimin (kadı), vakfın sıhhat ve lüzumuna dair hükmü.

6- Sonunda da tarih ile üst kısmında hâkim veya hâkimlerin mührü bulunurdu. (Ali Hikmet Berki, Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstilah ve Tabirler, Ankara, tarihsiz, 57).

3- Kendisine vakfedilen 4- Sıyga. Vakfedenin bağışlamak istediği şeyin sahibi olması şarttır. Vakfedilenin satış ve kullanım olanağı bulunan menkul veya gayrimenkul mal olması, kendisine vakfedilenin fakir ve yetimler veya cami ve köprüler gibi hak ediş şartlarına haiz olması, siyganın ise yazılı ve sınırlı bir metin olması gerekmektedir.

Vakıf sistemi tarih boyunca birçok okulun, mescidin, halk kütüphanesinin, surların, tekkelerin, kervansarayların ve yetimhanelerin inşasına katkıda bulunmuştur. Sahabe döneminden başlayarak Emevi ve Abbasilerle geçen süreçte vakıf sistemi, kurumlarıyla çok büyük gelişmeler yaşamış, sadece fakir ve ihtiyaç sahiplerine dağıtılan sadaka olma özelliğinin ötesinde, okullar, tekkeler, mescitler ve öğrenci evleri gibi binalar yapan bir sistem halini almıştır. Bu durum, vakıfların devlet tarafından düzenlenmesi zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. Vakıfların sevk ve idaresi kadıların gözetimine sunulmuştur. Kendilerine vakfedilenlerin haklarını korumak ve vakıfların bekası için bir tür vakıf muhasebe sistemi geliştirilmiştir. Ayrıca kadılar, vakıf sicilleri tutarak bu hizmetlerden faydalananların haklarını yazılı olarak korumaya çalışmışlardır.

1.1.2 Vakfın unsurlarında aranan şartlar

Vakfı oluşturan unsurları vakfı yapan, vakıftan faydalanan, vakfedilen mal ve vakfiye olarak dört ana başlıkta toplayabiliriz. Literatürde, vakfı yapan kimseye vâkif, vakıftan faydalanan gruba mevkufun-aleyh, vakfedilen mala ise mevkuf denilmektedir. Bu üçlü yapının hangi şartlarda bir araya gelip hangi şartlarda yola devam edeceğini ise vakfiye denenen kuruluş senetleri belirler. Bu şartlar, farklı mezheplerde farklı olarak değerlendirilmiştir.

En yalın haliyle vakıf yapan kimse şeklinde açıkladığımız vâkif, mülkiyetine sahip olduğu malların bir kısmını veya tamamını toplumun menfaatine hayır yapmak ve sevap kazanmak gayesi ile ebedi olarak tahsis eder. Fakat vâkif olabilmenin bazı hukuki ve vicdani şartları vardır. Bir vakıf muamelesinin yapılabilmesi ve bu muamelenin hukuken geçerli olabilmesi için şahsın bu vakfı yapmaya ehil bulunması gerekmektedir.

Elmalılı Hamdi Yazır, genel olarak ehliyeti "Kişinin lehindeki ve aleyhindeki

hükümlere salahiyet (nüfuz) ve kabiliyeti" şeklinde açıklamıştır⁹. Vâkif olabilmenin gerektirdiği ehliyetler ise bu genel ehliyet tanımının ışığında ortaya çıkmış olan temlik (mülk edindirme) ve teberru (bağış yapma) ehliyetleridir.

Temlik ehliyetinden kasıt kişinin mülkünü bir başkasına bedel karşılığı ya da karşılıksız olarak devredebilmesi ve bu işlemin hukuken geçerli olmasıdır. Teberru ehliyeti ise kişinin mülkünü veya hakkını, karşılıksız olarak başkasına devretmeye veya ortadan kaldırmasına yetkisi olması, bu yetkinin kullanıldığında da hukuken geçerli olmasıdır. Temlik ve teberru ehliyetlerine sahip olmak ise bazı vasıfların varlığıyla mümkündür. Bunlar: akıllı ve hür olmak (Ömer Hilmi Efendi, 1977: 53. mesele), reşit ve baliğ olmak, kısıtlı olmamaktır¹⁰.

Bu saydığımız vasıfların çoğu, yürürlükteki Türk medeni kanununun bahsetmiş olduğu hak ve fiil ehliyetlerine sahip olabilmek için de gerekli vasıflardır. Öyle ki, Türk medeni kanununa göre canlı doğan her insan hak ehliyetine sahiptir ve bu ehliyete göre bütün insanlar hukuk düzeninin sınırları içinde, haklara ve borçlara sahip olabilirler. Fiil ehliyetine sahip olan bir kimse ise, kendi fiilleriyle hak edinebilir ve borç altına girebilir. Hak ehliyetine sahip olmak için canlı doğmuş olmak yeterli iken fiil ehliyetine sahip olmanın daha çeşitli koşulları vardır. İşte bu koşullar vâkif olabilmenin koşulları içinde de yer alır. Bir bakıma vâkif olabilmek, hak ve fiil ehliyetlerine sahip olmayı da gerektirmektedir.

Vâkifin tam ehliyete sahip olmasına rağmen istediği tasarrufu yapmasını engelleyen bir durum ise ölüm hastalığı (maraz-ı mevt) dir. Ölüm Hastalığı Mecelle'de, ölüm korkusu içindeki erkeğin evi dışındaki, kadının ise evi içindeki işlerini yapmaktan aciz olup mevcut bu hal üzerinden bir sene geçmeden ölmesi durumunda, bahsi geçen

⁹ Öztürk Nazif, Elmalılı M. Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar. Diyanet Vakfı Yayınları. Ankara. 1995

¹⁰ Ömer Hilmi Efendi, Hilmi Efendi Ömer, İthaf-ül ahlaq fi ahkam-il evkaf, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara 1977."Vakıfın deyn veya sefeh sebebi ile mahcur olmaması şarttır" demektedir (1977: 55. mesele). Burada "deyn" kelimesinden kasıt vakıfın borcundan dolayı kısıtlı olmasıdır. Vakıfın malına tedbir konulması şeklinde de yorumlanabilir. İsmail Kurt, borcu sebebiyle kısıtlı olan kişinin borcundan fazla olan malını vakfedebileceğini söylemektedir (1994: 22). Sefeh kelimesinin yorumu ise tartışmalıdır. Ahmet İnan "akılsızlık" kavramını kullanmıştır (1989:33). Fatih Mehmet Kaya ise kavramı zevkine düşkünlük olarak tarif etmiştir (1987:38). Kavramın ayrıntılı tartışmasını Abdullah Kahraman'ın "Müdayene Ayetinin İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi" adlı makalesinde bulabilirsiniz. Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 4

ruh halinin ortaya çıkışıyla ölüm anına kadar olan süre olarak açıklanmıştır¹¹.

Bir kimse israfı dolayısıyla kısıtlanmadıkça, ömrünün hangi döneminde yaparsa yapsın veyahut mirasçılarının ileride doğacak haklarını engelleme kastı olsun olmasın, "sağlıkta" yaptığı tasarruflarına herhangi bir itiraz yöneltilemez ve bunların sınırlandırılmasına gidilemez. Ölüm hastalığında ise, ölümden sonraya dayandırılan bütün tasarruflar ve bu bağlamdaki vakıf, vasiyet hükmündedir. Eğer vâkifin mirasçısı yoksa bu hastalık sırasında yapılan vakıflar geçerlidir.

1.1.3 Vakfedilecek Malda Aranılan Şartlar

İslâm hukukçularının büyük çoğunluğuna göre vakıfta ebedilik (te'bid) şart olduğu için, vakfedilecek malın buna el-verişli olması gerekir. Diğer yandan maldan yararlanmanın da mümkün ve caiz olması gerekir. Bunun için vakfedilecek malda aşağıdaki özelliklerin bulunması öngörülmüştür:

1.1.3.1 Mütakavvim Mal Olması

Kendisinden yararlanmak mümkün ve meşru olan mala "mütakavvim", bu özelliği taşımayan mallara ise "gayri mütakavvim" denir. İnsan fitratının kendisine meylettiği, değer verdiği ve ihtiyaç için biriktirdiği şeye mal denir. Bunlar menkul ve gayrimenkul, yararlanılması (intifası) mubah olan ve olmayan diye ikiye ayrılırlar. İşte, vakfedilecek şeyin, ev, dükkân, arazi gibi ayninden veya gelirinden yararlanılması caiz olan mal niteliğinde bulunması gerekir.¹²

1.1.3.2 Malın Belirli Olması

Vakıf malın anlaşmazlığa yol açmayacak şekilde belirli bir mal olması gerekir. Şu evimi veya dükkânımı vakfettim, demek gibi. Yer ve miktarını belirtmeksizin "Şu

¹¹ Öztürk Nazif, Elmalılı M. Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar. Diyanet Vakfı Yayınlan. Ankara. 1995 (Berki: 1978: madde 1595)

¹² Kübeysî , Ahkâmü'l-Vakf , s 351-352; c I, Hamdi Döndüren, İslâm Hukukuna Göre Alım-Satımda Kâr Hadleri, Balıkesir, 1984, 19

toprağının bir bölümünü veya beş-on tane zeytin ağacım vakfettim" gibi sözlerle yapılacak vakıf, anlaşmazlığa yol açabileceği için geçerli olmaz¹³

1.1.3.3 Vakfedenin Mülkü Olması

İslâm hukukçuları arasında, vakfedilen malın, vakfedenin mülkü olmadıkça, vakıf tasarrufunun geçerlilik kazanamayacağı konusunda görüş birliği vardır.

1.1.3.4 İfraz Edilmiş Olması

Kendisinden ancak aynıyle intifa olunabilen mabet, hastane, kabristan ve kütüphane gibi vakıflarda, vakfedilen malın ifrazı (bağımsız birim haline getirilmiş olması) şarttır. Tapusu hisseli olan yerler bu gibi vakıflar için elverişli değildir. Allah rızası için yapılması gereken vakıfla ortaklık bağdaşmaz. Bir gayrimenkulün bir ay mabet, bir ay da iş yeri olarak kullanılması düşünülemez. Ancak alt katların dükkân ve üst katların mescit yapılması halinde vakfa gelir sağlamak amacıyla, bu caiz görülmüştür.

Aynıyle intifa olunmayan, sadece gelirinden yararlanan şâyi hisseli yerden bir hissenin vakfedilmesi çoğunluk İslâm hukukçularına göre caiz olup, böyle bir vakfın bağımsız birim haline getirilmesi (ifraz) şart değildir. İmam Muhammed eş-Şeybânî, vakıfta mütevellîye teslimi şart koştuğu için, hisse vakfını caiz görmez. O, bu konuda vakfı; bağışlama ve sadaka tasarrufuna benzetmiştir. Osmanlı Devleti uygulamasında, fetvaya çoğunluğun görüşü esas alınmakla birlikte, şer-iyye sicillerinde İmam Muhammed'in görüşü doğrultusunda kararlar verildiği de görülmüştür¹⁴

1. 2 Tunus'taki Vakıflar

Osmanlı döneminde vakıfların yaygınlaşması ve çeşitlilik arz etmesiyle birlikte imparatorluk, vakıflarla ilgilenen idari organlar tesis etmiş ve Tunus dâhil tüm eyalet ve şehirlerde vakıflarla ilgili hususları düzenleyen kanunlar ihdas etmiştir. Tunus diyarındaki vakıfları konu alan bu tezimizde, vakıfların gelişim ve yaygınlaşma sürecini

¹³ İbn Nüceym, el-Bahru'r-Raik, , c V, s 217 , 2. Baskı, Beyrut.ty

¹⁴ Molla Hüsrev, Düreru'l-Hukkâm, , c II, s 134; İstanbul 1317.

açıkça görebilmek için konuyu üç önemli dönem içerisinde ele almamız gerekmektedir. Bunlardan birincisi: klasik şekliye ortaya çıkan vakıf dönemi, ikincisi: vakfın düzenli bir yönetim organı haline geldiği ve Vakıflar Cemiyeti'nin kurulduğu Osmanlı dönemi, üçüncüsü ise: 1881 yılından itibaren işgal ordusunun vakıf gelirlerini farklı şekilde istismar ettiği 1881 -1956 Fransız sömürge dönemidir.

1.2.1 Vakıf Türleri ve Toplumdaki Rolü

Tunus'taki vakıflar başlıca ikiye ayrılmaktaydı:

Gayrimenkul vakıflar:

Bunlar, tarım arazileri ve muhtelif taşınmazları kapsamaktadır. Özellikle başkent Tunus'ta ve bazı sahil bölgelerinde görülmektedir. Daha çok Cerbe adası ve Binzert sahil ilinde dikkat çekmektedir.

Menkul vakıflar:

İnsan hayatında kullanıma elverişli her türlü nesneyi kapsar. Örneğin günlük hayatta kullanılan mobilya, kitap v.s. veya savaşta kullanılan silah, mühimmat v.b. gibi.

Menkul ve Gayrimenkul vakıflar, kendisine vakfedilen bakımından üçe ayrılır: Özel vakıf, genel vakıf ve müşterek vakıf.

Özel Vakıf: Evlatlar veya diğer akrabaya tahsis edilmiş vakıflardır.

Genel Vakıf: Toplum yararı amaçlanan vakıflardır. Mescit, köprü, darülaceze v.b. vakıflar bu gruba girer.

Müşterek Vakıf: Faydası hem topluma, hem de bireylere amaçlanan vakıflardır. Tekkeler buna örnek gösterilebilir. Zira buradan yolcular da faydalanırlar. Okul açmak da yine bu gruba girmektedir. Çünkü buradan hem toplum, hem de vakfedenin evlatları ve akrabaları yararlanır.

Vakıfların Tunus'taki sosyal, ekonomik ve kültürel rolünü daha iyi kavrayabilmek için bunları kapsamlıca incelememiz gerekmektedir. Mesela genel

vakıflar, okul yaparak ve öğretmenlerin maaşlarını vererek eğitim kurumlarını yaşatmış, sosyal kriz dönemlerinde fakirlere gıda, hastalara sağlık yardımı v.b. konularda da devlete katkıda bulunmuştur. Müşterek vakıflar ise, örneğin tekkeler gibi kırsal kesimlerden şehirlere yapılan yolculuklarda, yolculara gıda ve su temin etmiştir. Medreseler kanalıyla da ilim yaygınlaştırılmıştır.

Diğer bir ifadeyle, tarihi belgeler ve siciller ışığında vakıf sisteminin Tunus toplumunda çok güçlü bir unsur olduğunu, kurumsal yapısıyla birçok hizmet alanında, sayısız proje ve müessesenin oluşumuna katkıda bulunduğunu görmekteyiz. Bunun yanı sıra ülkenin farklı bölgelerindeki bireyler arasındaki insani değerleri pekiştirdiği de açıktır.

Vakıf türlerini daha iyi kavramak için, genel vakıflar içerisinde kendine vakfedilenler üzerinde duralım.

Çocukların sünneti: Bazı vakıflar her yıl belli sayıda çocuğu sünnet ettirmek için bütçe tahsis ederdi. Mesela Azize Osman¹⁵ her yıl Aşure günü 20 çocuğun sünnetine yetecek miktarda para hibe ederdi. Hüseyin oğlu Ali bey ise vakıf kanalıyla her yıl 100 çocuğun sünnetini gerçekleştirirdi. Sünnetçinin parası ile sünnet edilen çocuklara şaşıyye (fes), yelek ve ayakkabıdan oluşan sünnet elbisesi dâhil tüm masrafları bu vakıftan karşılanırdı¹⁶.

Ayrıca sonradan Müslüman olanları sünnet ettiren ve onlara Müslümanların giydiği kıyafetlerden alan vakıflar da bulunmaktaydı. İslam dinine girenlerin kaydedildiği birçok belge bunu açıkça göstermektedir¹⁷.

Oruçlulara iftar yemeği: Bu vakıflar oruçlu olanlara ekmek, hurma v.b. iftariyelik gıda dağıtmaktaydı¹⁸.

¹⁵ Azize Osman, ülkeyi vefat ettiği 1610 yılına kadar yöneten Osman dayının torunudur. Dedesine nispetle Osmane lakabıyla tanınmış ve birçok bölgede fakirlere vakfettiği gayrimenkulleriyle ün salmıştır. Azize Osman 1669 yılında vefat etmiştir.

¹⁶ Tunus Arşivi :Medreselerin vakfı, sandık no 3 , resim no 86

¹⁷ Tunus Arşivi :Teratibi Umumiye Muhtelifi, dosya no 47

¹⁸ Tunus Arşivi : Silsile-i Tarihiye s. 60 dosya no 687

Fukara vakıfları: Aynı zamanda ‘güçsüzler vakfı’ veya ‘iyilik ve hayır işleri vakfı’ diye de adlandırılır. Tunus’taki bu vakıflar arasında Azize Osman vakfını görmekteyiz. Kendisi Ramazan ayında fakir fukaraya dağıtmak için ayırdığı parayla onlara ekmek alırdı. 1737 yılında vefat eden torunu Fatma da aynı ninesi gibi fakirlere yardım etmeyi sever, onlara bayram ve özel münasebetlerde helvanın yanı sıra belli miktarda para da verirdi¹⁹.

Kişi vakıfları: Belli şahıslara para, kıyafet ve hibe malların tahsis edildiği vakıflardır. Bu vakıflarda kişilerin akrabalık ilişkileri göz önünde bulundurulmaz, yani hem akrabaya hem de akraba olmayanlara yardımda bulunulurdu.

Tekkeler: İslam topraklarında sağlık, giyim ve yiyecek hizmetlerinin yaşlı insanlara sunulduğu barınma evleri olarak tezahür etmiştir²⁰.

Genç kızların evlendirilmesi: Fakir ve yetim olan genç kızların çeyizini hazırlayan ve onları evlendiren vakıflar bulunmaktaydı. Bu tür vakıflar zamanla çoğaldığından, bunların idaresi için bir vekil tayin edilmişti²¹.

Sebiller (Çesmeler): Vadi, kuyu ve kaynak suların yakınlarına içme suyu amaçlı vakıflar kurulmuştur. Bunlara ‘sebil’ adı verilmiştir²².

Ölülerin kefenlendiği vakıflar: Sfaks kentinde ölen fakir ve garibanların kefenlenme işlerine tahsis edilmiş vakıflardır²³.

Tutuklu vakıfları: Bazı insanlar, Tunus’un Kasba hapishanesinde tutuklu bulunanlara, özellikle de ramazan ayında yemek verilmesi için bir kısım mallarını vakfetmişlerdi²⁴.

¹⁹ Tunus Arşivi: Fakir ve Yoksullar vakfı sandık no 5 dosya no 3

²⁰ Tunus Arşivi: Silsile-i Tarihiye s 61 dosya no 694

²¹ Tunus Arşivi: Ebkar vakfı sandığı resim no 32 dosya no 508

²² Tunus Arşivi: Silsile-i Tarihiye s 59 dosya 679

²³ Tunus Arşivi: Safaks geleneksel müze kütüphanesi, s 66 defter no 68

²⁴ Tunus Arşivi: Silsile-i Tarihiye s 61 dosya 671

Maristan: Buralar akıl hastalarının tedavi edildiği vakıf yerleridir. 20. yüzyılda Azize Osman hastanesi olarak tanınmaya başlayan ve daha önce 19. yüzyılda Sadiki hastanesi olarak bilinen hastaneye Maristan hastanesi denilirdi²⁵.

Zaviyeler: Keramet sahibi evliyalara has olan bu vakıflar, çoğu Tunus ilinde yaygın hale gelmişti. Özellikle fakirler ve yolcular buralarda konaklarlar, yiyecek ve dinlenme ihtiyaçlarını karşılardı. Aynı zamanda buralarda talebelere ders verildi. Vergiden muaf olmaları, Tunus Beyi ve yöneticilerce buralara bağış yapılması ve hediyeler gönderilmesi nedeniyle zaviyeler, diğer vakıflardan farklılık arz ederdi²⁶.

Cami vakıfları: Camiler, hayırseverler tarafından her zaman büyük ilgi görmüştür. Bu bağlamda camilerin bakım ve onarımı, etrafına duvar örülmesi gibi hizmetlerin yanı sıra imam, müezzin ve temizlikçilerinin maaşını ödeyen vakıflar ihdas edilmiştir²⁷.

Hacı ve Haremeyn vakıfları: Her yıl belli miktarda para toplanır, Mekke ve Medine'deki ihtiyaç sahiplerine gönderilirdi. Bu paraya 'Surre malı' adı verilirdi. Ayrıca toplanan meblağların bir kısmı Mekke ve Medine halkından Tunus'a gelen konuklara harcanır, hatta bunlardan Tunus'a yerleşenlere aylık bağlanırdı. Bu vakıfların çoğu, hacıların geçtiği güzergâh üzerine kurulurdu. Bu yollar Tunus'un güney şehirlerine bağlanan çöl yollarıydı²⁸.

Savunma vakıfları: Bazı hayırseverler ülkenin savunmasına önem vermiş ve surlar, hisarlar inşa etmişlerdir. Tunus'ta bu tür vakıfları Kâf, Binzert, Kayravan ve Sfaks şehirleri etrafında görmekteyiz²⁹.

Medrese vakıfları: Okul ve Kuran kursları inşa projeleri bu vakfın içerisindeydi. Bu vakıflarla öğrencilere burs, öğretmenlere maaş, talebelere her gün yemek ve mevsimlik kıyafet sunulmaktaydı. En ünlü medreseler arasında Zeytune Cami

²⁵ Tunus Arşivi: Maristan Vakfi resim 54 s 59 dosya no 671

²⁶ Tunus Arşivi: Silsile-i Tarihiye s 61 dosya no 692

²⁷ Tunus Arşivi: Cami vakıfları s 8 dosya no 10

²⁸ Tunus Arşivi: Silsile-i Tarihiye s. 61 dosya no 692-693

²⁹ a.g.k, s. 59 dosya no 679 ve s. 60 dosya no 680

medresesini görmekteyiz³⁰. Genel vakıflar, Tunus'ta medreselerin çoğalmasına neden olmuş ve en önemli medreseler 17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu döneminde kurulmuştur. Medreselere tahsis edilen bu vakıfları iki sınıfa ayırabiliriz:

- Eğitmen ve Kuran kursu hocaları vakfı: İslam ülkelerinde 20. yüzyılın başlarına değin Kuran kursları, Arapça öğretiminin ilk basamağı olarak kabul edilmekteydi. Tunus'ta çocuklar 5 yaşından itibaren öğrenim görmeye başlardı. Öncelikle okumayı ve yazmayı öğrenir, ardından Kur'anı ezberlerlerdi. Bu tür vakıflar ülkenin tamamına yayılmış ve Kuran kurslarının sayısını artmıştır. Öyle ki bu artış karşısında vakıflar, Kuran talebelerinin ihtiyaçları ile hocaların maaşlarını karşılamakta yetersiz kalmaya başlamıştır³¹.
- Medrese vakıfları: Bu medreseler öğrencilerini Zeytune Camisinde öğrenim görmeye hazırlamaktaydı ve iki kısma ayrılmaktaydı.
 - Yatılı medreseler : Öğrenci ve öğretmenin konaklama yerleri ile öğretim alanını kapsayan vakıflardı.
 - Normal medreseler: Bunlar sadece öğrenimle ilgilenen medreselerdi. Ancak daha sonra bunlara da öğrenci yurtları eklenmiştir.

Medrese vakıfları diğer bir yandan genel ve özel olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Genel vakıf medreseleri arasındaki en önemli 4 medrese şunlardır:

1. Havanit Aşur Medresesi vakfı: Tunus'ta kurulan ilk medresedir. Maliki fıkhı ve hadis okutulması için 1742 yılında Birinci Ali Paşa tarafından kurulmuştur. Bu medresenin vakfı içerisinde, ders okutulan yer, bir kütüphane, imamın kalacağı bir ev ile bakım ve restorasyon için tahsis edilmiş belli miktarda bütçesi bulunmaktaydı.

2. Paşa Medresesi vakfı: Adını kurucusu Ali Paşa'dan almış olan bu medrese 1752 yılında inşa edilmiştir. Ali Paşa bu medreseyi Hanefi fıkhı okuyan talebelere vakfetmiştir. 46 adet gayrimenkulden gelen vakıf gelirleri hocalara, talebelere,

³⁰ Tunus Arşivi: Müderrisler vakfı sandık no 3 resim 86, Müeddibler vakfı resim no 188, Ketatib vakfı resim no 325

³¹ Tunus Arşivi: Silsile-i Tarihiye s 61 dosya 689

hademelere, halı ve döşemelere harcanmaktaydı. Ayrıca vakıf gelirleriyle imam için bir ev de tahsis edilmişti. Yine yedi dini münasebet burada ihya edilmekteydi. Bunlar; miraç kandili, Şaban ayının 15. gecesi, Aşure günü, Ramazan ayının 27.gecesi, Ramazan arifesi gecesi, hacıların arife günü ve kurban arifesi geceleridir.

3. Casusiye Medresesi vakfı: Evliya Abdullah El-Casusi'ye nispetle 'Casusiye Medresesi' olarak bilinmekteydi. Tunus şehrinde bulunan bu medresenin vakfı, Hüseyin Türkî oğlu İkinci Ali Bey tarafından kurulmuştur. Bu vakfa ait toplam 8 dükkân bulunmaktaydı ve gelirleri müderrislerin maaşları ile imam ve talebelerin ihtiyaçlarını karşılamada kullanılırdı.

4. Sadıkiye Medresesi vakfı: Sadık Bey'e nispetle bu adı almıştır. 1874 yılında Sadık Bey'in emriyle yapılmış olan bu medrese, üç bölümden oluşmaktaydı. Birinci bölümde çocuklara okuma yazma öğretilir, ikinci bölümde muhtelif şer'i ilimler, üçüncü bölümde ise yabancı diller, mantık ilmi ve şer'i ilimlerle çelişmeyen her türlü müspet ilim okutulurdu³². Medreselerin sevk ve idaresini kolaylaştırmak amacıyla Vezir Hayrettin³³ yönetiminde öğretmen ve fakihlerden oluşan bir heyet oluşturulmuştu. Bu heyet aynı zamanda okul programlarını düzenler, öğretmen ve talebelerin ihtiyaçlarını karşılardı³⁴. Tunus Beyi, devlete ait toplam 434 gayrimenkulü³⁵ okul giderleri ve çalışanların maaşlarının ödenmesi için vakfetmişti. Bu durum, Haremeyn vakıflarının vekili Muhammed Er-Riyf'e ilham kaynağı olmuş, o da Tunus ormanlarında bulunan 450 gayrimenkulü, gelirlerinin medrese talebelerine harcanması için vakfetmişti³⁶.

Diğer genel vakıf medreseleri Tunus ülkesinin farklı bölgelerine yayılmıştı. Bu medreselerden tespit edebildiğimiz kadarıyla bazıları şunlardı:

- Hattab Kuran Okulu adıyla anılan Verdaneyn medresesi.

³² Tunus Arşivi: Silsile-i Tarihiye s 64 dosya 749

³³ II. Abdülhamid devri sadrazamlarından Tunuslu Hayreddin Paşa XIX. Yüzyıl Tunus ve Osmanlı tarihinin önemli şahsiyetlerinden birisidir. 1873-1877 tarihlerinde Tunus'ta Bey'den en yüksek görev olan vezir-i ekber olarak hizmet etmiştir.(Çetin Atilla, **Tunuslu Hayreddin Paşa**, s V, Kültür Bakanlığı , Ankara 1999).

³⁴ a.g.k, s 63 dosya 725

³⁵ Mohamed salih Mzali, **Elmejeletu Ettarihiyyetu Elarabiyetu** no: 6 Temmuz 1976

³⁶ Tunus Arşivi: Silsile-i Tarihiye s 64 dosya 748

- Safaks şehri medresesi. Vakıflar derneği başkanı Muhammed Bayram'ın Vezir Hayretine yazdığı mektupta bu medreseye işaret edilmiştir. Zira mektubunda Safakstaki Hüseyini medresesinde bir dersin Muhammed Furat adlı öğretmenin okutmanlık yapmadığından dolayı boş geçtiğini söylemektedir³⁷.

- Kayravan şehri medresesi. Toplam dört tane genel vakıf medresesini içine almaktadır.

- Bardo şehri medresesi. Medrese şeyhi Şazili bin Salih, Şevval 1280 tarihli raporunda medrese vakıf gelirlerinin dokuz yıl boyunca yeterli olduğunu dile getirmiştir³⁸.

- Cerid bölgesi medreseleri. Bunlar Nefta, Tûzer ve Hâmmе şehirlerinde bulunan toplam 12 medresedir.

- Cerbe adası medreseleri. Bu medreseler, 52 öğrencisi bulunan Emir Alayı Arusi Bou Surre ile 30 öğrencisi bulunan Şeyh İbrahim El-Cümmi medreseleridir³⁹.

- Sousse şehri medreseleri. Bunlar Ez-Zukakiyye ile Kasru Er-Ribat medreseleridir.

- Kâf medresesi. Bu medreseye ait vakıfların gelirlerinden 7 öğrencinin ihtiyacı karşılanır, geri kalan gelirler ise vakfeden Sidi Milliti'nin çocuklarına harcanırdı⁴⁰.

Özel vakıf medreseleri de genel vakıf medreseleri gibi ülke geneline yayılmış medreselerdi. Bu tür medreseler genellikle vakfedenlerin çocukları tarafından idare edilirdi. Bunlardan beş tanesi Kayravan'da, ikişer tanesi Mesakin ve Nefzava'da, dört tanesi Cerid bölgesinde ve birer tanesi Mehdiye, Gabes, Baje, Gafsa, Tabalba ve Maknin şehirlerinde bulunmaktaydı.

³⁷ Tunus Arşivi: Silsile-i Tarihiye s 60 dosya 687

³⁸ a.g.k, s 62 dosya 8700

³⁹ a.g.k, s 63 dosya 742

⁴⁰ a.g.k, s 60 dosya 689

Vakıfların vakfedenin isteği doğrultusunda çeşitlilik arz ettiğini gormekteyiz. Zira vakfeden kişi, vakfın şekli, yeri, gelirleri, tñrñ ve zamanı hakkındaki tñm bilgileri vakıf senesinde belirtirdi. Hatta bazı durumlarda vakfeden, bir medreseye vakıfta bulunduğu zaman, oğretmeni, oğrencileri, oğrenim yerini, oğrenim zamanını ve oğretilecek derslerin niteliğini seşebilme hakkına sahipti. Diğer bir ifadeyle, eğitime tahakkñmde bulunurdu. Bu tñr sınırlamalar ve orneklemeler Tunus ÷lkesinde çokça gñze çarpmaktadır. Mesela:

Ahmed bin Ahmed El-Endñlñsi adlı bir şahıs 1077 (1860) Muharrem ayı başlarında Babñ'l-Felle çarşısında 242 riyale bir dñkkñn satın alır. Bu dñkkñnı Zeytune Camisi mñderrislerinden Ali bin Abdullah El-Ghammed ve ardından gelecek haleflerine bizzat vakfettirir⁴¹. Yine bir başka vākif, Yeni Cami'de bulunan Hñseyniye medresesinde tecvit dersleri vermesi için bir mñderris tayin ettirmek istemiş, ancak belgelerde Hñseyniye medresesinin zaten bir tecvit hocasının olduğu bilgisi yer almaktadır⁴². Bu durum, tayin edilen oğretmenin vakfiyede belirtildiği ve belli bir ders için seçildiği anlamına gelmektedir.

Halk Kñtñphaneleri vakıfları: Vakıflar eğitim ve kñltñr alanlarına önem vermiş, yazılı eserleri bir araya getirmeye ozen gñstermiřtir. Orneđin Mareşal Ahmet Bey birçok kitabı toplayarak bunları 1841 ve 1842 yıllarında Zeytune Camisine vakfetmiştir. Zeytune Camisindeki kitapların sayısı 2696 cilde ulařmıřtır⁴³. Ahmet Bey, bu kitaplarla ilgilenmesi ve koruması için dñnñřñmlñ çalışmak ÷zere iki vekil gñrevli tahsis etmiştir. Bu vekiller, kitapları okumak ve faydalanmak isteyen ziyaretçilerle ilgilenirlerdi. Herhangi bir kitabı ödñn alarak okumak isteyen birinin cami imamına yazılı dilekçede bulunarak onayını alması gerekmektedir. Ancak bu şekilde vekil, istenilen kitabı ödñn verebilirdi. Kitaba ve kñtñphanelere olan ilgi bununla kalmamış, 1874 yılında Vakıflar Cemiyetinin kurulmasının ardından daha çok artmıştır. Bu konuya ileride daha fazla değineceğiz.

⁴¹ Tunus Arşivi: Medrese vakıfları s 2 dosya 56

⁴² Tunus Arşivi: Silsile-i Tarihiye s 62 dosya 698 vesika 39

⁴³ Tunus Arşivi: Defter 2353

Yukarıda zikrettiğimiz vakıflar Tunus'taki en önemli ve en büyük vakıf türlerindedir. Bu vakıfların yanı sıra sosyal ve ekonomik hayatta rol oynayan çeşitli ufak vakıflar da bulunmaktaydı. Mesela otlamaya gücü yetmeyecek kadar yaşlı hayvanlar, kedi ve güvercin gibi evcil hayvanlara tahsis edilmiş vakıflar bulunmaktaydı. Bunlara 'El-Bekme' vakıfları adı verilirdi.

Bazı vakıfların konusu ise cansız varlıklardı. Bunlar arasında Hammude Paşa zamanında 1782–1814, gelirlerinin vakfedildiği 'Er-Ruman' adıyla anılan bir kantar ve cami lambalarının aydınlanması için vakfedilen gaz yağları gibi.

Yine her yıl kurban bayramında fakirlere dağıtılmak üzere koyun kesen vakıflar bulunmaktaydı. Ayrıca maddi durumu iyi olanlar, gayrimenkul gelirlerinden bir bölümünü her yıl Rabiülevvel ayının 12'sinde Mevlit kandili kutlamalarında harcanmak üzere vakfederdi. Bazıları ise daha ufak vakıflarda bulunurdu, bir cami müezzinin sabah ezanlarını okurken soğuktan korunması için vakfedilen palto gibi.

Toplumda sosyal bağların tesisine olumlu etkisi olan ve insani değerlere güç katan vakıfların Tunus'ta ne denli çeşitlilik arz ettiğini gösteren kanıtlardan birkaçını sunmaya çalıştık. Şüphesiz bu vakıflar ekonomik kalkınmaya katkıda bulunmuş, politik istikrar ve dengenin oluşmasında büyük rol oynamıştır. Bu ehemmiyete binaen devlet, vakıfları düzenleme yoluna gitmiş, sürekli denetime açık, hesapları kontrol edilebilir idari organlar geliştirmiştir.

1.2.2 Vakıfların Yönetim Yapısı

Vakıflar Derneği kurulmadan önce Tunus'ta vakıf idaresi üç merci tarafından yürütülmekteydi:

— **Yargı Müessesesi**

— **Belediye Kurumu**

— **Ordu Müessesesi**

Bu mercilerin görevlerine geçmeden önce vakıf müessesesinde kullanılan ve vakfı doğrudan ilgilendiren görev ve planlarla alakalı bazı hususlara değinmemiz gerekmektedir.

Vakıf idare yapısı içerisinde birçok görev bulunmaktaydı. Bunlar görevli memurlarca yürütülür ve birbirini tamamlayıcı özellik sergilerdi.

Görev 1: Vekil makamı: Vekil, Vakıf gelirlerini toplama ve harcama görevini yürüten kişidir. Aynı zamanda kendisine ‘ Vakıf Nazırı’ denilirdi. Ülkenin farklı bölgelerinde vakıf gelirlerini toplayan ve ilgili yerlere harcayan vekile bağlı yardımcıları bulunmaktaydı. Bunları vekilin bizzat kendisi tayin ederdi.

Görev 2: Adalet makamı: Vakıflarla ilgili her türlü hukuki işlemi takip ederdi. Vakıftan elde edilen mahsulün satışı bu görevli huzurunda gerçekleşirdi. Satılan her şeyi Adli hüccet’e kaydeder, yıllık muhasebede bu hüccetlerden yararlanırdı. Bunun yanı sıra vakıfların bakımı ile ilgili tüm meselelerle de ilgilenirdi.

Görev 3: Muhasebe makamı: Vekilin dışında bir görevli bu işi yürütürdü. Vekili olmayan vakıflarda ise vekil yerine görev alırdı. Vazifesi, vekillerin işlerini muhasebeye kaydetmek ve hesaplarını kontrol etmektir. Bu görevi üstlenenler genellikle kadı ve din adamlarıydı.

Görev 4: Şahitlik makamı: Vekilin çalışmalarını gözlemleyen, gelir ve giderleri vekil defterine kaydeden, yani bir nevi noter hizmetini üstlenen şahitlik göreviydi. Bu görevli, vekilin tüm işlemlerini kayda alırken kendi şahitliğini de eklerdi. Böylece yazılanlar şer’i delil hükmünü alırdı.

Bu dört görevin verildiği kişilerde, güvenilirlik, yeterlilik sahibi olma ve adil olma şartları aranırdı. Ancak çoğunlukla buna dikkat edilmezdi. Çünkü genellikle vakfedene yakınlığıyla bilinen akraba ve diğer kişiler bu görevlere getirilirdi. Ayrıca bu görevler sevap kazanmaktan ziyade bir geçim kaynağı olarak tezahür etmiştir. Mesela Hanefi fakihî Mustafa Veli, Binzer’teki Büyük cami, Hanefi camisi, Rubu’ camisi, Kasba camisi ve Endülüs mahallesi camilerinin vakıf gelirlerini toplamak ve

harcamak üzere vekil tayin edilmiş, karşılığında da Muharrem 1281 (1864) tarihli resmi yazıyla vekâleti aldığı günden itibaren vakıf gelirlerinden her gün dört riyal maaşa bağlanmıştır⁴⁴.

1.2.2.1 Yargı Müessesesi

İlk oluşum aşamasında vakıflar, örfi bakımdan kadıların verdiği şer-i hükümlerle yürütülen bağımsız kurumlar olarak tezahür etmiştir. Daha sonra kadılar, vakfiyeleri kaleme alan ve gelirlerini muhafaza eden görevli vekillerin başında idari bir organ olarak bulunmuşlardır. Devlet ise, vekillerin ve onların hesaplarını kontrol eden muhasebecilerin tayinleri ile genel teşrifin dışında vakıf işlerine müdahale etmezdi.

Tunus'ta ise devlet, 19. yüzyılın başlarında vakıfların başına geçecek kişiyi âlimler arasında yaptığı seçimle belirlerdi. Ahmed bin Ebid-Diyaf bu konuda şu ifadeleri kullanmıştır: 'Tunus'ta alışlageldiği üzere devlet, ilmi ve bilgisiyle ün kazanmış birini veya toplumda saygınlığı olan yöneticilere yakın bir ismi veya ömrünü askeri hizmete adanmış⁴⁵ bir şahsı vakıf yönetiminin başına getirirdi. Mareşal Ahmet Bey (1837–1855) rütbeli askerlerin vakıflar üzerindeki idaresini genişleten ilk kişiydi⁴⁶.

1.2.2.2 Belediye Kurumu

Ahdül Eman kanununun ihdasından itibaren vakıfların sevk ve idaresi kadıların elinden belediyelere intikal etmiştir. Çünkü içeriği itibarıyla Ahdül Eman, modern devleti kurmaya çalışmaktaydı, bu da vakıfların doğrudan devlete bağlanması ve çoğu gelirlerinin devlet tarafından kullanılması anlamına gelmekteydi. Bu süreç, Sadık Bey (1859–1882) döneminde özellikle de 1861 yılında başlamıştır. Büyük Meclisin istişaresi sonunda vakıf gelirlerinin ülke yararına olacak işlerde kullanılması amacıyla vakıfların idaresi 1858 yılında kurulan belediye meclisine devredilmiştir⁴⁷.

Devletin belediye meclisi eliyle vakıfları idare etmesi birçok sorunu da beraberinde getirmiştir. Zira vakıf vekillerinin talepleri artmakta, maaşlarına zam

⁴⁴ Tunus Arşivi: Silsile-i Tarihiye s. 59 dosya no 672, Nisan 1860 tarih ve 39 nolu belge.

⁴⁵ Ahmed bin Ebid-Diyaf: "İthâfû Ehli'z-Zamân bi Ahbâri Mülûki Tûnis ve Ahdi'l-Emân" c.5 s. 100

⁴⁶ a.g.e, c.5 s.112

⁴⁷ a.g.e, c.5 s.100

yapılmasını istemekte ve vakıflara ait bazı malların beyanında bulunmamaktaydılar. Örneğin Es-Sebabil vakfının vekili İsmail Tercüman, günlük beş riyal maaş almakta ve vakfın gelirlerini kötüye kullanmaktaydı. Belediye meclisi bu kötü idareyi sonlandırmak için, söz konusu vekilin görevinden azli karşılığında maaşını iki katına çıkararak günlük on riyal ödemeye başlamıştır⁴⁸. Yine Medrese-i Cedide'nin vekili, düşük maaşından ötürü şikâyetle bulunmuş, belediye meclisi de günlük maaşını bir riyalden dört riyale çıkarmıştır⁴⁹.

Büyük Meclis başkanı General Hüseyin, baş vezir Mustafa Haznedar'a bu bağlamda bir mektup yazmış ve mektubunda Sancak komutanı Osman efendinin Medrese-i Zukakiye ve Soussa şehri surlarının başına vekil tayin edildiğini ve bu şahsın hesaba çekilmesinin zor olduğunu belirtmiştir. Mektupta ayrıca şu ifadeler yer verilmiştir: 'Osman vekilin her ne kadar hesap konusunda belediye meclisine bağlılığı kolay gözükse de, nitekim maddi durumunun iyi olması, bu maaşa ihtiyacının olmadığını göstermektedir. Bunun yanı sıra bu göreve daha layık ve bu maaşa muhtaç insanlar bulunmaktadır'. General Hüseyin, Osman beyin yerine Medrese-i Zukakiye'nin başına Tahir yüzbaşını ve Soussa şehri surlarının vekili olarak ise Kaymakam Hassuna bin Mustafa'yı önerir. Çünkü General Hüseyin'e göre bu ikisi, hem kişilikleri hem de bu maaşa olan ihtiyaçlarından ötürü bu vazifeye daha layık insanlardır⁵⁰.

Belgeler, Sfaks şehrinin tüm vakıflarının Muhammed Abdülmevla adlı bir kişi tarafından idare edildiğini göstermektedir. Bu vakıflardan bazısının idaresi Tunus beyinin emriyle kendisine verilmiş, geri kalanı ise, vekâlet yoluyla, hatırla ve gayrimeşru yollarla eline geçmiştir. Öyle ki Tunus kadısı bu şahsın idaresi altındaki vakıf gelirlerini belirlemek için ondan vakıf beyannamesi istemiş, ancak o, bu talebe cevap vermemiştir. Yine Muhammed Abdülmevla'nın rüşvet olarak 18 bin riyal gibi büyük bir meblağı dağıtarak bu vakıfların idaresini ele geçirdiği belirtilmektedir. Bu da bu paranın kat kat fazlasını kazanmak için bu rüşveti verdiğini göstermektedir⁵¹.

⁴⁸ Tunus Arşivi: Silsile-i Tarihiye s. 59 dosya no 678, 1862 tarihli belge.

⁴⁹ a.g.k, s. 59 dosya no 679, 1862 tarihli belge

⁵⁰ a.g.k, s. 59 dosya no 678, 1862 tarihli belge

⁵¹ a.g.k, s. 55 dosya no 603, 1862 tarihli belge

Bu örneklerden Belediye Meclisi Başkanı General Hüseyin'in devletin vakıf vekillerinin sayısını arttırmasından, ihlâs ve güvenilirliğinden emin olmadan vakıf vekâleti görevinin ehil olmayan insanlara verilmesinden, hatta ve hatta hiçbir neden yokken vekillerin maaşlarına zam yapılmasından rahatsız olduğu sonucuna varmaktayız.

Vakıf sorumluluğunun belediyeye devredilmesinden maksat, devlet yerine genel işlerde vakıf mallarının tasarrufunun üstlenilmesiydi. Ancak bazılarına göre bu durum eskiden din adamlarının elinde olan vakıfları koruma sorumluluğundan kurtulma anlamına da gelmekteydi. O nedenle vekillerin sayısı arttırılmış ve maaşlarına zam yapılmıştı. Bu uygulamayı yapan tek isim, El-Amâle (İş ve İşçiler) veziri Haznedar'dı. General Hüseyin bu duruma her ne kadar itiraz edip belediye meclisini savunmuş ve vekillerin hesaba çekilmelerini istemişse de bu itiraz vakıf mallarını vakıflara zarar verecek ölçüde kullanmak isteyen vezaret nezdinde kabul görmemiştir. Yolsuzluğun artması ve vakıf mallarının çarçur edilmesi karşısında bir şey yapamadığını düşünen General Hüseyin daha sonra görevinden istifa etmiştir.

1.2.2.3 Ordu Müessesesi

Devlet tüm vakıfların kendi denetimi altında olmasına karar vermiş ve Sahil ordusu başkumandanı Reşit'i 1863 yılında ülkedeki tüm vakıflarla ilgilenmesi ve gelirlerinin askeri ihtiyaçlarda kullanılması için görevlendirmiştir⁵². Bu uygulama Sadık beyin talimatı ve Şeyh Tahir bin Aşur'un fetvası ile başlamıştır. Ayrıca Ahmed bin Ebid-Diyaf bu fetvayı desteklemiştir. Zira vakıf gelirlerinin askeri ihtiyaçlarda kullanılması bir hayır vesilesidir ve vakıfların himayesi de yine askeri güçle mümkündür. Buna karşın Hayrettin, vakıfların ordu tarafından yönetilmesine karşı çıkmıştır. Çünkü ona göre askeri ihtiyaçları karşılamak devletin göreviydi ve bunu da halktan alınan vergilerle sağlamaktaydı. Ordu giderlerinin vakıflardan karşılanması ise, bu gelirlerin çarçur edilmesi ve hatta kirli ellerce yağmalanması anlamına gelmekteydi⁵³.

⁵² Ahmed bin Ebid-Diyaf: İthaf c.5 s.111-112

⁵³ a.g.e .

Ahmed İbin Ebid-Diyaf bu fetvayı destekledikten sonra pişman olmuş ve bunu şöyle ifade etmiştir: ‘ Hayrettin’in feraseti doğrudu. Ordu başkumandanı, alışılmışın dışında ilim ve hikmet sahibi insanların yerine ordudan birkaç kişiyi görevlendirerek vakıf vekillerini hesaba çektiriyor ve vakıf gelirlerini alırken yapılan işin doğru olup olmadığına bakmaksızın sanki savaş ganimetiymiş gibi askeri güç kullanıyordu’⁵⁴.

Böylece vakıf gelirlerinin askeri ihtiyaçlarda kullanılması için birtakım kararnameler çıkartılmıştır. Örneğin 18 Kasım 1859 tarihli kararnameyle vakıf vekilinden Sfaks şehri surlarından elde edilen gelirlerin, surları ve kuleleri koruyan askerlerin ailelerine harcaması ve bir bölümünün ise kulelerin tamirinde kullanılması istenmiştir. Bu vakıfların muhasebecileri Sahil ordusu başkumandanı Reşit tarafından tayin edilmişti⁵⁵.

Bunun gibi vakıf gelirlerinin asker ailelerine harcandığına dair birçok örnek bulunmaktadır. Mesela baş vezir Mustafa Haznedar, 1 Şubat 1864 tarihinde Sahil ordusu başkumandanı Reşit efendiye hitaben Cerbe adası vakfından arta kalan yağın parası olan 67162 riyalin mal müdürü ve tahsilât şefi komutan Nesim Şemame tarafından alındığını yazmıştır⁵⁶.

Böylece asker ve rütbelilerden oluşan kişilerin vakıf vekâletini yürütmeleri adet haline gelmeye başlamıştır. 1865 tarihli bir belge, askerlerden oluşan bu vekillerin farklı rütbelerle 25 ayrı vekâlet görevini yürüttüğünü göstermektedir. Bunlar:

Emir alayı (Albay) rütbesinde vakıf vekili	1
Kaim makam (Yarbay) rütbesinde vakıf vekili	1
Binbaşı rütbesinde vakıf vekili	9
Sağ kolağası (Kıdemli yüzbaşı) rütbesinde vakıf vekili	5
Yüzbaşı rütbesinde vakıf vekili	2
Alay komutanı rütbesinde vakıf vekili	2
Teğmen rütbesinde vakıf vekili	4
Çavuş rütbesinde vakıf vekili	1

⁵⁴ Ahmed bin Ebid-Diyaf: İthaf c.5 s.111–112

⁵⁵ Tunus Arşivi defter no 3155

⁵⁶ Tunus Arşivi: Silsile-i Tarihiye s. 59 dosya no 680

Eski vekiller, sonradan ortaya çıkan bu asker vekillerin davranışlarından rahatsız olmaya başlamışlardı. Yine sivillerle askerler arasında bir rekabet ortamı doğmuştu. Bu rekabet sonucunda askerler vakıf gelirlerini amacının dışında kullanmaya başlamışlar, buna karşın bir grup, reform hareketi başlatarak Tunus ülkesindeki vakıfların sosyal ve ekonomik rolüne geri dönmesi için Vakıflar Cemiyeti'ni kurmuşlardır.

Cemiyetin tesisinden sonra vakıfların yeni konumuna geçmeden önce, bu Cemiyetin kuruluş nedenlerini dört ana başlıkta toplayabiliriz: 1- Vekillerin vakıflar üzerinde kötü tasarrufu. 2- Mülkiyette hile 3- Vakıfların devlete borçlandırılması 4- Aylıkların vakıflar tarafından ödenme sıkıntısı.

1.2.2.3.1 Vekillerin vakıflar üzerinde kötü tasarrufu

Bu konuyu iki maddede ele alabiliriz.

— Hesap vermekten kaçmak:

19. yüzyılda vakıflar büyük sorunlarla karşılaşmış, kuruluş amaçları olan ekonomik, sosyal ve eğitim vazifeleri ataletle uğratılmıştı. Bu sorunlar arasında, vekillerin vakıf malları üzerindeki kötü tasarrufları örnek gösterilebilir. Bu kötü durum özellikle Sadık Bey döneminde, vakıf işlerinin önce belediyelere bırakılması ve ardından da vakıf yönetiminin askerlere devredilmesiyle daha bariz bir hal almıştı. Önceki bölümlerde de bahsi geçen bu konuyu burada daha geniş bir şekilde ele almaya çalışacağız.

Vekillerin vakıflar üzerindeki kötü tasarrufunu, şahsi nedenlerin ötesinde, biryandan politik ve ekonomik durumun kötüye gitmesi, diğer yandan ise yabancı sayısının artması ve ülke işlerine karışmalarıyla ortaya çıkan yolsuzluklar ve vakıf gelirlerin yağmalanması şeklinde izah edilebiliriz.

Vekillerin muhasebesi konusunda bazı kumandanların yazışmaları üzerinde yaptığımız araştırmalar sonucu, bu kumandanların hesap konusunda pek dikkatli davranmadıkları ve vakıf planlarını ibraz etmediklerini görmekteyiz. Örneğin ekili olan tarlalar uzun zaman ihmal edilmiş ve bunlardan elde edilen gelirlere vakıf vekillerince el

konulmuştu. Bu konuda Sahil bölgesi başkumandanı Sahibuttabi' Reşit, Kayravan kumandanına bir mektup yazarak Ez-Zukak tekkesi vakıflarının planlarını talep etmiş, ancak o, planların kendisinde olmadığı şeklinde cevap vermiştir. Oysa Soussa şehrindeki vekil azası planların onda olduğunu söylemiştir.

Bu nedenledir ki Reşit, vakıf hesaplarının doğru şekilde denetlenmesinin mümkün olmadığına ve vakfedilen zeytinliklerin ihmal edilmeye devam edileceğine inanmaktaydı. Çünkü on sekiz yıldan beri bu zeytinlikler ihmal ediliyordu ve buraya ait çizili planlar ile bakımına ayrılmış paraların bulunamaması nedeniyle vakıfların yerleri dahi bilinmemekteydi.

Kendisi bu vakfın vekili tayin edildiği sırada eski vekilden 14 bin riyal teslim almıştı. O tarihten itibaren elinde 50 bin riyal birikmişti. Çünkü o, yalnızca parayı alırdı ve toprakların durumuna bakmazdı. Tunus beyinin bu konuda kendisine ayrıcalık tanıdığını düşünmekte ve muhasebeye tabi tutulmamaktaydı. Kayravan ilinde kendi idaresi altında olan tüm vakıfların durumu da böyleydi⁵⁷.

Bu nedenle daha sonra Reşit Bey, Kayravan başkumandanını sorgulayabilecek birinin tayin edilmesi talebinde bulunmuş ve vekaletine getirildiği Ez-Zukak vakfının hiçbir hizmet görmeden ihmal edilmeye devam edileceği, ayrıca düzenbaz bir vekil tarafından gelirlerine ve taslak çizimlerine el konulduğu için yerlerini bilmediği tüm vakıfların meçhul kalmaya devam edeceği hususunda uyarıda bulunmuştur⁵⁸.

Diğer bazı yazışmalara baktığımızda ise vakıf gelirlerinin durduğunu ve bu nedenle vakfedilen taşınmazların ihmal edildiğini görmekteyiz. Örneğin vakıflar nazırı Ahmet BouKhris devlete yaptığı yazışmalarında harap vaziyetteki birçok caminin kötü durumunu tasvir etmiştir. Birçok camiye gözden geçirdiğini ve bunlardan birçoğunun harap vaziyette olduğunu, ancak çok azının onarılabileceğini anlatmakta, yöneticilerin

⁵⁷ Tunus Arşivi: Silsile-i Tarihiye s. 59 dosya no 678, 1273h/1857 tarihli belge

⁵⁸ a.g.k .

restorasyon ve onarım masrafı olarak 167600 riyal para öngördüklerini lakin bu vakıfların yıllık gelirlerinin 23600 riyali geçmediğini söylemektedir⁵⁹.

Birçok belge, vekillerin kötü tasarrufundan ve vakıf mallarını çarçur etmelerinden bahsetmektedir. Topçu birlikler kumandanı vakıf vekili Selim, Vezir Hayrettin'e bir mektup yazarak Soussa ilindeki Vakfı Kebir'in 1281-1286 yılları arasındaki gelirlerinden geriye 84435 riyal kaldığını ve bu meblağın da şu şekilde dağıtıldığını ifade etmiştir:

4243 riyal: Vakfın eski vekili Muhammed Gannuşi'ye.

9196 riyal: Rütbelilere ve sair askerlere.

14952 riyal: Soussa ahalisinden bazı insanlara.

4372 riyal: İkinci şehirden insanlara.

17860 riyal: Yabancılara⁶⁰.

— Vakıfların ihmali:

Devletin Belediye Meclisi mektupları vakıfların ihmal edildiği, cami ve okulların korunmadığı hususunda birçok şikâyeti ortaya çıkarmaktadır. Örneğin Belediye Meclisi Başkan vekili Arap Zerruk, El-Amâle veziri Muhammed'e Mehdiye kadısının meclise bir yazı gönderdiğini bildirmiştir. Bu yazıda kırk şahidin ve yedi adli personelin tanıklığıyla Mehdiye'deki eski cami vekili Sağkol ağası Muhammed bin El-Hac Ömer bin Şakiyye et-Tablabii'nin görevini yerine getirmediği, vakfı ihmal ettiği ve bunun neticesinde vakfın harabeye döndüğünü belirtmiştir. Bu cami kullanılmamış ve yıkılan yerleri onarılmamıştı. Her gün beş vakit namazın kılındığı cami artık kullanılmaz haldeydi. Şikâyet dilekçesinin sahipleri dindar ve namuslu birinin bu vakfın başına tayin edilmesini talep etmişler, meclis de bu şikâyeti kabul etmiş ve vezire sunmuştu⁶¹.

⁵⁹ Tunus Arşivi: Silsile-i Tarihiye s. 60 dosya no 681, 1866 tarihli belge

⁶⁰ a.g.k, s. 60 dosya no 681, 1870 tarihli belge

⁶¹ a.g.k, s. 59 dosya no 679

Yine bu bağlamda Topçu askerler komutanı Selim, Harp bakanı Ahmet Zerruk'a yazdığı bir mektupta Sfaks surlarının vakfından sorumlu alay komutanının hesaba çekildiğini, 1280 (1863) yılından zimmetinde kalan paranın vezirin talimatıyla istendiği, üç ay sonra bu meblağın ödeneceğine dair oğlunun söz verdiğini ancak daha sonra ortadan kaybolduğunu belirtmiştir⁶².

1.2.2.3.2 Mülkiyette hile

Vekiller vakıflara ait arazi ve dükkânları kiralayanların yaptıkları değişikliklerin yanı sıra kirayı ödemediklerinden şikâyet etmekteydiler. Örneğin Sebabil vakıflarının vekili İsmail, Mornag ormanı eminleri Mustafa Bayram ve Ali Zayid'in 2400 riyal olan kira bedelinin yalnızca 800 riyalini ödedikleri hususunda şikâyette bulunmaktaydı⁶³.

Bu ve benzeri hilelerden ötürü vakıflar, birçok mali ve düzensel sorun yaşamaktaydı. Hilelerin çoğu gayrimenkul vakıflarda yapılmaktaydı. Örneğin Gabes şehrinde bir kişi gayrimenkulünü vakfetmişti. Ancak daha sonra buranın hile ile satılacağını öğrenince mülkiyetinin kendisine ait olduğunu ispat edip bir miktar para ödeyerek bu gayrimenkulünü geri almıştır⁶⁴.

Gayrimenkuller büyük bir ihmale uğruyor, sadece kiralari alınıyor ama zarar gören bölümleri tamir edilmiyordu. Böylece binalar zamanla harap oluyor, zeytinlikler ekilip biçilmiyordu.

1.2.2.3.3 Vakıfların devlete borç vermesi

Daha önce de belirttiğimiz gibi Sadık Bey döneminde askerlerin ihtiyaçları vakıf gelirlerinden karşılanmaktaydı. Devlet maddi kaynak sıkıntısı çekmeye başlayınca vakıflardan borç almaya başladı. Topçu askerlerin başkumandanı Selim'in 20 Şevval 1286h (1870) tarihinde Hayrettin'e hitaben yazdığı mektupta Tunus beyinin emriyle hükümetin kendisinden 50000 riyali Soussa şehri vakıflarından, 8000 riyalı Monastir

⁶² Tunus Arşivi: Silsile-i Tarihiye s. 60 dosya no 680, 1868 tarihli belge

⁶³ a.g.k, s. 59 dosya no 678, 1861 tarihli belge

⁶⁴ a.g.k, s. 61 dosya no 693

şehri vakıflarından ve 7000 riyalı Sfaks şehri vakıflarından olmak üzere toplam 65 bin gümüş riyalın vakıflardan borç alınmasını istediğini belirtmiştir⁶⁵.

1.2.2.3.4 Aylıkların vakıflar tarafından ödenme sıkıntısı

Askeri harcamaların artması, belli bir düzene koyulamaması ve bu giderlerin vakıflardan karşılanması vakıf müessesini mali darboğaza sürüklemişti. 1870 yılında vakıf çalışanlarının maaşları dahi ödenemez durumdaydı. Topçu askerlerin başkumandanı vakıflar vekili Selim'in, baş vezir Haznedar'a yazdığı bir mektupta, Vezir Hayrettin'in talimatıyla vakıflardan ödenen bir yıllık maaşları ve masrafları belirlediğini, temel harcamalarla sonradan ortaya çıkan harcamaları birbirinden ayırdığını, ancak vakıflarda yeterli paranın olmaması nedeniyle en yüksek maaşları ödeyemediklerini, bu sebeple borçların biriktiğini ve vakıfların bu borçları ödeyemeyecek duruma geldiğini belirtmiştir. Ayrıca alacaklıların sürekli haklarını istediğini de yazmıştır⁶⁶.

Yine bu bağlamda Monastir şehrinin ileri gelenleri ve kadıları maaşları ödenmediği için şikâyetle bulunmuşlardır. Vakıflar vekili Selim ise cevaben, daha önce bu kişilerin maaşlarının ödendiğini ancak hâlihazırda vakıfların elinde ekstra paranın bulunmadığını ve temin edilmesi halinde maaşların tekrar ödeneceğini ifade etmiştir⁶⁷.

Bu bölümdeki açıklamalarımızdan aşağıdaki sonuçlara varmaktayız:

Bu dönemde vakıflar devlet kurumları içinde önemli role sahipti. Vakıfla Cemiyeti kurulmadan önce Tunus ülkesinde vakıfların idaresi, Yargı Müessesesi, Belediye Kurumu ve Savunma Bakanlığı olmak üzere üç kurum tarafından yürütülmekteydi. Vakıflar idari yönden devletin önemli bileşenlerinden biriydi. Maaşların ödenmesi, askerlerin teçhizatı, öğrenci ve fakirlere yardım, cami, sebil, kütüphane ve dergâhların inşası gibi işlerle vakıfların ekonomik alandaki aktif rolü

⁶⁵ Tunus Arşivi: Silsile-i Tarihiye s. 60 dosya no 681, 20 Şevval 1286h/1870 tarihli belge

⁶⁶ a.g.k, s. 60 dosya no 681, 13 Muharrem 1287h/1870 tarihli belge

⁶⁷ a.g.k, s. 61 dosya no 690, 2 Sefer 1287h/1870 tarihli belge

apaçık ortadaydı. Vakıf müessesinin her alanda bu denli önemli rolüne karşın, bir yandan sağlam idareye sahip olmaması ve diğer yandan da siyasi yönetimin sürekli vakıf mallarına ve işlerine karışması vakıfları mali ve idari yönden yıpratmıştır. Öyle ki vakıflar, devlet bütçesinin önemli bir parçası ve mali kaynağı haline gelmiştir.

Her ne kadar siyasi yönetim, ekonomik ve sosyal açıdan vakıfların olumlu yönünü görse de, Hayrettin gibi bazı siyasiler vakıfları kuruluş amacının dışına çıkan ve yok olma yolunda ilerleyen kurumlar olarak tehlikeli konumda görmekteydiler. Bu nedenle vakıfların yeniden düzenlenmesinin, sosyal ve ekonomik bağlamda tekrar ele alınmasının zorunlu olduğuna inanıyorlardı. Bu da gelecek bölümde ele alacağımız Vakıflar Cemiyeti ile mümkün olmaktaydı.

İKİNCİ BÖLÜM

Vakıflar Cemiyeti'nin Kurulmasından Sonra Vakıf Müessesesi

2.1 Vakıflar Cemiyeti'nin Sosyal, Ekonomik ve Bilimsel Önemi

Vezir Hayrettin'in ihdas ettiği kurumlar arasında Vakıflar Cemiyeti önemli yer teşkil etmektedir. Derin medeniyet boyutu olan bir müesseseye ciddi anlamda önem veren ve insanların hem mali hem de sosyal işleriyle ilgilenen bu tür bir cemiyetin ülke tarihinde ilk kez kurulmuş olması, bu kurumun modernliğinin ve öneminin bir göstergesiydi. Vakıf mal ve mülklerinin kayba uğradığı, isteklerin ardı arkasının kesilmediği, vakıfların kendi temel ihtiyaçlarını dahi karşılayamadığı ve hatta vakfiyesinde yer almayan masraf ve maaşların buralardan tahsil edildiği bir dönemden sonra böyle bir cemiyet kuruldu. Cemiyetin ana hedefi kötü durumdaki vakıfları tekrar ayağa kaldırmaktı. Bu da dağınık mülklerin bir araya toplanması, vekillerin doğrudan tayini ve muhasebesiyle mümkündü. Bu bağlamda cemiyete bir işleyiş sistemi, idari organ ve şehirlerde seçimle başa geçmiş vekiller belirlendi.

Acaba Cemiyet, kötü halde olan vakıf müessesini kurtarmak için uygun zamanda mı kurulmuştu? Amacına uygun hizmette bulunup, değerlerini ve çizgisini istenilen düzeyde hayata geçirebilecek miydi? Cemiyet çatısı altında toplanan vakıf gelirleri devletin bütçe fazlasına neden olacak mıydı? Yoksa askerlerin ve belediyenin vakıf idaresini ele aldığı dönemde yaşanan mali açık ve enflasyona yenik mi düşecekti?

2.1.1 1874 Yılında Vakıflar Cemiyetin Tesisi

Cemiyet, vakıflara ait mal ve mülklerin mali ve sosyal hizmetlerini geniş anlamda düzenleyen idari bir organdı. 1874 yılında kurulan Vakıflar Cemiyeti, genel vakıfların önemini ve içinde bulunduğu vahamet ile ihmali iyi bilen reformcu vezir Hayrettin'in bir eseridir. Kendisi bu müessesenin sosyal, ekonomik ve bilimsel hayattaki önemine istinaden, vakıf işlerini 24 fasılda düzenlemiştir.⁶⁸

⁶⁸ 1868 yılında Arapça olarak yayınladığı “*Akvemü'l-mesâlik fi ma'rifet-i ahvâli'l-memâlik*” adlı eseri ile İslam dünyasının çöküş sebeplerini araştırmış ve modern çağa uymak için Avrupa'dan alınması lüzumlu müesseseler ve teknikler ile, reformların uygulanması için gereken yolları, çözümleri göstermiştir. Çetin Atilla, **Tunuslu Hayreddin Paşa**, s V, Kültür Bakanlığı , Ankara 1999).

2.1.1.1 Kuruluş Amacı

Bu yeni sistem, vakfedenin vakfiyeye yazdırmış olduğu isteğini gerçekleştirmek suretiyle bu müesseseyi korumayı amaçlamakta, bunun yanı sıra özel vakıfların himayesi ve işleriyle ilgilenmemektedir. Zira Cemiyet, bu vakıflardan çıkar sağlayan en son kurumdu⁶⁹.

Beşinci fasıl, Cemiyetin Zeytune Camisi vakfı hariç tüm vakıflarla ilgilendiğine işaret etmektedir. Çünkü geleneklere göre caminin vakfıyla imam ilgilenmekteydi. Ancak Cemiyet istediği takdirde farklı işlemler için caminin hesaplarını inceleyebilmekteydi⁷⁰.

Haremeyn'in mallarından vakfa harcanan miktarı mahsup edilir, geri kalanı ise Tunus'taki eşraf ile peygamberin evlatları arasında paylaşılırdı. Artan para da Mekke'ye gönderilirdi. Yine hacdan dönerken Tunus'a uğrayan hacıların Haremeyn'in mallarında hakkı vardı⁷¹.

Yirmi üçüncü fasıl, daha önceki fasıllarda belirtilen vakıf esaslarına riayet edildikten sonra Haremeyn vakfı, Zeytune Camisi vakfı ve Hutbe okunan cami vakıfları dışındaki diğer vakıf gelirlerinden arta kalan kısmın Şaban 1291h/1874 tarihli emre istinaden önce Şer-i Meclis üyeleri olan şeyhlere harcanması hususuna değinmiştir. Bu düzenleme daha önce gelirleri şeyhlere tahsis edilen vakıfların yerine yapılmıştır. Arta kalan diğer gelirlerden ise Recep 1287 (1870) tarihli emre istinaden önce Büyük Caminin birinci derece müderrislerine, imamına ve bu caminin kütüphane hazinesi vekillerine harcanması hususu ele alınmıştır. Böylece her birinin aylığı daha önce devlet bütçesinden kendilerine tahsis edilen meblağların yerine emirlerde yazıldığı şekliyle verilmeye başlanmıştır⁷².

Yine yirmi üçüncü fasıldan anlaşıldığı üzere, Haremeyn, Zeytune Camisi ve Hutbe camileri şeyhlerinin aylıkları, bu yerlere ait vakıf gelirlerinden ödenmekteydi. Ancak

⁶⁹ Senousi Mohammed, **Er-Ravz ez-Zahir**, s.10, Tunus, y.y.

⁷⁰ Tunus Arşivi: Silsile-i Tarihiye. s 1 dosya no 1, Vakıflar Cemiyetinin idari yapı tesisi emri.

⁷¹ Senousi Mohammed, **Er-Ravz ez-Zahir**, s.18 ,Tunus, y.y.

⁷² .Beshroush Tefvik, **Mevsoutatu Medineti Tunis**, s.470–471, Mouhsin Zekeriyye Basımevi Tunus 1930.

Cemiyet kurulduktan sonra gelirleri kendilerine tahsis edilmiş olan vakıflardan ödenmeye başlandı. Böylece vakıf mallarının kontrol altına alındığını ve adı geçen camilerdeki şeylerin, müderrislerin ve kütüphane hazineleri vekillerinin maaşlarının devlet bütçesinden ödenmesine son verildiğini görmekteyiz.

Yeniden düzenleme ve başıbozukluğa son verme bağlamında Cemiyet, gelir ve giderleri kayıt altına almak için bir tescil bürosu kurmuştur. Bunun yanı sıra ihtilaf bürosu, arşiv, mali işler, vekil muhasebe bürosu ve gayrimenkul idaresini tesis etmiştir. Ayrıca Cemiyet, vakıflarla ilgili kira, tazminat, arazi ölçümü ve denetleme gibi her türlü meseleyle bizzat ilgilenmiştir. Cemiyetin dört üyeden oluşan bir komitesi bulunmaktaydı⁷³ ve iç tüzüğe göre cemiyet, her yıl vakıfların durumunu özetleyen bir rapor hazırlamak zorundaydı⁷⁴.

2.1.1.2 Vekil Tayininde Yeni Yöntem

Cemiyet, başkentin dışındaki bölgelerde vakıf vekillerini seçimle belirlerdi. Bu da bölgenin ileri gelenlerinin bu göreve birini seçmeleri ve cemiyeti bilgilendirmeleriyle gerçekleşmekteydi. İki adil şahidin tanıklığıyla da seçim işlemi tamamlanmaktaydı. Örneğin Aryana bölgesi vekili, 18 kişinin seçtiği belde halkından ve bahriye alayından bir kişi olmuştur⁷⁵.

Cemiyet hizmet düzenlemesinin 7. faslına göre vekillerin seçilme şeklini belirleyen bir emir sadır olmuştur. Hizmetkâr veya yardımcısıyla beraber Şer-i Meclis üyeleri ya da kadı, ülkenin şeyhleri ve ileri gelenleriyle bir araya gelerek ülke halkından uygun gördüklerini seçerlerdi. Bir ihtilaf durumunda ise çoğunluğun görüşüne itibar edilirdi. Seçim kartları için zarflar hazırlanır, aday listesindeki kişilerin isimlerinin yazılı bulunduğu kartlar katılımcılara dağıtılırdı. Seçmenler seçtikleri kişiye ait kartı bir başkası görmeden zarfa koyardı. Çoğunluğun seçtiği kişi vekil tayin edilirdi. Daha sonra bu seçim işlemi adil kâtip tarafından bir hüccette kaleme alınırdı. Mevcut sivil ve dini

⁷³ Senousi Mohammed, *Er-Ravz ez-Zahir*, s.10, Tunus, y.y.

⁷⁴ Tunus Arşivi: Silsile-i Tarihiye. s.59 dosya no: 671

⁷⁵ a.g.k, s.60 dosya no: 685, tarih: 1291h/1874

otorite seçim işlemini onaylardı⁷⁶. Ardından komutan ve kadının imzalarıyla seçim işlemi tamamlanmış olurdu⁷⁷.

Tüm bu anlatılanlardan vekillerin akraba ve dostlardan değil de ehliyet sahibi kişilerden seçildiği sonucuna varmaktayız.

Bayram efendinin Hayrettin'e yazdığı bir mektupta Soussa hizmetkârı yardımcısının vekillerin seçim hüccetlerini imzalamaktan kaçındığını ve bu durumun Cemiyet tüzüğü'nün 7. faslıyla çeliştiğini belirtmiştir. Zira bu fasılda hizmetkâr ve kadının imza atmaları gerektiği yazılmaktaydı. Bu da vakıf işlerini idare edecek kişinin seçiminin bu şehirdeki güvenilir kişiler ve ileri gelenlerin rızasıyla yapıldığının onayı anlamına gelmekteydi. Şayet hizmetkârın bu konuda bir görüşü varsa bunu seçim esnasında oyuyla ortaya koyabilir ve başkalarından farklı tercihte bulunabilirdi. Aksi takdirde güvenilir kişilerle ileri gelenlerin görüş birliği bir anlam ifade etmezdi. Her halükarda Hizmetkâr, istese de istemese de çoğunluğun görüşünü kabul etmek zorundaydı⁷⁸.

Mesuliyetin fazla kişilere dağılması ve sayının artmasıyla birlikte ehliyet ve dürüstlükten uzak vekillerin göreve gelmesini engellemek amacıyla Cemiyet, birçok vakfı tek bir vekilin idaresine vermekteydi. Tek bir vekilin Cemiyete bağlı 39 ayrı vakfa baktığı olmuştur⁷⁹. Örneğin Şeyh Muhammed Boukhris başkentteki çok sayıda caminin vekiliydi.⁸⁰

Yine de bu önlem, vakıfları bazı vekillerin art niyetinden kurtaramamıştı. Bazı belgeler, Cemiyetin bazı vekillerin kötü davranışlarından sürekli şikâyetle bulunduğunu göstermektedir. Bir belge, Süleyman beldesindeki Sebala vakıfları vekillerinin

⁷⁶ Tunus Arşivi: Silsile-i Tarihiye. s.60 dosya no: 685, 12 Rabiussani 1291h/1874 tarihli Bayram'ın Hayreddin'e mektubu.

⁷⁷ a.g.k, s.59 dosya no: 677

⁷⁸ a.g.k, s.60 dosya no: 678, tarih: 1291h/1874

⁷⁹ a.g.k, s.59 dosya no: 672, tarih: 1291h/1874

⁸⁰ a.g.k, s.59 dosya no: 672, tarih: 1291h/1874

vakfedenlerin ailelerinden olduklarını ve hepsinin kötü tasarrufta bulunduğunu belirtmiştir⁸¹.

Çoğu zaman vekiller, vakıf mallarının çarçur edilmesinin ana kaynağı olmuşlardır. Cemiyetin yazışmalarından da anlaşıldığı üzere bazı vekiller sadece yolsuzluk yapmakla yetinmiyor, harap vaziyetteki vakıfların taşlarını sökerek evlerine götürüyorlardı⁸².

2.1.2 Cemiyet Döneminde Vakıfların Durumu

Cemiyet, vakıf işlerinin idaresini üstlendikten sonra 1291h/1875 yılında ilk raporunu hazırlamıştır. Bu raporda vakıflar ile kendisine vakfedilenlerin durumlarının pek de iyi olmadığı belirtilmiştir. Bunlardan bazısının atıl durumda olduğu ve fayda sağlamanın mümkün olmadığı, bazısının büyük kısmının tamire ihtiyaç duyduğu ve diğer bazısının ise bir bölümünün tamir edilmesi gerektiği zikredilmiştir. Yine Haremeyn ve Zeytune Camisi vakıfları dışındaki vakıfların aslına uygun bakım ve restorasyonu için gerekli paranın yaklaşık 154489 riyal olduğu yazılmıştır⁸³.

2.1.2.1 Vakıflar ile kendisine vakfedilenlerin durumu

Yazılan raporlar vakfedilen ile kendisine vakfedilenleri dikkatlice tanımlamış ve vakıfların her beldedeki mali gelirlerini aşağıdaki örneklerde olduğu gibi hassasiyetle belirtmiştir:

Cemiyetin birinci yıl raporunda Sfaks ilindeki vakıflardan olan surların büyük onarıma ihtiyaç duyduğu, ayrıca diğer vakıfların da birçok tadilata uğraması gerektiği hususu zikredilmiştir. Cemiyetin hesaplamalarına göre bu onarım ve tadilatların toplam maliyeti 209190 riyal tutarken Sfaks'ın toplam geliri 183059 riyali bulmaktaydı⁸⁴.

Cerid beldesi hakkında yazılan raporda, Touzer ilinin onarımı için 30000 riyale ihtiyaç duyulduğu, ancak o yılki gelirinin 12365 riyal olduğu belirtilmiştir. Bazı

⁸¹ Tunus Arşivi: Silsile-i Tarihiye, s.61 dosya no: 692, tarih: 1293h/1876

⁸² a.g.k, s.61 dosya no: 694, tarih: 1295h/1878

⁸³ a.g.k, s.59 dosya no: 671, tarih: 1875

⁸⁴ a.g.k, s.59 dosya no: 671, tarih: 1875

meblağlar ise gelirlere el koyan eski vekillerde kalmıştır. Yine art niyetlilerce yatağı değiştirilen vakıf akarsuları eski yatağına geri döndürülmüştür. Cerid beldesinin o yılki vadi gelirleri 6048 riyal olarak belirtilmiştir.

Daha önce camilerin ihtiyaçları belde halkı tarafından karşılamaktaydı. Cemiyetle birlikte buraların ihtiyaçları vakıflardan karşılanmaya başlandı ve haksızca kullanılan su kaynakları iade edildi.

Nefta ilinin o yılki gelirleri 8952 riyale ulaşmıştır. Camiler halk tarafından inşa edilmekteydi. Cemiyetten sonra ise cami işleriyle ilgili tüm ihtiyaçlar vakıf gelirlerinden karşılanmaya başlandı. Yine hurmalıklara ait sular yağmacılardan alınıp asıl yatağına iade edildi.

Hamme beldesi camilerinin tüm ihtiyaçları belde halkı tarafından karşılanmaktaydı ve gelirleri oldukça sınırlıydı. Cerid taraflarında el konulmuş olan vakıf hurmalıkları, araziler ve 8097 riyali bulan gelirler tekrardan geri alındı⁸⁵.

Rapor, kendisine vakfedilmiş olan yerlerin bazı hallerin dışında çok kötü olan durumunu gözler önüne sermektedir. Örneğin Binzert vakıflarının harap vaziyette olduğu ve onarım için 125085 riyal paraya ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir. Buna karşın söz konusu vakıfların gelirlerinin ise yalnızca 38592 riyal olduğu zikredilmiştir.

Yine Tebersek iline ait vakıfların tümü harap olmuştu. Onarım için ise 61150 riyale ihtiyaç vardı. Ancak önceki vekillerin aldıklarına istinaden o yılki gelirler 12000 riyaldi.

Testur ilindeki Mecaz-ül Bab vakıflarının tamamı da harap vaziyetteydi. Onarım masrafı 10600 riyal olmasına karşın vakıfların o yılki gelirleri yalnızca 7367 riyaldi. Zagvan beldesindeki vakıfların çoğu haraptı ve geri kalanları ise birçok onarıma ihtiyaç duymaktaydı. Bu onarımın maliyeti 31150 riyal tutarken vakıfların o yılki gelirleri 8155 riyali bulmaktaydı.

⁸⁵ Tunus Arşivi: Silsile-i Tarihiye. s.59 dosya no: 671, tarih: 1875

Raporda ayrıca harap vaziyetteki vakıfların dışında, Hammamet beldesine ait vakıfların çoğunun iyi durumda olduğu ve birtakım ihtiyaçlar için yalnızca 7346 riyale ihtiyaç duyulduğu yazılmaktaydı. Surların ve idari binalarının zarar görmüş olmasına rağmen buralarda ibadetler rahatça yerine getirilebiliyor ve dersler verilebiliyordu.

Nabel vakıflarının durumu da daha iyiydi ve onarım için yalnızca 5830 riyale ihtiyaç duymaktaydı.

Sliyem beldesinin vakıflarının çoğu ise harap vaziyetteydi. Öyle ki Hanefiye Camisi neredeyse yerle bir olmuştu. Büyük camide de yıkılmalar meydana gelmişti. Onarım için gerekli meblağ 132900 riyal iken, vekiller o yıl yalnızca 10453 riyal toplayabilmişlerdi. Kendisine vakfedilenler de ihmal edilmişti. Şehrin zeytinliklerinin toprakları susuz bırakılmıştı. Dahlat-ül Muavin köyünün çoğu vakıfları da onarım için yaklaşık 30635 riyale ihtiyaç duymaktaydı. Ancak vekiller sadece 8300 riyal bulabilmişlerdi⁸⁶.

Yine raporda, Mater beldesinin çoğu vakıflarının atıl durumda olduğu ve birçok onarıma ihtiyaç duyduğu belirtilmiştir. Onarım için 15100 riyal gerekirken o yılki gelirleri sadece 4787 riyal idi.

Baje ilinin vakıfları hakkında ise rapor, toplam dört camisinden bir tanesinin yıkılmış olduğunu, diğerlerinin de onarıma muhtaç olduğunu yazmıştır. Ayrıca diğer vakıflar da bakıma muhtaçtı. Bu onarım ve bakım masrafları 228000 riyal tutarken vakıfların toplam geliri 56000 riyaldi. Yine vakıflara ait olup daha sonra başkalarınca el konulan araziler vakıflara iade edilmişti⁸⁷.

Cemiyet, hazırladığı raporda Gabes şehrinin çoğu vakıflarının harap vaziyette olduğunu ve 49960 riyal tutarında onarıma ihtiyaç duyduğunu belirtilmiştir. Ancak o yılki toplan gelirleri 15234 riyaldi.

Yine El-Hamme şehrinin çoğu vakıfları harap olmuş ve 58650 riyal tutarında onarım meblağına gereksinim duyulmuştu. O yılki gelirleri ise yalnızca 4261 riyaldi.

⁸⁶ Tunus Arşivi: Silsile-i Tarihiye. s.59 dosya no: 671, tarih: 1875.

⁸⁷ a.g.k, s.59 dosya no: 671, tarih: 1875.

Bu beldelerdeki çoğu vakıfların onarımı, halkın kendi imkân ve çabalarıyla gerçekleşmekteydi. Raporda, Tabarba beldesinin 497 riyallik basit bir onarıma ihtiyaç duyduğu ve o yılki gelirinin 2930 riyal olduğu yazılmıştır.

Garul Milh şehrinin çoğu vakıfları da onarıma muhtaçtı ve bazıları yıkılmış vaziyetteydi. Vakıfların onarımı için 6213 riyal gerekmektedir ve o yılki gelirleri 22704 riyaldi.

Yine raporda Kayravan vakıf yapılarının es-Seyyit es-Sahip makamı v.b. gibi yerlerin yıkılmalarından dolayı birtakım onarım ve revizyona ihtiyacı duyduğu yazılmıştır. Onarım meblağı 272248 riyal tutarken vakıfların gelirleri 810032 riyaldi. Hanefi bir imam olmadığı için Hanefiye camisinde beş vakit namaz ve Cuma namazı kılınmamaktaydı. Bir yıl içerisinde bile bu camide büyük hasarlar oluşmuştu. Sahabenin kurduğu Büyük Caminin ise tavanları zarar görmüş, diğer yerleri de yıkılmaya yüz tutmuştu. Yaklaşık beş bin riyal olan o yılki geliriyle caminin onarılıp ibadete açılabilmesi mümkün değildi. Yine Kayravan surlarının çoğu yıkılmıştı.

Sahil belde vakıflarının çoğu onarıma muhtaçtı ve çok azı iyi durumdaydı. Bunlar Soussa, Monastir ve Mehdiyye vakıflarını kapsamaktaydı⁸⁸.

Yine raporda, Hanefi camilerinin ibadet edilebilir durumda olduğu, lakin Maliki camilerinin çoğunun onarıma muhtaç olduğu ve bazılarının ise durumunun çok kötü olduğu, hatta neredeyse Cuma namazı ile diğer namazların kılınmasının mümkün olmadığı belirtilmiştir. Bu cami kayyımlarının maaşları bile ödenememekteydi. Mescitlerin çoğu ise atıl durumdaydı. Sağlam olanlarının ibadete açık kalması için mahalle halkı gönüllü olarak çaba harcıyor ve kayyımlar maaş almaksızın hizmet veriyorlardı. Bazen kayyımlar maaşlarını aylarca alamıyorlardı. Bu, iki aydan 17 aya kadar varabiliyordu. Kendilerine vakfedilenler ise durumlarına bakılmaksızın sömürülmekte ve neredeyse yok olmaktaydılar⁸⁹.

⁸⁸ Tunus Arşivi: Silsile-i Tarihiye. s.59 dosya no: 671, tarih: 1875

⁸⁹ a.g.k, s.59 dosya no: 671, tarih: 1875

Ayrıca Cemiyet bazı memurlara maaş ödendiği halde tedrisat ve sair görevlerini yerine getirmediklerini, yani hak etmedikleri halde ücret aldıklarını gözlemlemiştir⁹⁰.

2.1.3 Vakıf Gelirleri

Cemiyetin faaliyete başladığı ilk yıl olan 1874 yılında vakıf gelirleri 483977 gümüş riyal olarak belirlenmişti. Buna eski vekillerin aldığı 100777 gümüş riyal de dâhildi. Vakıfların ilk yıldaki net gelirleri ise aşağıdaki gibiydi⁹¹:

Eski vekiller	111311 riyal
Başkentin arta kalanları	40378 riyal
Kayravan	1621 riyal
Sahil	8155 riyal
Sfaks	1978 riyal
Cerbe	5107 riyal
El-vatan el-Kıbli	2961 riyal
Baje	11675 riyal
Tabarba, Binzert ve Gar el-Milh	3446 riyal
Kaf, Tebersek, Mecaz-ül Bab ve Zagvan	8897 riyal
Cerid	1520 riyal
A'raz	1476 riyal
Tavari'	9721 riyal

Tevfik Beshroush hocanın gözetiminde hazırlanan Tunus ansiklopedisinde: "Cemiyetin kuruluşundan sonraki dört yılı kapsayan veriler, başkentin ve bazı diğer bölgelerin vakıf hüccetlerini öğrenmemizi sağlamıştır" denilmektedir.

Başkentin gelirleri % 49.35'dir. Bunun % 80.44'ünü kira ve konaklama, %19.56'sını ise meyve gelirleri oluşturmaktadır. Sfaks'ın gelirleri % 11.24, Soussa'nın % 7.8 ve diğer bölgelerin gelirleri ise % 37.60 olarak belirtilmiştir⁹².

⁹⁰ Tunus Arşivi: Silsile-i Tarihiye. s.59 dosya no: 671, tarih: 1874

⁹¹ a.g.k, s.59 dosya no: 671, tarih: 1874

⁹² Beshroush Tefvik, *Mevsouatu Medineti Tunis*, s.470-471, Mouhsin Zekeriyye Basımevi Tunus 1930.

- **Cemiyet gelirleri ve harcamaları (1292 h / 1875).**

1292 (1875) yılına ait Cemiyet raporundan geri kalanlar dışında, Cemiyetin o yılki gelirinin 1.363.178 riyal olduğunu görmekteyiz. Vakıf gelirinin çoğunu oluşturan zeytinin çoğu ise yasal talepleri karşılayamamıştır.

Zeytin mahsulünün tümü	364101
Kira gelirleri	972569
Geri kalanlar	62368

Başkent gelir bakımından birinci sırada yer almaktaydı.

Şehir	Meblağ (riyal)	Oran
Başkent	596172	% 43.73
Sfaks	142554	% 10.45
Soussa	141536	% 10.38
Kayravan	86000	% 6.3

Cemiyet, gelirlerinin 113734 riyalini yasal yükümlülüklere ve 491667 riyalini maaşlara harcamıştır.

En çok harcama yapılan yerler:

Şehir	Meblağ (riyal)	Oran
Başkent	424336	% 31.13
Sfaks	103853	% 7.61
Soussa	95176	% 6.98
Kayravan	91835	% 6.73

Cemiyetin 1293h /1876 yıl raporuna göre:

Arta kalan gelirler	697093 riyal
Giderler	725164 riyal
Vakıf hazinesinin borçları	28.071 riyal ⁹³

⁹³ Tunus Arşivi: Silsile-i Tarihiye. s.61 dosya no: 692

- **Cemiyetin gelir ve giderleri (1292 – 1293 h /1876)**

Cemiyetin 1293h – 1876 yılı faaliyet raporuna göre:

1292 yılı gelirleri	1363178	1293 yılı gelirleri	1.405610
Artan	516665		
Toplam	192275		
1293 yılında zeytin, yasal talepleri karşılayamamıştır.			
1293 yılı zeytin gelirleri: 321559		1293 yılı kira gelirleri : 1059335	
Oran	% 33.84	Yasal yükümlülükler ödenenler	108819
	% 36.31	Aylıklara ödenenler	514669
	% 22.30	Onarım	313492

- Gelir düzeyine göre bölge sıralaması:

1	Tunus	604040	% 42.97
2	Sfaks	154611	% 10.99
3	Soussa	117075	% 8.32
4	Kayravan	97882	% 6.60

- Gider düzenine göre bölge sıralaması:

1	Tunus	418268	% 70.44
2	Sfaks	118664	% 17.37
3	Soussa	77234	% 11.30
4	Kayravan	68970	% 10.90

Tunus Devleti, Cemiyetten istediği 1286 yılı yasal yükümlük taleplerini affetmiş ve geri kalan borçlarını ise on yıllığına taksitlendirmiştir. 1293 yılındaki artış oranı ise % 34'e ulaşmıştır⁹⁴.

- **Cemiyetin bazı vakıflarındaki gelir ve giderleri(1291–1299h/ 1882)**

Cemiyetin kurulduğu yıldan Zilhicce/Ekim 1299 yılına kadar olan vakıf gelir ve giderleri şu şekildeydi:

⁹⁴Tunus Arşivi: Silsile-i Tarihiye. s.60 dosya no: 693

Maristan geliri		10055
Azize Osman		122423
1299 yılına kadar olan gelir	Toplam	683625
Giderler çıktıktan sonra geri kalan		216901
Tekke 1291 -1299 (1874-1881)	Gelir	377623
	Gider	335138
	Geri kalan	
Surlar 1291 – 1299 (1874-1881)	Gelir	258156
	Gider	134630
	Geri kalan	
Çeşmeler, Fıskiyeler ve Kuyular 1291 - 1299 (1874-1881)	Gelir	293252
	Gider	139409
	Geri kalan	
Kuleler ve köprüler 1291 – 1299 (1874-1881)	Gelir	60195
	Gider	41979
	Geri kalan	
1295(1878) yılı sonlarında hastane inşası için Cemiyetin harcadıkları ⁹⁵		57042

2.2 Cemiyetin Sorunları

2.2.1 Devletten kaynaklanan sorunlar

2.2.1.1 Nüfuz sahibi insanlardan kaynaklanan sorunlar

⁹⁵Tunus Arşivi: Silsile-i Tarihiye. s.62 dosya no: 12/700, tarih: 1882

Vakıflar, buraları sömürmek isteyenler yüzünden sürekli sorunlar yaşamaktaydı. Devlet içerisinde nüfuz sahibi insanlardan kaynaklanan bu sorunlardan kurtuluş yolu bulunmamaktaydı. Vakıfların bu gerçeği kabullenmekten başka çaresi yoktu.

Örneğin Bayram Efendi, Hayrettin'e şu bilgiyi iletmiştir: Kabristan vakıflarından Daru Ammar adı verilen bir tarla, Muhammed Tayyip Bey'e bağlı kişilerden birinin tasarrufu altındaydı. Geçen yıl kiraya verileceği duyurusunun ardından hiç kimse cesaret edipte bu kişinin ödediği 666 riyalden fazla teklifte bulunamadı. Bu durumda Cemiyet bu vakfın ilgili şahsın tasarrufundan çıktığını insanlara duyurmak için kiralama işlemini durdurdu. Çünkü bu vakfı söz konusu meblağa kiralamak bir tür haksızlık ve hileydi. Daha sonra prence bağlı biri çıkagelip burayı kiralamak istedi ve kendisine 1500 riyale kiraya verildi. O yıl yani 1292 (1875) yılında burayı kiralamak isteyenlerin sayısı artmaya başladı ve üç yıl zarfında kira bedeli arttırma yoluyla 10000 riyale kadar ulaştı. Bu olaydan sonra Muhammed Tayyip Bey, olup bitenleri anlamak için bir görevli gönderdi. Bu durumun Cemiyetin uygulamalarından kaynaklandığı öğrendiğinde ise, Cemiyete tarladan dışarı çıkmamasını ve geçen yılki kira bedelinin üzerine bir artış yapmamasını emretti⁹⁶.

2.2.1.2 Ücretlerin ödenmesi

Vakıflar kendi sorumluluk alanlarının dışında birtakım farklı ağır mali yükümlülük ve ücret ödemelerine maruz kalmaktaydı. Bunlar belgelerde şu şekilde yer almaktadır:

- **1291 (1874) Yılı Vakıf ücretleri**

Vakıflar Cemiyetinin hazırladığı ilk yıllık raporunda yer alan senelik harç dağılımı şu şekilde olmuştur:

Yerleşim bölgesindeki Şer-i Meclis ücretleri	87799 riyal
Kraliyet illerindeki şer-i vazifeleri üstlenen şeyhlerin maaşları	86400 riyal
Müdürrislerin – Hocaların maaşları	36720 riyal
Müdürris idarecilerinin maaşları	7980 riyal

⁹⁶ Tunus Arşivi, Silsile-i Tarihiye s. 61 dosya no 690 Şaban ayı 1292h / 1875

Belediye meclisinin ücretleri	40000 riyal
Cemiyet ve üyelerinin ücretleri	85200 riyal
Beklenmeyen masraflar	23600 riyal
Toplam:	367699 riyal⁹⁷

- **Cemiyetin, Hükümete, Belediye Meclisinse ve Matbaaya ödedikleri**

Belediye Meclisi	340000 riyal
Belediye Meclisi tarafından korunan yollar	206500 riyal
Matbaa	296161 riyal
Devlet	100000 riyal
Kayravan kulesi ile Gabes çevresinin inşa masrafları	16287 riyal
Toplam	958949 riyal
Belediye Meclisi elindeki mercilerden arta kalan 427376 riyal bu meblağdan çıkartılır ⁹⁸	
Kalan	531572 riyal

- **Vakıf çalışanları ve maaşları**

Hicri 1292 (1875) yılındaki vakıf çalışanları şöyleydi:

* 14 Vekil

— Başkentte : * 47 Adil şahit

* 1 Başkâtip

* 4 kâtip

* 6 yazı işleri sorumlusu

— Diğer Mercilerde :* 26 üye

* 26 Adil şahit

Aşağıdakilerin dışındaki bu kişiler aylık veya yıllık maaş almaktaydılar.

⁹⁷ Tunus Arşivi, Silsile-i Tarihiye s. 59 dosya no 671

⁹⁸ a.g.k, s. 66 dosya no 700/12

- Beyler türbesi ve Paşa okulları vekili
- Krallık içerisindeki kule ve kışla vekilleri. Onlar gelirlerini keçiboynuzu ağaçlarından elde ederlerdi.

- Sfaks'ın iki adil şahidi. Bu ikisi, gelirin %3'ünü alırlardı.

Böylece vakıf;

- Kent çalışanlarına aylık toplam 7290 riyal,
- Ülke içerisindeki üye ve adil şahitlere 4000 riyal ödemekteydi.
- Bu, Keçiboynuzdan gelir elde edenlerin dışındakileri kapsamaktaydı.
- Cemiyetin çalışanlara ödediği toplam ücret 11290 riyald⁹⁹.

Cemiyetin ikinci raporundaki ücretlerle karşılaştırma:

Kent dışında bulunan dini yöneticilerden kadı, baş müftü ve müftü sayısının 63 olduğunu ve 92880 riyal aldıklarını Cemiyetin ikinci raporundan öğrenmekteyiz. Kent içerisinde ise bir şeyhülislam, bir baş müftü, iki kadı ve 7 müftü bulunmakta, bunlar 70000 riyal almaktaydılar.

Ücretlerin tümüne bakıldığında kentte bulunan çalışanlardan şer-i meclis üyeleri, müderrisler, tedris heyeti, kütüphane, Cemiyet meclisi, belediye meclisi ve matbaa çalışanlarının vakıf gelirlerinin çoğunu aldığını yani 308780 riyal aldıklarını görmekteyiz. Cemiyet başkanı da kendini bu gelirlerden mahrum bırakmamaktaydı. Zira yıllık geliri 15000 riyal, yardımcısının geliri 8000 riyal ve iki üyesinden her birinin geliri 6000 riyald¹⁰⁰.

⁹⁹ Tunus Arşivi, Silsile-i Tarihiye s. 61 dosya no 689, tarih 29 Cumadassani 1292h/1875.

¹⁰⁰ Tunus Arşivi, Silsile-i Tarihiye s. 59 dosya no 675

- **Cemiyet tarafından ödenen ücretlerin detaylı listesi:**

Şer-i Meclis	Yıllık 7000 riyal
Birinci Dereceden 30 müderris	Yıllık 32580 riyal
İkinci dereceden 12 müderris	Yıllık 4320 riyal
Caminin 4 bakıcısı ve 4 vekil kâtip	Yıllık 15000 riyal
Vezir-i Maarif'in iki yardımcısı	Yıllık 9720 riyal
Sadikiyye Kütüphanesi memurları	Yıllık 9540 riyal
Cemiyet başkanı ve kâhyası	Yıllık 23000 riyal
Cemiyet üyeleri	Yıllık 12000 riyal
Maliye emini ve 5 kâtip	Yıllık 2320 riyal
5 çalışan ve bir temizlikçi	Yıllık 5100 riyal
Adil şahitler, Bina emini, anlaşmazlıklar vekili, zeytinlikler vekili, kâtip, borç kapıcısı	Yıllık 12320 riyal
Belediye meclisi	Yıllık 40000 riyal
Yıllık toplam	Yıllık 308780 riyal ¹⁰¹
Bardo kadısı ve imamı ile Cebeli Menar kadısıyla birlikte ücretlerin toplamı	Yıllık 431600 riyal

2.2.1.3 Kanun vergisinin ödenmesi

Cemiyet oluşturulduğu sırada devlet birçok vakıftan zeytin ve hurma ağacı kanunu¹⁰² almaktaydı. Yani bu vakıflar devlete yüksek meblağlarda kanun vergisi ödemekteydi. Örneğin Ebu Süleyman El-Cubneyani vakfının birikmiş kanun vergisi 37571 gümüş riyal, Sidi İsa bin Museykin vakfının birikmiş kanun vergisi 3289 riyalı. Bu husus Cemiyet başkanı Muhammed Bayram'ın 12 zilkade 1291h / 21.12.1874 tarihinde baş vezir Hayrettin'e yazdığı mektupta belirtilmişti.

Bir başka mektupta Bayram, Nefta şehri vakıflarının geçen iki yıl boyunca tüm gelirlerini kanun vergisi olarak ödemediğini ve beş yıl içerisinde 11315 riyal toplanamadığı takdirde vakfın ihmal edileceğini dile getirmişti. Bu yıl elde edilen tüm gelirlerin vergi olarak ödenmesi halinde ne vakfın kendisi ne de buradan istifade edenlerin hiçbir yarar

¹⁰¹ Tunus Arşivi, Silsile-i Tarihiye s. 59 dosya no 675, tarih 1875.

¹⁰² Kanun vergisi: Ahmet beyin ortaya koyduğu bir tür vergidir. Mahsul versin veya vermesin zeytin ve hurma ağaçlarından alınan bir vergiydi. Üç kısma ayrılmaktaydı; iyi, orta ve kötü. O zamandan beri bu tür vergiye kısa olarak 'kanun' denilmekteydi.

sağlayamayacağını ifade etmiş, ardından kanun vergisinin düşürülmesini ve biriken borcun taksitlere bölünmesini talep etmiştir.

Cemiyet başkanı Bayram'ın Hayrettin'e yazdığı diğer bir mektuptan, Mali Komisyon¹⁰³,un beş yerdeki kanun vergilerini talebine icabet etmek için vezirliğin Cemiyetten üzerine düşen kanun vergilerini ödemesini istediğini anlamaktayız. Cemiyet, vergilerin meyvelerden ödendiğini ve vakıfların çok olması durumunda meyvelerden elde edilen gelirlerin uzun yıllar vakıfların ihtiyaçlarını karşılamadığını belirtmiştir¹⁰⁴.

Bayram'ın 27 Şaban 1292h / 28.09.1875 tarihinde Hayrettin'e hitaben kaleme aldığı yazışmada adı geçen kalan kanun vergilerini şu şekilde görmekteyiz:

Soussa	27346
Monastir	27697
Sfaks	38681
Cerid ve Gafsa	76471
Tabarsak	4659
El-Vatan El-Kıbli	12406
Toplam	18025675 riyal 50 nasiri.

Cemiyet başkanı Bayram, vergilerin bir kısmının uygun görüldüğü kadarıyla silinmesini ve geri kalanın da taksitlendirmesini hükümetten talep etmiştir¹⁰⁵.

Cemiyet, vakfın eskiden kalma kanun vergilerinin olduğunu keşfetmişti. Bunlar arasında Sfaks ve El-Cerid vakıflarının geçen yıllardan kalan 53232,75 riyal vergi borcu bulunmaktaydı. Bu nedenle Cemiyet, baş vezir Hayrettin'den söz konusu meblağı on

¹⁰³ Mali Komisyon, Tunus'tan alacaklı olan Avrupa ülkeleri tarafından 5 Temmuz 1869'da kurulmuştu ve Tunus bütçesini kontrol eder hale gelmişti.

¹⁰⁴ Tunus Arşivi, Silsile-i Tarihiye s. 60 dosya no 688

¹⁰⁵ a.g.k, s. 61 dosya no 690

taksite bölmesini istemiştir. Böylece vakıf, her yıl bu taksitlerden birini o yılki vergilerle birlikte borç bitinceye kadar ödeyebilecekti¹⁰⁶.

Bir başka yazışmada sahil bölgesindeki Kayravan vakıflarına ait eskiden kalma zeytin vergilerinin 12263,75 riyal ve Tabersak bölgesinde ise 4577 riyal olduğu zikrolunmuştur. Kâf'taki Millite Medresesi vakıflarının borcu ise 1526 riyaldi. Bu mektupta kanun vergilerinin ödenmesi halinde vakıfların işlevlerini yitireceği belirtilmiş ve meblağın yine on taksite bölünmesi istenmiştir¹⁰⁷.

Cemiyetin hicri 1293 (1876) tarihli raporunda devletin 1286 (1869) yılından kalan eski kanun vergilerini sildiği ve geri kalanı ise on taksite böldüğü yazılmaktadır. Soussa, Monastir ve Tabarsak vakıflarına ait taksitlendirilmiş vergiler 8329 riyal, diğer yerlere ait taksitlerin toplamı ise 37707 riyal olarak belirtilmiştir¹⁰⁸.

Bayram'ın baş vezir Muhammed'e yazdığı bir başka mektupta ise Mali komisyonun göreve gelmesinden önce olan kanun vergi borçlarının devlet tarafında silindiği ve görevden sonraki vergilerin on taksite bölündüğü yer almaktadır. Yine Devleti Aliye'nin verdiği bir emre göre, kanun vergisini ödeyebilecek durumda olanlardan, gelirleri gayrimenkulden olsa bile bunu ödemeleri, ancak toprağı olmayan ve vergi miktarı kadar dahi mahsul elde edemeyenlerden ise bunun talep edilmemesi, sadece dini münasebetlerde toplanan mallarından ihtiyaç fazlasının alınması yazılmıştır¹⁰⁹.

Kanun vergisinin ödenmesi asıl görevlerin aksamasına neden olmuştu. Bu nedenle görevlerin vergilerden daha önemli olduğunu belirtmek için çaba harcanmış ve sonunda düşük gelire sahip bazı vakıflar göz önünde bulundurularak bu konuda bir yönetmelik çıkarılmıştır. Ancak Mali Komisyon görevlerden önce vergilerin ödenmesini istemiş, devletin görevler konusundaki iznine göz attıktan sonra ise bunun yalnızca bir yıl için geçerli olduğunu savunmuştur.

¹⁰⁶ a.g.k, s. 60 dosya no 688, tarih 26 Zilkade 1291h/1875.

¹⁰⁷ Tunus Arşivi, Silsile-i Tarihiye s. 61 dosya no 689, tarih 3 Muharrem 1292h/1875.

¹⁰⁸ a.g.k, s. 61 dosya no 693, tarih 1293h/1876–1877.

¹⁰⁹ a.g.k, s. 61 dosya no 694, tarih 11 Rabiussani 1291h/1878.

Vakıflar bu konuda üyelerine cevaben yazı yazmış ve bazı sahil ülkelerindeki vakıflara ait mahsullerin az olduğu, mahsulü olanların dahi hem vergileri ödemeye hem de görevlerini yerine getirmeye güçlerinin yetmediği, ayrıca bazı vakıf görevlilerinin iki yıldan beri ücretlerini almadıklarını ifade etmiştir. Hatta bazı görevlilerin istifa ettikleri, bazı camilerin işlevlerini yitirdiği ve buna ilaveten camileri aydınlatmak için gazyağı ve yere sermek için hasır alacak maddi kaynağın tükenmekte olduğu da belirtilmiştir¹¹⁰.

2.2.2 Belde sakinleriyle münasebetler

Cemiyet kurulmadan önce vakıfların ne denli kötü durumda olduğuna dair birçok örnek ve delil sunmaya çalıştık. İlk yıl raporlarından da bu durum anlaşılmaktadır. Cemiyetin istekliliği ve yeterli kadrosuna rağmen vekillerin geçmiş yıllarda vakıflara verdiği zararların kısa zamanda telafisi pek de mümkün görünmemekteydi. Özellikle de kötüye giden sosyal ve politik durum, bu kurumun daha çok perişan olmasına neden olmaktaydı.

Ayrıca Cemiyet, eskinin yaralarını sarmaya başladığı bir sırada, yani Sadık Bey döneminin sonlarında ve Fransız işgalinin başlarında eskiden karşılaştığı durumdan daha kötü bir yıkım politikasına maruz kalmıştı.

Cemiyetin kurulduğu yıl karşılaştığı sorunları şu şekilde sıralayabiliriz:

2.2.2.1 Vakıf mutasarrıflarının ihlalleri

Cemiyet, vakıf işlerini üstlendikten sonra tasarruf hakkı olmayanların vakıfları değerinin yarısı bedelle kiraya verdiklerini keşfetmiştir. Bazı kurumlara bağlı olan özel vakıfların sahipleri vefat ettikten sonra alacaklılar tarafından ipotek edildiği de olmuştu. Buna örnek olarak Sidi Ebi Leyla tekkesine tahsis edilen Gabes vadisindeki gayrimenkulü görmekteyiz. Vakfedenin oğulları bu vakfın yetkisini Gabes'teki bir Yahudi'ye vermiş ve tüm oğullar öldükten sonra söz konusu vakıf Yahudi'nin elinde kalmıştı.

¹¹⁰ Tunus Arşivi, Silsile-i Tarihiye s. 61 dosya no 694, tarih 02 Zilhicce 1295h/Aralık 1878.

Yine mutasarrıfı belli olmayan dört vakıf dükkânının biriken 821 gümüş riyal borcu istendiğinde, bu meblağın bir kısmı Cemiyete ödenmiş geri kalan kısmı ise ödenmemiştir¹¹¹.

Cemiyet başkanı Bayram, tekkeleri ve bunlara bağlı vakıfları yönetenlerin sorumsuzca davrandığını zikretmiştir. O nedenle buraların denetlenmesi gerektiğine karar vermiştir. Ancak yöneticiler vakfiyeyi delil göstererek yöneticiden başkasının vakfın idaresini alamayacağını iddia etmişlerdir. Bunun üzerine Hanefi ve Maliki mezhep ulemalarından bu konuda fetva vermeleri istenmiş ve bütün âlimler böyle bir vakfiyenin mezheplere göre geçersiz olduğu konusunda fetva vermişlerdir¹¹².

2.2.2.2 Vekillerin denetlenme zorluğu

Cemiyet, vakıf vekillerini kurallara bağlı kılma ve sorgulama konusunda büyük zorluklar çekmekteydi. Özellikle de askeri yönetimden olan vekiller için durum daha çetin hal almaktaydı. Cemiyet başkanının baş vezirliğe yaptığı yazışmalardan vekillerden duyduğu rahatsızlığı açıkça anlamaktayız. Hayrettin'e hitaben yazdığı bir mektupta cemiyet üyelerinin rütbeli subaylardan çekindiklerini, dörtte bir oranında tasarrufları altında olan vakıfların muhasebesini isteyemediklerini belirtmiş, kendisinden askerlerin ve subayların hesaplarını yapıp cemiyete sunmaları konusunda emir vermesini talep etmiştir¹¹³.

Bir başka mektupta Bayram, eski vekillerin ellerindeki vakıfların denetlenebilirliğini ortadan kaldırdığını ve birçoğunun gelecek yıllarda vakıflardan alınacak kiralari dahi şimdiden zimmetlerine geçirmeyi planladıklarını ifade etmektedir¹¹⁴.

Bayram Hayrettin'e yazdığı bir başka mektupta, Aryana vekilinin görevine ihanet ettiğini dile getirmiş ve bu nedenle yerine bir başka vekilin tayin edilmesini

¹¹¹ a.g.k, s. 60 dosya no 682, tarih 1875.

¹¹² Tunus Arşivi, Silsile-i Tarihiye s. 60 dosya no 688, tarih 1874.

¹¹³ a.g.k, s. 60 dosya no 682, tarih 1874.

¹¹⁴ a.g.k, s. 60 dosya no 685, tarih 1874.

istemiştir¹¹⁵. Usulsüzlük yaptıkları gerekçesiyle Gafsa vakfının iki mütevellisinin hesapları Cemiyet tarafından reddedilmiştir. Zira birinin zimmetine 4090 riyal, diğerinin ise 6022 riyal geçirdiklerini saptanmıştır. Bu durum adil şahitlerin tanıklığıyla kayıt altına alınmış ve bu meblağlar kendilerinden talep edilmiştir. Ancak onlar konuyu sapıtarak daha önceden vuku bulmayan birtakım iddialarda bulunmuşlardır¹¹⁶.

Soussa vakıf yardımcısı Muhammed bin El-Acuze, Cemmal kadısı huzurunda Cemmal vakıf vekili Mebruk bin Cemmalî'nin kötü davranışlarda bulunduğunu iddia etmiştir. İki adil şahit ve tarım eminin yanıklığıyla vakıf arazilerinden 77'den fazla bölgede kendisi için buğday ve arpa ektiği anlaşılmıştır. Ayrıca bazı topraklarda yine kendisi için incir, üzüm ve şeftali yetiştirdiği ortaya çıkmıştır. Bu iki adil şahit 23 kişinin tanıklığıyla vekilin dürüst olmadığını saptamışlardır. Zira bazı yerlerin meyvelerini satmakta ve ardından bu toprakların mahsul vermediğini yazmaktadır. Diğer yerlerin kaydını ise değerinin çok altında tutmaktaydı. Örneğin 300 yerine 15, 95 yerine ise 25 olarak kayda alıyor ve tekkenin tahsisatını istediği şekilde kullanıyordu¹¹⁷.

Bayram, Hayrettin'e yazdığı bir başka mektupta, Cemmal vekili Mebruk'un birçok zeytin gelirini gizlediğini, bina masraflarını arttırdığını, çalışanların maaşlarına el koyduğunu, bazı vakıf arazilerini bilerek ele geçirdiğini, sınırları kaldırarak bu arazileri istediği gibi kullandığını, bazı arazileri ekin karşılığında kiraladığını, Cemiyet kurulmadan önce 4068 riyal borcunun olduğunu ve iki adil şahitle işbirliği yaptığını ispat etmiştir. Yine aynı mektupta söz konusu vekille adil şahitlerden birinin hapse atıldığını ve vakıflara olan borçlarının tahsili için mallarının sayıldığını yazmıştır¹¹⁸.

Bayram, Hayretine yazdığı bir başka mektupta şu bilgileri sunmaktadır: Tabarsak'ta Sidi Ali bin Yahya vakıflarının tasarrufunun bir askerin elinde olduğu ve bu tekkeye ait vakıflardan olan toprağın bu asker tarafından işlendiğini söylenmektedir. Cemiyet yardımcısı tekkenin idaresini ele aldıktan sonra bu askere toprağı işleme emeği karşılığında mahsulü paylaşmayı önermiş ve istemediği takdirde toprağı teslim etmesini

¹¹⁵ a.g.k, s. 60 dosya no 588, tarih 1874.

¹¹⁶ Tunus Arşivi, Silsile-i Tarihiye s. 61 dosya no 690, tarih 1875.

¹¹⁷ a.g.k, s. 61 dosya no 690, tarih 1876.

¹¹⁸ a.g.k, s. 61 dosya no 692, tarih 1876.

istemiştir. Ne var ki bu kişi Şeriat Divanında arazinin kendisine ait olduğunu iddia etmiş ve divan kararıyla toprağı sahiplenmiştir. Bu haberin yayılmasının ardından elinde vakfa ait bir şeyler bulunan herkes bunun kendisine ait olduğunu iddia etmeye başlamıştır¹¹⁹.

Yine Hammude bin Hafsiyye El-Mesakini adlı bir kişi Mesakin’de Sidi bin Ömer El-Abid tekkesine ait bir vakıf evi sahiplenerek mülkiyetini ele geçirmiş ve yapısında bazı değişiklikler yapmıştır. Ayrıca bu şahsın tekkesini de ele geçirecek üzerine kat inşa etmiştir¹²⁰.

Bayram, İbni Yusuf’a nispet ettirilen Suphanallah tekkesinin vakıf tarlası olduğunu ve vakfedenin bunun başına bir yönetici tayin ederek kendisine kurraların maaşlarından arta kalan meblağları koruma yetkisi verdiğini zikretmiştir. Ancak Cemiyet daha sonra bu arta kalan meblağları kendisi korumak istediğinde söz konusu yetkili buna karşı çıkmıştır¹²¹.

Daha sonraları Cemiyet, Sfaks’taki Büyük Cami vakıflarından Es-Sağa çarşısının düşük bir ücretle Yahudilere kiralandığını belirlemiş ve orayı zamanın şartlarına uygun ücrete kiraya vermek istemiştir. Bu bağlamda Cemiyet başkanı Bayram, baş vezir Hayrettin’den kiracıları gerçek bedeli ödemeye zorlamasını istemiştir¹²².

Bazı insanlar Binzer’teki bir vakıf tarlasını ele geçirecek buraları ekmişlerdir. Cemiyet kurulduktan sonra bunlarla uzlaşma yoluna gitmiş, ancak bazıları bu uzlaşmaya yanaşmamıştır¹²³.

Yine bu bağlamda Bayram, baş vezir Muhammed’e Hâmme Gabes’te bulunan Şeyh Sidi Muhammed bin Hıdır vakıflarını işgal eden 14 kişinin isimlerinin yer aldığı bir liste göndermiştir. Ardından bunların tutuklanma emri gönderilmiştir¹²⁴.

¹¹⁹ Tunus Arşivi, Silsile-i Tarihiye s. 60 dosya no 686, tarih 1874.

¹²⁰ a.g.k, s. 61 dosya no 689, tarih 1874.

¹²¹ a.g.k, s. 61 dosya no 690, tarih 1875.

¹²² a.g.k, s. 61 dosya no 691, tarih 1875.

¹²³ a.g.k, s. 62 dosya no 693, tarih 1877.

¹²⁴ a.g.k, s. 61 dosya no 693, tarih 1877.

Cemiyet, vakıfların görevlerini üstlendiği andan itibaren sayısız sorunlarla karşılaşmıştı. Bunların bazıları vekillerle, bazıları mutasarrıflarla, bazıları yönetimle ve bazıları da kiralardan kaynaklanmaktaydı. En çok sorun vakıf sayısının çokça olduğu Soussa kentinde zuhur etmekteydi.

Cemiyetin yazışmalarından, yerel yönetimlerle birtakım sorunlar yaşadığını anlamaktayız. Örneğin Soussa halifesi Muhammed Er-Riği Cemiyet üyeleriyle görüşmeyi kabul etmemiş, bu işin kendi katılımıyla gerçekleşmediğini ve vekile yakın kişilerce seçimin gerçekleştiğini iddia etmiştir. Yine Vakıflar Cemiyetinin işlerinden sorumlu yetkilinin daha önce vekilleri tayin ettiğini ve yakın çevresinden bunu onaylamalarını istediğini iddia etmiş, örnek olarak da boğazına kadar yolsuzluğa batmış Büyük Kale'nin vekilini göstermiştir. Cemiyet yetkilisi ise Halife tarafından vekil tayin edilen bazı kişilerin vakıf gelirleri üzerinde kötü tasarrufta bulunduğunu iddia etmiştir. Daha önce Cemiyet yardımcısının bazı yöneticilerden korktuğu için Cemiyete danışmadan belirlediği aylıkları Cemiyet yetkilisi durdurmak istemiştir.

Soussa halifesi, Soussa vakıflarının dört parçaya bölündüğünü, Cemiyet ikinci yardımcısının kardeşinin ve birinci yardımcının damadının en iyi parçaları aldığını ve fazla değeri olmayan diğer parçaların başkalarına bırakıldığını iddia etmiştir.

Ayrıca Halife, Cemiyet tarafından seçilen vekilleri kabul etmemiş ve kendi vekillerini kendisi tayin etmiştir. Buna karşın Cemiyet yetkilisi daha fazla gerginlik olmaması için bu konuyu Zeytin mahsulü toplandıktan sonraki bir zamanda görüşmeyi talep etmiştir¹²⁵.

Cemiyet başkanı Bayram, baş vezir Hayrettin'e yazdığı bir başka mektupta, Sahil bölgesi müfettişi Muhammed Essenusi'nin Soussa Halifesinin Cemiyet yardımcısı ve müfettişi dikkate almadığını gördüğünü zikretmektedir. Tekke vakıfları gibi bazı vakıfların tasarrufunun Halife ve kadı elinde olduğu, kentten özel izin aldıkları ve bu konuda kararların elinde yazılı metinler olduğu iddiasıyla Cemiyete danışmadan bu vakıfların yönetimini bazı kişilere verdikleri belirtilmiştir. Ayrıca birtakım kişilere

¹²⁵ Tunus Arşivi, Silsile-i Tarihiye s. 60 dosya no 678, tarih 1291h/1875.

mesnetsiz maaşların bağlandığı ve bu maaşların halen daha ödendiği, oysa devletin Cemiyet dışında ödeme ve para teslimini yasakladığı ifade edilmektedir. Bu kanunu uygulamak ve harcanan paraları geri almak isteyen müfettişe ise hiç kimse yardımcı olmamıştır¹²⁶.

Cemiyet üyesi Şeyh El-Vertani'nin sahil vakıflarını denetlemesini ve kendisi ile Müfettiş Essenusi'nin ziyaretleri sırasında Halifenin ortaya çıkardığı sorunları konu alan bir rapor, Cemiyetin vakıflar üzerindeki egemenliğinin Halife tarafından tanınmadığını apaçık ortaya koymaktadır¹²⁷.

Cemiyet, Soussa Halifesi hakkında Hayrettin'e şikâyette bulunmuş, onu Cemiyetin görevini yapmaya engel olmakla suçlamış ve Cemiyetin işlerine karışmaması konusunda vezirliğin halifeye karşı emir çıkarmasını talep etmiştir. Bunun üzerine yardımcısını Soussa Müftüsü Şeyhin evindeki Cemiyet müfettişine göndermiş ve bu yardımcı orada çok sert bir dille konuşmuştur. Ardından hem yardımcıyı hem de müfettişi Halife'nin evine gelmeye zorlamıştır. Cemiyet'in Halife aleyhine ortaya attığı iddialar şunlardır:

- Soussa'da bulunan 56 tekkenin vekillerinden bazıları bu vakıfların yok olmasına neden olmuş ve fazla gelirlerini yemişlerdir. Halife, bu vakıfların başına bir vekil tayin etmiş ve bu vakıfların Cemiyet idaresine girmesine karşı çıkmıştır.

- Soussa'daki Vakfı Kebir, dini makamdaki kişilere ve hocalara maaş vermekte ve yardımda bulunmaktaydı. Cemiyet'in kurulma aşamasında devlet, bir emir çıkararak vakıf gelirlerinin tasarrufunu Cemiyet vekillerine devretmiştir. Ancak Soussa yardımcısı bazı yöneticilerden korktuğu için Cemiyetten izin almadan maaşları ödemiştir.

- Soussa'daki Vakfı Kebir'in vekili Cemiyetin görevi olmadığı halde Tunus Beyinin ev onarım masraflarını vakıftan karşılamıştır.

¹²⁶ Tunus Arşivi, Silsile-i Tarihiye s. 60 dosya no 688, tarih 1291h/1875.

¹²⁷ a.g.k, s. 60 dosya no 689, tarih 1292h/1875.

- Halife, vekillerin yeniden seçilmesini istemiştir. Çünkü olaylar kendi iradesinin dışında cereyan etmekteydi ve vekiller zeytin mahsulünü satmak üzereydiler. Zira bu durum beraberinde birtakım sıkıntılar doğurmakta ve mahsulden elde edilen paranın ihmal edilmesi anlamına gelmekteydi. O nedenle Halife, kendisine başka vekiller seçme yoluna gitti.

- Yöneticilerin mal sahibiymiş gibi davranışta buldukları vakıfların yönetimini Cemiyet üstlenmek istemiştir. Çünkü bu vakıfların gelirleri, örneğin bir meseleden dolayı kente gitmek gibi, belde halkının kişisel işlerine harcanmaktaydı.

- Çarşı camisinin birçok vakfı bulunmaktaydı ve bunların tasarrufu kadının elindeydi. Kadı, arta kalan gelirlerin kendisine yardım için tahsis edildiğini savunmaktaydı. Oysa maaşını zaten vakıflardan almaktaydı.

- Soussa'daki Selamiye vakfı vekili Cemiyetin müdahale hakkı olduğu iddiasıyla muhasebenin bıraktığı paraları vermek istememiştir. Halife de Cemiyet vekilinin bu parayı Selamiye vekilinden talep etmesini yasaklamıştır¹²⁸. Tüm bu gelişmeler, vakıf gayrimenkullerinin çarçur edilmesine ve üretiminin düşmesine neden olmuştur. Cemiyet yardımcılarının ve görevlilerinin Soussa vakıfları hakkında yaptıkları detaylı inceleme ve araştırma sonucu birçok gayrimenkulün ihmal edildiği veya birileri tarafından ele geçirildiği anlaşılmıştır¹²⁹.

Bayram'ın 13 Şubat 1878 tarihinde baş vezir Muhammed'e gönderdiği mektupta, vezirliğin Hanefi camisi ve Süleyman medresesinin onarılması için izin verdiği yazılmıştır. Caminin onarımı için 10 bin riyal, medresenin onarımı için ise 7 bin riyale ihtiyaç olduğu belirtilmiştir. Buna karşın zeytinliklerin kayda değer bir gelir bırakmadığı ve medresenin yıllık gelirinin 250 riyali aşmadığı ifade edilmiştir. Süleyman medresesi civarında yaşayan halk, bu iki yerin yıkılma sebebi olarak eski vekil İbrahim Ed-Duveyk'i göstermişlerdir. Zira zeytinlik gelirlerini kendisine aldığını ve hesaba katmadığını söylemişlerdir. Bunun üzerine Cemiyet, bu konuyu incelemesi için bir üyesini göndermiştir. İnceleme sonucu caminin Ed-Duveyk'in vekâleti sırasında

¹²⁸ Tunus Arşivi, Silsile-i Tarihiye s. 60 dosya no 688, tarih 1291h/1875.

¹²⁹ a.g.k, s. 60 dosya no 687, tarih 1292h/1875.

yıkıma uğradığı ve kendisinin yıkılan yerleri bilerek onarmadığı, bunun aksine bu durumu kendi çıkarına kullandığı tespit edilmiştir. Zira Camiye ait bazı tavan tahtaları kendisinin yemek fırınında bulunmuş ve caminin birçok taşının kaybolduğu anlaşılmıştır. Ayrıca Ed-Duveyk medresenin ahşap yer döşemeleri ile mescit kapılarındaki dikey ahşapları sökerek kendi tarlasına taşıdığı ve kardeşi Salih'in de geri kalan döşeme malzemesini kendi evine götürdüğü anlaşılmıştır. Tüm bunlar Cemiyet kurulmadan önce gerçekleşmiştir. Ayrıca vekil, zeytinlikleri istediği gibi kullanmış ve zeytinlerin çok azını satmıştır¹³⁰.

Cemiyetin vezirliğe yazdığı bir mektupta Selim'in Sfaks vakıflarından kalan hesabını ödemediği bildirmiştir¹³¹.Güvenilir olmadığı anlaşılan vekiller arasında Kentteki camilerin vekilinin yaklaşık 10000 riyali zimmetine geçirdiği anlaşılmış ve kendisinden bunu telafi etmesi Cemiyet tarafından istenmiştir¹³².

Bazı vekiller ise iflas ettiğini iddia etmekteydi. Bu vekiller vakıf mallarını istedikleri gibi kullanıyor, aldıkları bazı gelirleri gizliyorlar ve Cemiyet bunları hesaba çekip borçlu olduklarını ortaya çıkartınca da iflas ettiklerini iddia ediyorlardı¹³³.

2.2.2.3 Vakıf ihlallerinin engellenme zorluğu

Bu tür zorluklar Tunus ülkesinin her yerinde Cemiyetin karşısına çıkmaktaydı. Bu konuda düzenlenen raporlar vakıflara ait mal ve sınırların ne denli bozguna uğratıldığını gözler önüne sermektedir. Örneğin:

- Mecaz-ul Bab'taki kurralara ait vakıf tarlası sınırlarının ihlal edildiği anlaşıldıktan sonra Cemiyet, gerekli cezanın verilmesi için kadıya müracaat etmeye karar vermiştir. Gerekli cezanın verilmesi için bölge sakinlerinden yardım istendiğinde ise, onlar olayı gizlemiş ve şahitlik yapmak istememişlerdir¹³⁴.

¹³⁰ Tunus Arşivi, Silsile-i Tarihiye s. 61 dosya no 694, tarih 1295h/1878.

¹³¹ a.g.k, s. 61 dosya no 694, tarih 1295h/1878.

¹³² a.g.k, s. 62 dosya no 696, tarih 1297h/1880.

¹³³ a.g.k, s. 62 dosya no 696, tarih 1297h/1880.

¹³⁴ a.g.k, s. 60 dosya no 688, tarih 1875.

- Camme köyündeki cami vakfına ait arazide ekin yapmak suretiyle tarımsal ihlal gerçekleşmiştir. Ekini yapanlardan kira bedeli istendiğinde ise kendi belirledikleri miktardan fazla ödemekten kaçınmışlardır. Yine bazı köy halkı bakım karşılığı ¼'ü bakıcıya tahsis edilen vakıf zeytinliklerine su vermek istememişlerdir¹³⁵.
- Baje pınarlarından vakfa ait olan kaynak suyu birileri tarafından haksızca kullanılmaktaydı. Bu kişilerle daha sonra uzlaşmaya varılmıştır. Ancak haksızlık yapan kişiler anlaşmaya uymamışlardır¹³⁶.
- Bayram efendi, Hâmmе Gabes'teki Cemiyet yardımcısının kendisine bildirdiği üzere hacı Ahmed bin Abdusselam'ın bölge halkını vakıf haklarını çiğnemeye teşvik ettiğini ve vakfa ait iki hurma ağacından türlü hilelerle nasıl istifade edileceğini öğrettiğini ifade etmekte ve bu konuda şikâyetçi olduğunu belirtmektedir. Ayrıca mektubunda bu bölgenin Cemiyet tarafından çok zor kontrol edilebildiğini ve halkın kendi arasında anlaşma içerisinde hareket ettiklerini bildirmiş, bu bağlamda bu kişinin durdurulmasını talep etmiştir¹³⁷.
- Camm köy ahalisi, Tabarsak'taki vakıf zeytinliklerine ait suyu zeytinliğin işlenmesi için kullanamamaktaydılar. Ayrıca bazı kişiler vakfa ait Cabbiyye pınarını ele geçirmiş, vakfın sulanmasına engel olmuşlardı¹³⁸.
- Baje beldesindeki bazı vakıf arazileri ve tarlaların sınırları ihlal edilmişti. Bu bağlamda beldenin toprak ve gelirlerinin belirlenip buralara sahip çıkılması için devletten izin istenmiştir¹³⁹.
- Cemiyet, Matır'daki Paşa medreselerine ait vakıf tarlalarının sınır ihlallerini önlemek ve hududunu belirlemek için bu tarlalara komşu olanların tapularını

¹³⁵ Tunus Arşivi, Silsile-i Tarihiye s. 61 dosya no 694, tarih 1295h/1878.

¹³⁶ a.g.k, s. 61 dosya no 694, tarih 1295h/1878.

¹³⁷ a.g.k, s. 61 dosya no 694, tarih 1295h/1878.

¹³⁸ a.g.k, s. 62 dosya no 696, tarih 1297h/1880.

¹³⁹ a.g.k, s. 62 dosya no 697, tarih 1298h/1881.

göstermeleri konusunda devletten yardım istemiştir¹⁴⁰. Örneğin Rhuma bin Süleyman adlı bir kişi vakfa ait komşu tarladaki 60 zeytin ağacına el koymuştu¹⁴¹.

- Kent dışındaki bazı tekke vakıflarının hak sahipleri, vakıflara ait hurma ağaçlarına bile bile zarar vermişlerdi¹⁴².

- Bazı kişiler Kaf'ta bulunan Kalia camisine ait vakıf arazisini ekmek suretiyle ihlalde bulunmuşlardı¹⁴³.

2.2.3 Yabancıların vakıf ihlallerine katkısı

On dokuzuncu yüzyılda Avrupalıların kendi aralarında yarışarak yönetim yerlerini ele alma hırsı içerisinde İslam ülkelerine yerleşmeleri, İslam toplumu içerisinde birçok sistem ve dinamiğin sarsılmasına neden olmuş, yeni ve tehlikeli bir durum ortaya çıkarmış ve beraberinde çeşitli problemler doğurmuştu. Fertlerin ve kurumların işlerine müdahaleden tutunda siyasi nüfuzu arttırma ve ekonomik zayıflamaya varıncaya dek Tunus'un bu yabancı akınından aldığı pay ve sorunlar yumağı oldukça büyüktü.

Vakıf müessesesi yabancıardan olumsuz etkilenen kurumların başında yer almaktaydı. Zira yabancılar, vakıf arazisi üzerine bina yapmak ve kira ödemekten kaçınmak gibi birçok farklı davranışlarda bulunmaktaydılar.

Vakıf vekillerinin devlete gönderdiği yazışmalarda yabancıların başvurduğu hile ve desiselere yer verilmiştir. Vekiller vakfa borcu olanların türlü hilelerle ödemelerini yapmamalarından yakınmaktaydı. Bu nedenle vakıfların korunması adına devletten müdahale etmesini istemişlerdi.

Burada 19. yüzyılın ikinci yarısında Tunus'ta yaşayan Avrupalıların amme vakıflarına olumsuz etkisini ortaya çıkarmaya çalışacağız. Bu konuyu ele alırken vakıf vekillerinin rapor ve yazışmalarından, bu uygulamaların kasten ve planlı bir şekilde

¹⁴⁰ Tunus Arşivi, Silsile-i Tarihiye s. 62 dosya no 697, tarih Rabiulevvel 1298h/1882.

¹⁴¹ a.g.k, s. 62 dosya no 698, tarih Cemaziyessani 1299h/1882.

¹⁴² a.g.k, s. 62 dosya no 698, tarih Rabüussani 1299h/1882.

¹⁴³ a.g.k, s. 62 dosya no 699, tarih Zilhicce 1299h/1882.

yapılıp yapılmadığı? Yabancıların Tunus'taki vakıf krizine ne ölçüde katkıda bulunduğu? ve Tunus Devletinin kurumlarını koruma konusunda ne tür bir tavır sergilediği? Sorularına cevap arayacağız.

2.2.3.1 Yabancıların vakıf mallarına müdahale yöntemleri

Avrupalılar vakıf mal ve mülklerini ele geçirmek için hileli ve dolambaçlı yollara başvurmaktaydılar. Vekillerin yazdığı raporlardan yola çıkarak bu yolları üç başlıkta toplayabiliriz. Birincisi, Vakfedilen gayrimenkullerin yapısını değiştirme. İkincisi, vakıf paralarını ödemekten kaçınma ve üçüncüsü ise kira süresi bittikten sonra vakıf mülklerini teslim etmeme.

Birinci yöntem: vakfedilen gayrimenkullerin yapısını değiştirme.

Avrupalılar vakıf gelirlerinden yararlanmak için çeşitli yöntemlere başvurmaktaydılar. Bunlardan en çok kullanılanı vakfa ait gayrimenkulü bölümlere ayırıp başkalarına kiralamak veya etrafını genişletmek şeklinde fiziksel değişikliklerdi. Özellikle de türbe ve cami vakıflarında bu tür ihlaller çokça yaşanmaktaydı. Ayrıca onarıma ihtiyacı olan gayrimenkulleri bazen boş gerekçelerle bazen de hiçbir gerekçe olmadan onarmazlardı. Vekiller yabancılarla bir anlaşma yolu bulamazlardı. O nedenle sürekli devlete şikâyette bulunurlar, ancak bu şikâyetler de yersiz kalırdı. Bu bağlamda vekillerin şikâyetlerinden bazı örneklerle değinelim;

- Medaris vakıfları vekilinin devlete hitaben yazdığı şikâyet mektubunda İsveç konsolosunun Medaris vakıflarından 400 riyale kiraladığı bir evin yapısında değişiklikler yaptığını, evin doğusunu dört adet dükkâna çevirdiğini ve evin mahzeniyle birlikte bu dükkânları 24 bin riyale kiraya vererek, bu parayı kendisi aldığını ifade etmektedir. Buna ek olarak konsolosun onarım bedeli istediği ve bu nedenle kira ücretini ödemediği, yani vakfın bu evden hiçbir fayda sağlamadığı belirtilmiştir.

Vakıflar vekili baş vezir Haznedar'dan bu meseleyi hariciye vezirliğine iletmesini istemiş ve konsolosun vakıftan bu şekilde bir çıkar sağlamaya hakkı olmadığını vurgulamıştır¹⁴⁴.

- Şeyh Muhammed Tahir ben Aşur, İşçi veziri Rüstem'e bir mektup yazarak Madina'da Babul Bahr yakınlarında bulunan bir tekkede Sidi El-Hammami'ye ait bir türbe olduğunu ve bu zatın kendi zürriyetinden gelen evlatlarının bu tekkeyi dükkânlara çevirdiğini ve türbeyi de kapısı caddeye bakacak şekilde muhafaza ettiklerini dile getirmiştir. Bazı Maltalıların bu türbeyi o evlatlardan kiraladığını, türbenin lahitini kaldırarak burayı dükkâna çevirmek istediklerine dair bir duyum aldığını ifade etmiştir.

Yine Şeyh Tahir ben Aşur, Hıristiyanlar tarafından bir dükkân üzerine eskiden beri ev inşa edildiği haberini aldığını yazmış ve şöyle demiştir: 'Zatı âlinizin de bildiği üzere Yahudi ve Hıristiyanların eline geçen mescitler de bu gibi değişikliklere maruz kalmıştır. Buraların korunması ancak devlet emriyle mümkündür. Bize düşen görev ise sizleri bilgilendirmektir'¹⁴⁵.

- Selim, Hayrettin'e bir mektup yazarak şikâyetinde bulunmuştur. Şikâyetinde Soussa'da bir Hıristiyan'a ait kahvehanenin üzerindeki katın Vakfı Kebir'e ait olduğunu ve kira bedelinin 700 gümüş riyale tekabül ettiğinin belirtmiştir. Soussa'daki bir Yahudi bir aracı vasıtasıyla devletten burayı kendilerine mabet olarak kullanmaları için kiralama lütfünde bulunmasını talep etmiştir. Bunun üzerine Tunus beyi burayı onlara neredeyse hibe edercesine yılda 200 gümüş riyale kiraya vermiştir. Daha sonra üst katta bazı çökmeler oluşmuş ve kahvehane sahibi kendi mülküne zarar gelebileceği ihtimaline karşı kiracılardan burayı onarmalarını istemiştir. Ancak onlar bu isteğe karşı çıkmış ve onarma görevinin vakfa ait olduğunu savunmuşlardır. Ardından 1285 (1868) yılından itibaren kira ödemeyi de kesmişlerdir¹⁴⁶.

¹⁴⁴ Tunus Arşivi, Silsile-i Tarihiye s. 59 dosya no 678, tarih 1277h/1861.

¹⁴⁵ a.g.k, s. 81 dosya no 989, tarih 5 Şevval 1283h/1867.

¹⁴⁶ a.g.k, s. 59 dosya no 678, tarih 6 Şevval 1289h/1872.

İkinci yöntem: Vakıf paralarını ödemekten kaçınma

Avrupalılar kiraladıkları vakıf gayrimenkullerinin paralarını apaçık ve büyük bir cüretle basit gerekçeler göstererek veya göstermeksizin ödemekten kaçınılmaktaydılar.

Vekillerin devlete yaptıkları şikâyetler arasında bu durumun örneklerine çokça rastlamaktayız.

- Soussa'daki Vakfı Kebir'in vekili İşçi veziri Rüstem'e bir mektup yazarak, bazı gayrimenkullerin yabancı konsoloslara kiraya verildiğini ve onlardan bazılarının kira bedellerini ödemediğini belirtmiştir. Soussa'da bir evin Fransa konsolosu yardımcısına 500 riyale kiraya verildiğini, ancak 1280 (1863) yılından beri kira bedelini ödemediğini zikretmiştir. Kendisinden her kira istendiğinde ise kira ücretini evin onarımına harcadığını iddia ettiğini aktarmıştır. Oysa alışlagelen uygulamaya göre onarım gerektiği durumlarda bu görevi vakıf vekili üstlenmekteydi. O nedenle vekil, bu kiracıdan kurtulmak için vezirden yardım istemiştir¹⁴⁷.

- Vakıflar vekili Selim, vezir Hayrettin'e bir mektup yazarak Sfaks surlarının vakıf gelirlerinden arta kalanından bir miktarın Sfaks ve Binzer'te bulunan bazı kişilere tahsis edilmiş olmasına rağmen bazı Fransızların bu kişilerden ücret talebinde bulduklarını ifade etmiştir¹⁴⁸.

- Selim, baş vezire gönderdiği bir başka mektupta Soussa'daki Vakfı Kebir'in mali durumundan yakınmıştır. Zira zorunlu masraflarının bir bölümü durdurulmuştu. Oysaki geçmiş yıllardan vakfa ait birikmiş toplam 25754 riyal bulunmaktaydı. Kendilerinden bu meblağ istenen yabancı reayadan bazı kişiler bunu ödemeyi reddetmekteydiler. Vekil, bu kişiler hakkında baş vezirliğe ve konsoloslarına yazı yazdığını, ancak buna rağmen hiçbir ödeme yapmadıklarını belirtmekteydi¹⁴⁹.

- Vakıflar vekili aynı konuda Hayrettin'e bir mektup yazarak 2622 gümüş riyale ulaşan borcunu ödemeyen bir İtalyan adamdan tasarrufu altında bulunan

¹⁴⁷ Tunus Arşivi, Silsile-i Tarihiye s. 60 dosya no 681, tarih 2 Şaban 1283h/1866

¹⁴⁸ a.g.k, s. 60 dosya no 699, tarih 17 Cemaziyelevvel 1287h/1870

¹⁴⁹ a.g.k, s. 60 dosya no 682, tarih 17 Recep 1288h/1871.

şirehaneyi Soussa'daki Vakfı Kebir yardımcısının geri almak istediğini, ancak İtalyan'ın burayı onarmak için yaptığı masrafların kendisine ödenmesi durumunda şirehaneyi iade edeceğini söylediğini belirtmiştir. İtalyan adamın burayı bazı yabancılara satabileceği, böylece borcun asla tahsil edilemeyeceği, ecnebilerin genelde vakıf ücretlerini ödemedikleri ve burayı satın alacak kişinin biriken borcu ödememe olasılığının yüksek olduğu vakıf üyesi tarafından dile getirilmiştir¹⁵⁰.

- Şer-i Meclis üyeleri üç yıldan beri Vakfı Kebir tarafından aylıklarının ödenmediği şikâyetinde bulunmuşlardır. Vakıflar vekili ise cevabında vakfın geri kalan alacaklarının toplanamadığını gerekçe göstermiştir. Bu borçlulardan bir kısmının sivil ve askerlerden oluştuğu, ancak tüm çabalara rağmen borçlarını ödemediklerini, bunun yanı sıra borçluların çoğunun yabancılardan oluştuğu ve haklarında defalarca vezirliğe şikâyette bulunulduğunu ifade etmiştir¹⁵¹.

- Vakıflar Cemiyeti, bazı konsolosların vakıflardan kalan borçlarını ödemediğini dile getirmiştir. Bunlar arasında İspanya konsolosu da bulunmaktaydı. Cemiyet başkanı baş vezirden bu borcun tahsili hususunda yardım talebinde bulunmuştu¹⁵².

- Bir Maltalı da ikamet ettiği dört otelin konaklama bedelini ödememiş ve toplam borcu 23770 gümüş riyale ulaşmıştı. Bu otelleri kullanmasına karşın, hiçbir bakım ve onarım yapmadığından buraların değeri de git gide düşmekteydi¹⁵³.

- Cemiyet başkanı Muhammed Bayram, Hıristiyanların kiraladıkları veya konakladıkları yerlerin bedellerini ödemekten kaçındıklarını söylemektedir¹⁵⁴.

- Selim, baş vezire bir mektup göndererek Fransa tebaasından bir doktorun Soussa vakfından bir katı yıllık 500 gümüş riyale kiraladığını, ancak kendisinden kira bedeli istendiğinde insanlardan alacağı olduğunu ve bunu tahsil etmeden kirayı

¹⁵⁰ Tunus Arşivi, Silsile-i Tarihiye s. 60 dosya no 682, tarih 6 Şevval 1289h/1872

¹⁵¹ a.g.k, s. 60 dosya no 682, tarih 6 Şevval 1289h/1872

¹⁵² a.g.k, s. 61 dosya no 690, tarih 19 Şevval 1292h/1875

¹⁵³ a.g.k, s. 62 dosya no 695, tarih 19 Şevval 1296h/1879

¹⁵⁴ a.g.k, s. 61 dosya no 694, tarih 2 Sefer 1296h/1879

ödemeyeceğini söylediğini iletmektedir. Ayrıca Soussa'da bulunan bir Fransız bayan doktorun geçen yıldan beri kullandığı bir ev ve iki depo kira bedeli olan 800 gümüş riyali cemiyete ödemekten kaçındığını haber vermektedir¹⁵⁵.

- Birçok yabancıların Soussa vakıflarına borçlu olduğu, vakıflar vekilinin bu borçları şu ana kadar hiçbir şekilde tahsil edemediği ve bu sorunun vezirliğe iletiildiği, ancak konsololar tarafından bu borçların ödenmesinin zorunlu olduğu yazılı olarak iletilmesine rağmen hiçbir şeyin değişmediği Cemiyet tarafından ifade edilmiştir¹⁵⁶.

- Vezirliğe gönderilen bir dilekçede vakfa toplam 33135 riyal borcu olan yabancıların isimleri yer almaktaydı. Bu yabancıların çoğunu Fransızlar, daha sonra İngilizler ve ardından da İtalyanlar oluşturmaktaydı. 1281(1864) yılından kalan bu borçlar tam on yıl gecikmiş ve 1291(1874) yılına kadar ödenmemişti. Borçlular arasında; Fransa konsolosu, doktor, papaz, Fransa himayesindeki Yahudiler, Sfaks'taki İngiliz konsolos ve İngilizlere bağlı Maltalılar da bulunmaktaydılar. Tüm borçları Soussa'daki Vakfı Kebir'e idi¹⁵⁷. Borçlu olan doktorun vezirliğe çağrılarak borcunun tahsil edilmesi kararlaştırıldı. Çünkü iki yıldan beri iflas etmişti ve iddiasının hiçbir doğruluk payı yoktu. Gerek kanunen gerekse iç ve dış siyasete göre her iddiada bulunanın söylediğine inanılmazdı. Dolayısıyla acilen bu sorunun çözülmesi gerekmektedir¹⁵⁸.

Üçüncü yöntem: Vakıf mülklerini teslim etmeme

Bu tür olaylar bir iş yeri veya araziye sahiplenerek teslim etmeme veya kira süresi biten kiralık malı kullanmaya devam etme şeklinde tezahür etmekteydi. Vakıf vekillerinin aşağıdaki yazışmalarından da açıkça anlamaktayız:

- Vakıflar vekilinin baş vezire gönderdiği bir yazıda bir Fransız'ın 1284 yılından beri Merhum Arusi Tercüman adına kayıtlı olan Sur vakfına ait tarlayı kanunsuzca sahiplendiğine işaret edilmektedir. Bu tarladan Sur vakfına ait bir zeytinliğe

¹⁵⁵ Tunus Arşivi, Silsile-i Tarihiye s. 60 dosya no 680, tarih 2 Sefer 1296h/1879

¹⁵⁶ a.g.k, s. 62 dosya no 694, tarih 30 Recep 1295h/1878

¹⁵⁷ a.g.k, s. 60 dosya no 687, tarih 30 Recep 1295h/1878

¹⁵⁸ a.g.k, s. 65 dosya no 784, tarih 5 Cemaziyelevvel 1288h

ulaşan sulama kanalını yıktığı ve zeytin ağaçlarını susuz bıraktığı da belirtilmiştir. Ayrıca Söz konusu Fransız'ın, bu tarlayı işlemek için kullandığı hayvanlarının telef olduğu gerekçesiyle tarlayı teslim etmekten kaçındığı ve eski ücretten kirasını ödemeye devam etmek istediği de dile getirmiştir¹⁵⁹. Cemiyetin belirttiği üzere İtalya konsolosu Sebabil vakfından bir depoyu 400 riyale kiralamış, kira süresi bittiğinde burayı teslim etmek istememiş ve önceki kira ücretinden daha az bedelle burayı yeniden kiralamak istemiştir. O nedenle Cemiyet, söz konusu deponun istenilen meblağa kiralanması veya teslim edilmesi konusunda konsolosla görüşülmesi talebinde bulunmuştur¹⁶⁰.

- Sidi bin Nefise vakıflarının yakınında bulunan bir tarlayı Cemiyet kiraya vermek istemiş ve 1950 riyale kiralanması için Şer-i Mahkemede ilanda bulunmuştur. Ancak tarlayı kiralamak isteyen kişi buranın eskiden bir Fransız tarafından kiralanmış olması ve halen onun tasarrufu altında olması nedeniyle teslim alamamıştır. Bu Fransız tarlanın yeniden kiraya açıldığını bilmesine rağmen, teslim etmekten kaçındığı gibi mahkemeye gelerek kira ücretini arttırma talebinde de bulunmamıştır. Bu durum karşısında tarla düşük ücrete tekrar Fransız'a kiralanmıştır¹⁶¹. Yabancıların bu şekilde vakıf malları üzerindeki tasarrufları neticesinde Cemiyet, Hariciye Vezirliği müsteşarı Muhammed Bekoush'a bir mektup göndererek yabancıların 1879 yılı itibarıyla Cemiyete olan borçlarını belirtmiş ve Soussa vakfına borçlu yabancıların uyruklarını içeren bir liste takdim etmiştir:

İtalyanların borçları	36021 riyal.
Fransızların borçları	31736 riyal.
İspanyolların borçları	12147 riyal.
İngilizlerin borçları	12093 riyal.
Avusturya tebaasının borçları	4280 riyal.
Yunan tebaasının borçları	894 riyal.
Toplam	97282 riyal ¹⁶²

¹⁵⁹ Tunus Arşivi, Silsile-i Tarihiye s. 60 dosya no 688

¹⁶⁰ a.g.k, s. 61 dosya no 694, tarih 2 Cemaziyelevvel 1295h/1878

¹⁶¹ a.g.k, s. 62 dosya no 690, tarih 29 Recep 1292h/1875

¹⁶² a.g.k, s. 62 dosya no 695, tarih 1879

Fransa sömürgesi döneminde yabancıların vakıf ihlalleri daha da artmış ve vakıf arazilerine tecavüzler yaygınlaşmıştır.

İtalya tebaasından bir Yahudi kadın Tercüman vadisi camisini, Doktor İskavo adlı bir yabancı Veze çarşısındaki Arişe camisini¹⁶³ ve İtalyan Liah adlı bir doktor da Felle çarşısı camisine ait vakfın yarısını¹⁶⁴ işgal etmişlerdi. Yine bazı yabancılar izin almadan vakıf mülklerini kullanmaktaydılar.

Bu konuda uyarılan bir kısım yabancı sur dışına kurdukları briket yapıların Fransız ekserlerinden sorumlu kişiye ait olduğunu iddia etmişlerdi. Bunun yanı sıra bazı yabancılar Abdunnazır tekkesi binasına eklentiler yapmışlardı. Bu kişiler konsoloslarına şikâyet edildiğinde ise emirlere uymadıkları cevabıyla karşılaşılmaktaydı¹⁶⁵.

Sadikiye vakıfları vekili Hassuna Mekali, vezir Muhammed'e Sadikiye medresesinin 20600 riyal ile öğrencilere ödülleri alınması için bir miktar paraya ihtiyacı olduğunu bildirmiş ve yabancılardan borçlarını tahsil edemediklerinden ellerinde hiç para olmadığını dile getirmiştir¹⁶⁶.

Vakıflar Cemiyeti başkanı Bouattur'un baş vezire yazdığı bir şikâyet mektubunda, Sfaks yardımcısının kendisine ilettiği üzere Sfaks'taki Avusturya konsolosuna bir vakıf evinin dört yıllığına kiralandığını, ancak konaklamaya başladığı tarihten beri hiçbir ödeme yapmadığı ve defalarca istenmesine rağmen bu duruma kayıtsız kaldığını bildirmiştir.

Cemiyet bu olayın benzerlerinin yaygınlaştığını, dolayısıyla Tunus'taki İspanyol konsolosuna, Sfaks'taki İtalya konsolos yardımcısı ve Avusturya konsolos yardımcısı için de aynı durumun söz konusu olduğunu beyan etmiş ve ödenmeyen paraların Cemiyet için çok önemli olduğu ve zorunluluk arz ettiği dile getirilerek vezirlikten bu paraların tahsili konusunda yardım istenmiştir¹⁶⁷.

¹⁶³ Tunus Arşivi, Silsile-i Tarihiye s. 62 dosya no 692, tarih 17 Ramazan 1298h/17.2.1881

¹⁶⁴ a.g.k, s. 62 dosya no 692, tarih 18 Ramazan 1299h/20.3.1882

¹⁶⁵ a.g.k, s. 62 dosya no 699, tarih 17 Ramazan 1299h/2.8.1882

¹⁶⁶ Tunus Arşivi, cilt. 1/29, tarih 18 Recep 1308h/1889.

¹⁶⁷ Tunus Arşivi, Silsile-i Tarihiye s. 64 dosya no 749, tarih Eylül 1882.

2.2.3.2 Yabancıların vakıf mallarına müdahalelerinin sonuçları

Yukarıda bahsettiğimiz üzere Avrupalıların gerek vakıflara karşı gerekse Tunus devletine karşı bu tür davranışları siyasi ve ekonomik düzeyde tehlikeli sonuçlar doğurmuştur.

- **Siyasi sonuçlar**

Vakıfların şikâyetçi olduğu kişilerin çoğunluğunu konsoloslar, konsolos yardımcıları, yabancı devletlerin tebaaları ve bunlara bağlı olanlar oluşturmaktaydı. Bu insanlar vakıflara olan borçlarını ödemeyerek, bir gayrimenkulü kullanıp bedelini vermeyerek veya kanuna aykırı bir şekilde vakıf mülklerinde değişiklik yaparak ve tüm bunları kasten gerçekleştirerek aslında Tunus hükümeti beyine karşı açıkça kafa tutmaktaydılar.

Defalarca tekrarlanan bu tür davranışları devletleri adına yapmaktaydılar. Yani gerek vakıflar alanında gerekse kaçakçılık alanında her gün yaptıkları işlerin ve ülke yönetimine kafa tutmalarının arkasında ülkeleri tarafından yakılan yeşil ışık bulunmaktaydı.

İşin garip yanı bu tür davranışları bir konsolos veya bir uyruk değil de hemen hemen tüm konsolos ve yabancı uyruklu kişilerin yapmış olmasıydı. Sanki kendi aralarında anlaşmışlardı. Bunlar uluslararası anlaşmaları ihlal etmekte, buldukları ülkenin kanunlarına saygı göstermeden kendi kararlarını kendileri vermekte, borç veya cinayetten aranan suçlularını ise gizlemekteydiler. Sanki askeri işgalden önce Bey hükümetini resmen düşürmüş gibiydiler.

Tüm bunlar, Tunus devletinin işgalden önce çeşitli baskılara maruz kaldığının ve özellikle de Tunus yönetimine karşı hakaret ve küçümsemelerine devam eden konsolosların hegemonyasıyla daha çok baskı altında kaldığının göstergesiydi.

- **Ekonomik sonuçlar**

Avrupalıların vakıf malları üzerindeki tasarrufları vakfedilen nesne ile vakıf hizmetlerine büyük zarar vermektedir.

- **Vakıflardan yararlananların zarar görmesi**

Bilindiği üzere yüzyıllardan beridir sosyal, bilimsel ve dini hizmetler vakfın temelini oluşturmaktadır. Vakıf gelirlerindeki herhangi bir eksiklik veya duraksama verilen hizmetlerin doğrudan aksaması anlamına gelmekteydi. Yabancıların vakıflara olan borçlarını ödememeleri, vakıflara bağlı birçok kurumun işlevini yitirmesine neden olmuştu. Yine yıllarca maaşlarını alamayan birçok öğretmen bu nedenle mesleğini bırakmak zorunda kalmıştı. Örneğin Sadıkiye Medresesi bu gelişmelerden zarar gören eğitim kurumlarının başında yer almaktaydı. Zira yeni olmasına karşın bu medreseye bağlı vakıflar gerekli ihtiyaçları karşılayamaz durumdaydı.

- **Vakıfların zarar görmesi**

Yabancılar vakıflara olan borçlarını ödemedikleri gibi, ellerindeki vakıf mülklerini de onarmamaktaydılar. Vakıflar ise maddi sıkıntılardan dolayı onarım masraflarını üstlenememekteydiler. Yabancılar birtakım onarımda bulunsalar dahi yüksek meblağlar harcadıklarını iddia ederek bunu ödemedikleri borçlarından mahsup etmekteydiler. Bu paraların vakıflar hazinesine ulaşması beklenmediği gibi, çoğu zaman yabancılar bu tür onarımları bahane ederek borçlarını ödemekten imtina ediyorlardı.

Vakfedilen mülklerin bazıları kanunlara aykırı bir şekilde ve vakıflardan izin alınmadan yapılan değişikliklerden dolayı zarara uğramıştır. Bunun da ötesinde bazı kişiler cami ve türbelere zarar verecek şekilde alanlarını genişletmiş ve bu durum hem vakfedilen mülkün hem de bu vakıftan faydalananların zamanla yok olmasına neden olmuştur. Bunun neticesinde vakfedilen mülkler bizzat yıkıma maruz kalmış veya gelirleri eksilmiş ya da durmuştur. Bu durum, vakıf gelirlerinin yok olma sürecini de beraberinde getirmiştir. Zira vakıflar, çok şiddetli bir mali krizle karşı karşıya kalmış ve bunun sonucunda Tunus ülkesindeki vakıflarla idare edilen birçok sivil kurum (eğitim,

sağlık ve sosyal alandaki kurumlar v.b) gün geçtikçe harabeye dönmüş ve sayıları azalmaya başlamıştır. Sömürge boyunca vakıfların yağmalanmasına göz yuman işgalci Fransızların, vakıfların yıkım sürecini daha da hızlandırmış olması garipsenmeyecek bir başka gerçektir. Bazı resmi yazışma örnekleri bizlere Avrupalıların Tunus ülkesindeki davranışlarını, Tunus halkıyla münasebetlerini ve buradaki mali ve sosyal kurumlara etkisini göstermektedir. Ayrıca siyasi ve ekonomik hayatla ilgili birçok gerçeği de gözler önüne sermektedir.

Bu yazışmalarda, Avrupa tebaasının ve konsoloslarının sergiledikleri kötü davranışlardan Tunuslu emirlerin ve vezirlerin ne denli rahatsız olduğunu görmekteyiz. Çünkü onlar herkesin gözü önünde hakaret etmekten, adam öldürmekten ve adam kaçırmaktan kaçınmamaktaydılar. Sanki ülke, askeri işgalden önce siyasi işgale maruz kalmış gibiydi. Durum böyle olunca, vakıf müesseselerinin tahrip edilmesinde ve bunun sonucu olarak ileride ekonomik hareketliliğin felç olması, dini ve sosyal değerlerin sekteye uğratılması sonuçlarını doğuracak gelişmelerin arkasındaki Avrupalıların varlığı apaçık ortadaydı. Zira Avrupa güçlerinin temel amacı ülkedeki sosyal kurumları zayıflatarak insan unsurunu ele geçirmektir. Bu görevi de bizzat konsoloslar ve yardımcılar üstlenmişlerdi. Böylelikle Avrupalılar, vakıflarda mali krizi doğuracak ve ardından da sömürgeciler gelerek bu krizi gün geçtikçe daha da derinleştireceklerdi.

Bunun yanı sıra devletin konsoloslara karşı güçsüz tavrı krizin derinleşmesine neden olan diğer bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü devlet, Fransız işgali karşısında daha da güçsüzleşmiş ve vakıf müessesesini koruyamaz hale gelmiştir. Böylece zengin vakıf malları, sömürgecilerin Tunus ülkesinde kaldıkları süre boyunca en büyük ganimetleri haline almıştır.

2.2.4 İşgalin Başlangıcında vakıflarda mali kriz

Vakıflar Cemiyeti çalışmaya başladığı tarihten itibaren birçok mali ve idari zorluklarla karşılaşmış, bunun neticesinde ardı ardına gelen krizlerle boğuşmak zorunda kalmış ve etrafını saran bu krizler yumağından bir türlü kurtulamamıştır.

2.2.4.1 Vakıfların bütçeye katkısı

19. yüzyılın ikinci yarısında Tunus devleti büyük bir ekonomik darboğazdaydı. Kamu harcamalarında, özellikle de belediye ve çeşitli askeri harcamalarda devletin müracaat ettiği yegâne kurtarıcı vakıflardı.

Ne yazık ki sürekli büyüyen bütçe açığı karşısında devlet, Vakıf Cemiyetinin yardımlarıyla yetinmemiş ve bütçeye sürekli katkıda bulunmasını zorunlu kılmıştı. Oysa Cemiyet bütçesi bile sürekli düşüş kaydetmekteydi. Öyle ki ihtiyaçtan başkentteki Bab-ul bahr civarındaki değerli arazilerini satışa çıkarmıştı¹⁶⁸. Bu maddi ihtiyaç devam etmiş ve Cemiyet başka arazilerini de satmak zorunda kalmıştı. Çünkü büyük bir maddi kriz içerisindeydi ve hatta bu nedenle devletin Sidi Amir kışlasını onarma talebini dahi yerine getirememekteydi. Bir mektupta Cemiyet, tüm vazifelerini durdurmak zorunda kaldığını belirtmişti. Yine mali kriz nedeniyle belediye meclisine yol onarım ödemesini yapamamıştı¹⁶⁹.

Bu bağlamda Sadıkiyye vakıf vekili Hassune Mutali, baş vezir Muhammed'e medresenin 20600 riyal ile öğrencilere ödül almak için bir miktar paraya daha ihtiyaç duyduğunu ve yabancılardan kira bedellerini tahsil edemedikleri için ellerinde hâlihazırda para olmadığını iletmiştir¹⁷⁰.

Kötüye giden ekonomik ve politik şartların yanı sıra Mustafa bin İsmail'in baş vezirlik görevine gelmesi Tunus ve vakıflar için durumu daha da vahim kılacak bir felaketti. Zira onun döneminde hükümet, gayrimeşru yollar dâhil her yöntemi kullanarak mali kaynak sağlamaya çalışmaktaydı.

Mustafa bin İsmail, zaman kaybetmeden Tunus beyini ikna ederek Cemiyetin devlet hazinesini kurtarması konusunda bir emir verilmesini sağladı. 29 Cemeziyessani 1298h (28.05.1881) tarihinde baş vezir Mustafa, Cemiyet başkanı Şeyh Vartani'ye bir mektup yazarak devletin vakıflara sağladığı su v.b hizmetler karşılığında Cemiyetin her

¹⁶⁸ Tunus Arşivi, Silsile-i Tarihiye s. 62 dosya no 696, tarih 1880

¹⁶⁹ a.g.k, s. 62 dosya no 698, tarih 1882

¹⁷⁰ a.g.k, s. 64 dosya no 749, tarih 1882

yıl 100 bin riyalı devlet hazinesine ödemesi gerektiğiyle ilgili bu emrinden haberdar etmiştir¹⁷¹.

Her ne kadar bu gelişme normal dışı ve hukuken açıklaması mümkün olmayan bir uygulama ise de, söz konusu emir bu kadarla da yetinmeyip, 18 Zilhicce 1300h (20.10.1883) tarihinde Cemiyete gönderilen bir yazıda Vakıflar Cemiyetinin devlet hazinesine yılda 180 bin riyal katkıda bulunması talep edilmiştir¹⁷².

Cemiyet bu durum karşısında sessizliğini bozarak 1301h (1884) yılının Muharrem ayında vezirliğe bir yazı göndererek bu meblağı ödemesinin mümkün olmadığını, ancak hukukçularla din adamlarının giderlerinden muaf tutulması halinde bu parayı ödeyebileceğini belirtilmiştir. Ayrıca daha önce 100 bin riyal olan meblağı dahi Cemiyetin ödemekte zorluk çektiği, geçen üç yıl boyunca biriken toplam 300 bin riyalın yalnızca 125 binini ödeyebildiği ve Cemiyeti çok zor duruma düşüren kalan borcun ise Muavaza paralarından¹⁷³ ödendiği ifade edilmiştir. Hükümet h1302 (1885) yılında Sansy davasındaki¹⁷⁴ eksikliği tamamlamak üzere müşterek vakıf tarlalarından Muavaza yoluyla 382 bin riyal tahsil ettiğini Vakıflar Cemiyetine bildirmiştir. O nedenle Cemiyetin devlet bütçesine olan 330 bin riyalik borcunun kalmadığı belirtilmiştir. Cemiyet başkanı Şeyh Varteni bu durumu onaylamıştır¹⁷⁵.

1865 yılının Kasım ayında yayımlanan Er-Raid adlı gazetede Cemiyetin devletin kamu hizmetine yaptığı ödemeler şu şekilde sıralanmıştır.

Belediyeye	340000
Belediye Meclisi tarafından yapılan yol bakımı için	206500
Matbaaya	296161
Devlete	100000

¹⁷¹ Tunus Arşivi, Vakıflar Cemiyetinin Dergisi, dosya 1/25. 1897 yılı Fransız hariciyesinin vakıflar ve mali ödenekleri hakkında genel oturum raporudur.

¹⁷² a.g.k.

¹⁷³ Muavaza paraları: Vakıf gayrimenkullerinin tazmin edildiği paralardır. Bu paralar Muavaza fonu denilen bir fona koyulur ve bu paralarla tazmin edilen gayrimenkulden daha kıymetli gayrimenkuller satın alınır.

¹⁷⁴ Sansy: Tunus'a gelen bir Fransızdır. Sidi Sabit'teki bir araziye belli şartlarda işletmek üzere ruhsat almış, ancak bu şartlara riayet etmediğinden söz konusu ruhsat elinden alınmıştır. Buna rağmen araziye terk etmemiş ve Fransa'nın da desteğiyle açılan davayı Sansy kazanmıştır.

¹⁷⁵ Tunus Arşivi, Vakıflar Cemiyetinin Dergisi, dosya 2/25, tarih 1887.

Hammet-i Gabes ve Kayravan kulelerinin yapımına	16286
Toplam	958949 ¹⁷⁶

Cemiyet başkanı Ömer Bereket, 1304 (1886) yılında baş vezire bir mektup yazarak Cemiyetin devlete destek amaçlı 300 bin riyal birikmiş borcunu ödeyemediğini, hükümetin bu durumu anlaması gerektiğini, ayrıca Cemiyetin Muavaza fonuna da 700 bin riyal borcu olduğunu ve tüm bu nedenlerden ötürü hükümetin bu durumu değerlendirerek Cemiyetin borçlarını silmesi veya en azından yıllık katılım payını düşürmesi gerektiğini ifade etmiştir¹⁷⁷.

Hükümetin bu mektuba cevabı oldukça sert olmuştur. Bu tarz önerileri bir daha duymak istemediğini belirtmiş ve Cemiyetten harcamalarında tasarruf yoluna giderek bütçeye katılım payını oluşturmasını talep etmiştir. Bu durum Cemiyetin idari birimlerini kapatması veya dini işlerde ödemeleri durdurması anlamına gelmekteydi. Yine de Cemiyet, hükümetin mektubuna aldırış etmemiş ve üzerine düşen parayı ödememişti. İki taraf arasında yazışmalar devam etmekteydi. Hükümet, Cemiyetten ödeme yapmasını istiyor, Cemiyet ise bunun mümkün olmadığını dile getiriyordu.

Hükümet sonunda Cemiyeti uyararak bir an önce borcunu ödemesi gerektiğini ve hiçbir mazeret kabul etmediğini ilettili. Ayrıca Vezirlik Meclisinin 7 Mayıs 1890 tarihli toplantısında Cemiyetin aylık 25000 riyal ödemesi gerektiği konusunda mutabakata varıldığını ve bu meblağın Cemiyetin diğer ödemelerinden daha önceliğe sahip olduğunu 30 Ramazan 1307h (20.05.1890) tarihinde Cemiyete bildirildi.

Cemiyet, böyle bir talebi yerine getirmenin imkânsız olduğunu belirterek, 275 bin riyali toparlayabilmek için tüm onarım çalışmalarını durdurdu. Bir ifadesinde Cemiyet şöyle demektedir: ‘Böyle kötü bir durum bir başka kurumun başına gelmiş olsaydı devletten yardım alırdı, ama Cemiyet başkasını zengin etmek uğruna fakirliğe mahkûm edilmiştir’¹⁷⁸.

¹⁷⁶ Tunus Resmi gazetesi sayı 5, tarih 5 Sefer 1303 / Kasım 1885.

¹⁷⁷ Tunus Arşivi, Vakıflar Cemiyetinin Dergisi, dosya, 1/25.

¹⁷⁸ a.g.k, dosya, 1/25

Vakıfların maruz kaldığı bu baskı karşısında Cemiyetin önünde iki seçenek vardı: Ya kadıların ve din adamlarının maaşını kesmek ya da Muavaza fonundan borç almak. Sonunda Muavaza fonundan 75000 riyal borç aldı. Devlete olan borcu ise 1980000 riyaldı. Muavaza fonundaki paralar ise Cemiyetin değil satılan gayrimenkullerden toplanan paralardı¹⁷⁹.

Devlet, vakıflara ait yaklaşık 217600 riyal değerindeki gayrimenkullere el koydu. Bunlardan Cemiyetin geçen yıllardan biriken toplam katılım borcu olan 198 bin riyali tahsil etti. Muavaza fonu ise 273000 riyallik bir mali açık verdi. Cemiyet daha sonraki yıllarda da bu fondan borç almaya devam etti ve borcu 420 bin riyale ulaştı. 1891 yılında alınan bir kararla Cemiyetin daha fazla borç alması yasaklandı. Çünkü Muavaza fonundaki paralar Cemiyetin değil satılan gayrimenkullerin paralarıydı. Bu yasaklamadan sonra Cemiyet, hükümete olan borcunu ödeyemez oldu. Yaşadığı mali darboğaz karşısında hükümetten bütçeye mali katkısını kaldırmasını ve vakıfların biriken borçlarını silmesini talep etti¹⁸⁰.

Cemiyet başkanlarının devletin çeşitli harcamalarına katkıda bulunmaktan muaf tutulmalarıyla ilgili taleplerini genel sekreter de onaylamıştı. Çünkü bağımsız bir kurumun böyle bir talepte bulunması gayet adildi. Bu talepleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

- Cemiyetin devlet bütçesine katkıdan muaf tutulması.
- Devletin vakıflardan talep ettiği borcu silmesi.
- Cemiyet her yıl istihkâmların bakımı için askeri mühendisliğe 24 bin riyal tahsis etmekteydi. Bu meblağın 50 bine çıkarılması.
- Cemiyet mallarını belirlenmesi, eğitim ve sosyal yardım katkı paylarının arttırılması.

2.2.4.2 Vakıfların belediye hizmetlerine katkısı

¹⁷⁹ a.g.k, dosya, 1/25

¹⁸⁰ a.g.k, dosya, 1/25, Vakıfların genel durumu ve devlete ödemeleri hakkında genel sekreterliğin yazısı, tarih 1896.

Vakıflar, parasal yönden belediyeye büyük katkılarda bulunmuştur. Belediyelerin kurulduğu tarihten beri bu katkı süregelmiştir. Çünkü belediye, 1858 yılından beri hastane, çeşme ve surlar gibi bazı kamu yapılarının yönetimini vakıflara bırakmış, ayrıca harcamalardan arta kalan paraların kullanma yetkisini de vakıflara devretmiştir¹⁸¹. Cemiyet kurulduğunda ise bu vakıfların yönetimini belediyeden almıştır¹⁸². Ancak hükümet belediye meclisinin maaşı ile yolların onarımını üstlenmek üzere Cemiyetten her yıl belediyeye 40 bin riyal ödeme yapmasını zorunlu kılmıştır. Cemiyet, belediyenin görevi olduğu gerekçesiyle kentin aydınlatılması ve temizlik işlerine katkıda bulunmaktan imtina etmekteydi. Buna karşın belediye, başkentteki tekkelerin önündeki yolların yapım ücretini Cemiyetten talep etmekteydi. Bu durum karşısında Cemiyet başkanı baş vezire bir mektup yazarak, bu tekkelerin gelirlerinin olmadığını ve belediye meclislerinin bu tür işlerin masraflarını devletten karşılaması gerektiğini ifade etmiştir¹⁸³.

Cemiyet başkanı Bayram, baş vezir Hayrettin'e yazdığı bir mektupta, Ebrac vakfının yol hakkı olmasına rağmen gelirinin çok düşük olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca kentteki diğer yerlerin yol yapım masraflarından üzerlerine düşen payı ödeyebildikleri ve parası olmayan yerlerin masraflarını da devletin karşıladığını hatırlatarak, söz konusu görevin belediye meclisi tarafından yerine getirilmesi için bir talimat verilmesi gerektiğini ifade etmiştir¹⁸⁴.

Diğer yandan belediye, birtakım gerekçelerle Cemiyete baskı uygulamaktaydı. Örneğin halktan yol vergisi talep etmiş, ancak Müslümanların ve yabancıların ödeme yapmadıkları gerekçesiyle camilerin de bu vergiye dâhil edilmesini istemişti. Cemiyet ise yoldan herkesin faydalandığını ve camilerin umuma açık olduğunu söyleyerek bu isteğe uymayı reddetmişti. Ayrıca Cemiyetin mali darboğazda olduğunu ifade etmişti.

¹⁸¹ Tunus Arşivi, Vakıflar Cemiyetinin Dergisi, dosya, 1/25, Fransa hariciyesinin raporu, tarih 1897.

¹⁸² a.g.k, s. 62 dosya no 698, tarih 27 Cemaziyyesani 1299/1882.

¹⁸³ a.g.k, s. 60 dosya no 687, tarih 5 Ramazan 1291h / 1874.

¹⁸⁴ a.g.k, s. 60 dosya no 687, tarih Şaban 1291h/1874.

Bunun üzerine sadır olan bir emri âli ile camilerden yol vergisi alınmaması ve bunun halktan karşılanması karara bağlanmıştır¹⁸⁵.

1877 yılında Cemiyetten Tunus şehri için 42 bin riyal ödemesi talep edildi. Çünkü belediyenin, ada ve göl bölgesi caddeleri ile Bardo ve Hammamlenf ulaşım yollarının yapımı için kaynağa ihtiyacı vardı. Böylece vakıfların belediyeye olan yıllık katkı payı 82 bin riyale çıkarılmış oldu.

İlk pay, belediyenin idaresini üstlendiği sur, tekke, çeşme, hastane ve Azize Osman vakıflarından alınmaktaydı. Surlardan hiçbir gelir elde edilemiyordu. Çünkü Fransız askeri yönetiminin hizmetine sunulmuştu. Hastane ve Azize Osman vakıflarının ise 1874 yılındaki gelirleri oldukça iyiydi. Ne var ki daha sonra 1879 yılında kurulan Sadiki hastanesi tüm gelirleri tüketmekteydi. Tekke vakıfları ise her yıl açık vermekte, bu açık Cemiyet tarafından kapatılmaktaydı. Çeşme vakıflarının gelirleri oldukça düşüktü ve az da olsa toplanan bu paralar Cemiyetin harcamalarına gitmekteydi. Çünkü 1878 yılında sadır olan bir emri âliye göre çeşme vakıflarının gelirleri, geliri olmayan kurumlara harcanmaktaydı. Her ne kadar vezaretin yazısında Cemiyetin bu parayı arta kalan gelirlerinden ödemesi yazılmışsa da Cemiyetin o gün itibarıyla gelirden artan parası bulunmamaktaydı¹⁸⁶.

Cemiyet mali darboğaza girdikten sonra 1878 yılında maaşları yarıya indirme yoluna gitti. Bu konuda onay aldıktan sonra maaşları yarım ödemenin yanı sıra belediye meclisine yaptığı ödemeleri de yarıya indirdi ve birkaç ay bu şekilde devam etti. Durumu iyi olduğunda ise maaşların geri kalanını da ödedi. Ancak ardından zeytinin azlığı ve tahsilât sıkıntısı nedeniyle yeniden mali sıkıntı yaşamaya başladı ve tekrar yarı ödeme planını uygulamak için sözlü izin talebinde bulundu. Ancak belediye meclisi bunu kabul etmedi, aylık ödemelerin eksiksiz yapılmasını istedi ve bu konuda vezirlikten müsaade aldı. Cemiyet ise bir çözüm bulunmasını istedi. Vakıflara yazdığı bir başka mektupta devlet, yol onarımı için tahsis edilmiş miktarın tamamıyla ödemesi ve gelecekte bunun aksatılmaması gerektiğini söylemekteydi. Gerekçe olarak ise yol

¹⁸⁵ Tunus Arşivi, Silsile-i Tarihiye s. 62 dosya no 696, tarih 13 Cemaziyyessani 1297h/1880

¹⁸⁶ a.g.k, 1/25. Cemiyet başkanı Muhammed Sefer 27 Ağustos 1894 tarihinde Cemiyetin bu ödeneklerden 1895 yılı bütçesinde muaf tutulmasını talep etmiştir

onarımını yapan yabancıların paralarını meclisten istediklerini ifade etmekteydi. Lakin Cemiyet, vezirliğe yığınla borç altında olmanın yanı sıra yabancılardan çokça alacağı olmasına ve borçlular hakkında sürekli şikâyette bulunmasına rağmen hiçbir şey tahsil edemediğini dile getirdi¹⁸⁷.

O dönemde bayındırlık idaresinin olmaması hasebiyle vakıfların bu tür katkısı kabul edilir gibi gözükse de, bu iş hukuki olmaktan çıkıp vakıflar üzerine bırakılan ağır bir yük halini almıştı. Çünkü bilindiği üzere katkı ihtiyaç fazlasından verilirdi, oysa Cemiyetin elinde arta kalan hiçbir şey yoktu. Bunun aksine bu katkı yüzünden vakıflara ait tarlalar atıl hale gelmiş, gayrimenkuller yıkılmaya yüz tutmuş ve çalışanlar ise fakirliğe mahkûm edilmişti. Ayrıca Muavaza fonunun içi de boşaltılmıştı.

82 bin riyal olan katkı payı, belediye ile vakıflar arasında problem doğurmaktaydı. Cemiyet, mali yetersizlikten şikâyet ederken belediye bu durumu protesto ediyor, itirazda bulunuyor ve özel vakıflara bile ait olan havaleleri geciktiriyordu. Oysa Cemiyet havaleler açısından mevduat fonu görevi görmekteydi.

Cemiyetle hükümet arasında bütçeye ve belediyeye katkı konusunda birçok yazışma gerçekleşmişti. Genellikle hükümetin tepkisi, Cemiyetin laf dinlemediği ve üzerine düşen katkı payını ödemesi gerektiği yönündeydi. Buna rağmen Cemiyet, şikâyetlerinden geri adım atmamakta, bunun hukuk dışı olduğunu savunmakta ve gelirlerinin bu ödeneği yapmaya olanak tanımadığını belirtmekteydi. Ayrıca Cemiyet, bu katkıdan muaf tutulsa bile, birikmiş diğer borçlarını dahi ödeyemez durumdaydı¹⁸⁸.

2.2.4.3 Resmi matbaaya yardım

Devletin içerisinde bulunduğu zor durumdan ötürü Mustafa bin İsmail 23 Zilhicce 1295h (18.12.1878) tarihinde Cemiyete bir mektup göndererek, mali sıkıntı yaşayan matbaaya yardım etmesini ve bunun karşılığında Cemiyetin 42 bin riyallik borcunun muaf tutulacağını belirtmiştir. Cemiyet bu talebi yerine getirerek matbaanın

¹⁸⁷ Tunus Arşivi, Silsile-i Tarihiye s. 62 dosya no 696, tarih Muharrem ve Sefer 1297h/Aralık ve Şubat 1879–1880

¹⁸⁸ Tunus Arşivi, Vakıflar Cemiyetinin Dergisi, dosya, 1/25. Fransa hariciyesine yazdığı bir mektupta belediyeye katkıdan muaf tutulmasını talep etmiştir. Tarih 22 Eylül 1897.

mali açığını kapattı. Ancak hükümet 8 Sefer 1297h/1880 tarihinde gönderdiği mektupla Cemiyetten belediyeye olan 42 bin riyal borcunu tekrar talep etti.

Bu durum, Cemiyetin matbaaya yaptığı yardımın belediyeye olan borcunun karşılığı olmadığı ve ek bir yük olduğu anlamını taşımaktaydı. 1299h/1882 yılının zilkade ayında, devlet Cemiyetten matbaaya yardım etmesini, iflas eşiğindeyken onu kurtarmasını ve matbaanın mali durumu iyileşinceye dek yardımlara devam etmesini talep etmiştir.

Talepler bununla da sınırlı kalmamış, Cemiyetten matbaaya düzenli olarak her ay para ödemesi istenmiştir. Tunus beyinin 15 Recep 1301h (11.05.1884) tarihinde Cemiyete yönelik emrinde, gelir eksikliğinden dolayı Cemiyetin her ay matbaaya bin riyal ödeme yapması gerektiği bildirilmiştir. Matbaanın gelir durumu düzelinceye kadar da bu ödemenin devam etmesi talep edilmiştir. Ayrıca Cemiyet başkanına ulaşan bir başka emirde Büyük Camiye ait kitapların isimlerinin yer aldığı fihristten 100 nüsha basım ücreti olan 3200 riyalin Cemiyet tarafından karşılanması istenmiştir¹⁸⁹.

Bilindiği üzere matbaanın mali işleri Cemiyetin denetimine tabii değildi. Bu durumda Cemiyet, yapmış olduğu yardım miktarı olan 12 bin riyalin nereye harcadığını da bilememekteydi. Artık matbaa eskisi kadar yardım talebinde bulunmuyordu ve çalışanlarının sayısını da azaltmıştı. Ayrıca resmi işleri alması ve yıllık 5300 riyale Jeridetu El-Hadira'nin baskısını yapması nedeniyle matbaanın gelir düzeyi yükselmeye başlamıştı.

Yaptığı tüm bu çeşitli ve uzun süreli katkılardan dolayı Cemiyetin mali durumu kötüye gitmiş, çalışanları ve gayrimenkulleri gün geçtikçe daha da perişan hâle düşmüştü. O nedenle Cemiyet, bu müesseseyi sistematik soygundan kurtarmak için samimi bir çağrıda bulunmuş ve Cemiyetin kalkınması gerektiğini vurgulamıştı. Bunun için öncelikle çalışanların durumlarında iyileştirme yapılması, yıkılan gayrimenkullerin yeniden inşası, tarımsal arazilerin belirlenmesi ve işletilmesi gerekmektedir. Tabii tüm bunların gerçekleştirilebilmesi için Cemiyet, tüm gelirlerini kendisi kullanmalıydı.

¹⁸⁹ Tunus Arşivi, Vakıflar Cemiyetinin Dergisi, dosya, 2/25, tarih 1898.

Reform çağrısında bulunanlar, Cemiyetin mevcut halinin devam etmesi durumunda hiçbir gelişme göstermeyeceği gibi, artık taşıyamaz hale geldiği ek yükler altında boğulduğunu ifade etmişler ve Cemiyetin yardım istemediğini, yalnızca gelirlerinin kendisine bırakılmasını talep ettiğini dile getirmişlerdir. Acaba hükümet bu çağrıya kulak verip Cemiyete bu iyiliği yapacak mıydı? Reformculara göre Cemiyetin geleceği hükümetin kararına bağlıydı¹⁹⁰.

Sonuç olarak Baş vezir Hayrettin'in Cemiyeti kurması, vakıflar tarihinde çok önemli bir olaydır. Çünkü Cemiyet sayesinde ülkede yaygın olan vakıflar kayıt altına alınmış ve bazı vekillerin vakıfları kendi zimmetlerine geçirme çabaları bertaraf edilmiştir. Yine Cemiyet sayesinde yıkılmaya yüz tutmuş birçok vakıf yeniden ayağa kaldırılmış, vakıflara karşı işlenen suçlar ve yolsuzluklar ortaya çıkarılmış ve vakıfların denetimi ile muhasebesi bir sistem içerisine oturturulmuştur.

Her ne kadar Cemiyet, vakıfları kalkındırma konusunda arzuladığı birçok hedefe ulaşamamış, genel ve özel şartlar nedeniyle vakıf mallarını yağmacılardan ve hırsızlardan tamamıyla kurtaramamış, mali krizlerden etkilenmiş ve yabancıların haksızca ve sınır tanımaz vakıf ihlallerine engel olamamış ise de, yıkılmaya yüz tutmuş birçok vakfın onarım ve restorasyonunu gerçekleştirmiş, iç ve dış engellere karşı mücadele etmiş, vakıfların ve vakfedenlerin yanında yer almış ve uzun süre bu şekilde kalmayı başarmıştır.

Acaba vakıflar, Fransa sömürge döneminde de deformasyona ve erimeye mahkûm olmadan sosyal ve ekonomik rolünü sürdürebilecek miydi?

¹⁹⁰Tunus Arşivi, Vakıflar Cemiyetinin Dergisi, dosya 2/25, Matbaanın 1898 yılındaki durumu.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Fransız İşgal Döneminde Vakıf Müessesesi ve Tunus Ekonomisindeki Rolü

Bu bölümde üç ana konuya değineceğiz.

- İlk olarak vakıf mülklerinin askeri yönden işgal edilmiş şekli, İnzal ve Muavaza¹⁹¹ alanlarında ortaya atılan yeni kanunlar, vakıfları ele geçirmede izlenen işgal politikası, bu politikanın vakıf mülklerine etkisi, vakıf mülklerinin yabancı yerleşimcilerin eline geçmesi, Tunusluların bu duruma tepkileri, vakıf mülklerini ele geçirme ile buna benzer idari alandaki gelişmeler ve işgal yönetiminin vakıflara karşı uyguladığı politikaları ele alacağız.

- İkinci olarak vakıfların öğretimdeki rolü ile gerek eski gerekse sömürge döneminde yapılan yeni okulları korumadaki rolünü ve tüm bunların hukuki yansımalarını ele alacağız. Yine gün geçtikçe azalan vakıf mülklerinin ekonomik sirkülasyon ve sosyal hayata olumsuz etkileri, 1885–1913 yılları arası çıkartılan İnzal ve Muavaza kanunlarıyla vakıf mülklerinin gasp edilmesi ve işgal yönetimi ile yenilgiye boyun eğmiş Tunus devletinin yardımlarıyla bu vakıfların yabancıların eline geçmesi meselelerini işleyeceğiz. Bu çerçevede gelirleri düşen ve ihmal sonucu harap olan medreselerden örnekler sunacağız ve yıllar geçtikçe özellikle de birinci dünya savaşından sonra vakıf arazilerinin ne denli küçüldüğünü göreceğiz.

- Araştırmamızı vakıflar bütçesini ele alarak sonlandıracağız. Bu konuyu işlerken vakıf müessesesinin birinci ve ikinci dünya savaşları arasındaki dönemde karşı karşıya kaldığı krizler ve reform çabalarına değineceğiz.

¹⁹¹ Sömürgecinin bir takım yasal gerekçeleri bahane ederek arazileri kullanmak için ortaya attığı kanunlardır. Bu bağlamda yabancıların gayrimenkul mülk edinebilmesi, arazileri işleyebilmesi ve yatırım yapabilmesine olanak tanıyan yasal düzenlemeler yapılmıştır. Bunlar arasında vakıflarla ilgili olan kanunlar da bulunmaktaydı. Çıkartılan ilk kanun İnzal kanunu idi. Bu kanuna göre bir arazi işletilmek üzere uzun yıllar veya ebediyen kiraya verilebilirdi. Böylece vakfeden kişi sürekli bir gelire sahip olmakta, gayrimenkulu inzal yoluyla kiralayan kişi ise normal kiraya oranla daha az masrafla burayı işletebilmekteydi. Muavaza kanunu ise vakıf gayrimenkullarından işlevini yitiren ve kazancı düşenlerin Vakıflar Cemiyeti tarafından satılarak parasıyla daha iyi veya aynı değerinde başka gayrimenkulların satın alınmasını öngörmekteydi. Cemiyet taviz paralarını Taviz Fonu denilen bir fonda toplamakta daha sonra bu paralarla uygun zamanda başka gayrimenkullar satın almaktaydı.

1. KONU

3.1.Vakıflar Cemiyetinin Sömürge Dönemindeki Yeni Konumu

3.1.1 Vakıf Mallarının Askeri Yönden İşgali

Fransa ordusu Tunus ülkesine girere girmez umumi vakıf mülklerini mesken edinmeye başlamıştı ve aşağıdaki üç değişik yolla vakıf gayrimenkulleri askeri yönden işgal edilmişti.

3.1.1.1 Doğrudan işgal

Cemiyet vekillerinin farklı şehirlerden yazmış oldukları şikâyet mektupları, vakıf mülklerinin işgal güçleri tarafından ülkenin kuzeyinden güneyine ne şekilde ele geçirildiğini gözler önüne sermektedir.

Fransa ordusu işgal sırasında vakıf mülklerine el koymakta ve buralara hiçbir kira ücreti ödemedi mesken olarak kullanılmaktaydı. Hatta işgal öncesi buralarda yaşayan Fransızlar ile bunlara katılan Avrupalılar ve Fransa uyruklu Yahudiler, birçok bölgedeki vakıf mallarını Fransa ordusunun da desteğiyle işgal etmeye başladılar. Cemiyet vekillerinin ifadeleri doğrultusunda, doğrudan işgalden zarar gören başlıca şehir ve bölgelerin vakıflarını şu şekilde sıralayabiliriz:

- **Tunus şehri:**

Cemiyet başkanı, baş vezire yazdığı bir mektupta, başkentte vakıf ve camileri işgal ettikleri gerekçesiyle üç İtalyalının şer-i mahkemede yargılanmalarının cemiyet tarafından talep edildiğini dile getirmiştir. Bu İtalyanlar:

- Tercüman mahallesindeki bir camiye işgal eden Bayan Cokita.
- Vezir çarşısındaki bir camiye işgal eden Doktor İskavo.

- Bir camiye ait vakıf evin yarısını işgal eden Yahudi asıllı İtalyan Doktor Liyah¹⁹².

- **El-Kâf şehri:**

Tunus devleti harp veziri ve El-Kâf surları vakıf nazırı Selim, baş vezir Muhammed'e yazdığı bir mektupta, şehre giren Fransız askerlerinin El-Kâf surlarını işgal ettiklerini ve mühimmatlarını buraya koyduklarını, ayrıca vakıf vekilinin evi ile mahzenine de el koyarak mahzeni hapisaneye çevirdiklerini ifade etmektedir.

- **Baje şehri:**

Vakıflar Cemiyeti başkanı Ahmet El-Vartani'nin (1881–1885 yılları arası Cemiyet başkanı) baş vezire yazdığı mektupta Fransız askerlerinin bir vakıf arazisini işgal ettiklerini ve kira ödemediklerini ifade etmiş, bu bağlamda vakıf arazilerinin sınırlarının belirlenerek buralara yerleşenlerden kira talep edilmesi gerektiğini arz etmiştir¹⁹³.

Bir Fransız tugay komutanı askerlerinin bir bölümüne şahsi emlaktan konut kiralamış, diğer bölümünü ise amme vakıflarına yerleştirmiş ve buraların devlet malı olduğu gerekçesiyle kira ödemekten kaçınmıştır. Bunun üzerine vakıflar idaresi Fransızların kira bedeli ödemeleri gerektiğini belirtmiş ve bu durumda vakıf mülklerinden elde edilen kazançların ortadan kaldırıldığı konusunda rahatsızlıklarını dile getirmişlerdir¹⁹⁴.

- **Gafsa şehri:**

Fransızlar birçok camiye işgal etmiş, buralarda konaklamış ve konaklamadıkları camileri ise yıkmışlardır. Örneğin şehir merkezindeki Cuma camii'ni yıkmış ve burada Cuma namazı kılınması engellenmişlerdir. Ayrıca Sidi Ebişşami, Belghays ve İbrahim

¹⁹² Tunus Milli Arşivi, Silsile-i Tarihiye s. 62 dosya no 698, tarih 18 Rabiussani 1299h/1882.

¹⁹³ a.g.k, s. 62 dosya no 698, tarih 27 Cemaziyessani 1299h

¹⁹⁴ a.g.k, s. 62 dosya no 698, tarih 1882

Eşşaviş camilerinin yanı sıra Bey medresesi ile camisi ve bir vakıf evi yıkılarak taşları başka yerlere taşınmıştır¹⁹⁵.

- **Sfaks şehri:**

Fransızlar vakıf arazilerine el koymakta, izin almaksızın kullanmakta ve istedikleri gibi eklentiler yapmaktaydılar. Cemiyet bu konuda kendilerini uyardığında ise sorumluluğu Fransız askerlerinin kumandanının üzerine atmaktaydılar¹⁹⁶. Yine Askeri yönetim vakfa ait iki işyerini işgal ederek uzun süre kullanmış ve Cemiyetin uyarılarına kulak asmamıştır. Ayrıca 65 Fransız askeri şehrin batı surlarını yıkmaya girişiminde bulunmuşlardır¹⁹⁷.

- **Soussa şehri:**

Cemiyet başkan yardımcısı, Soussada'ki Fransız askerlerinden sorumlu kişinin Büyük Camiye ait vakıf arazisinden Taffele bölgesi arazisinin ölen Fransızların kabristanı olarak kullanılması talebinde bulunduğunu ve bu araziye yöneldikleri sırada yolda karşılaştıkları Ahavat camii vakfına ait 28 zeytin ağacını da almak istediklerini dile getirmiştir¹⁹⁸.

- **Kayravan şehri:**

Kayravan'daki Cemiyet başkan yardımcısı Fransız askerlerinin büyük cami vakfını, Sahabe tekkesi vakfını, bir oteli ve bir kahvehane ile birçok dükkânı işgal ettiklerini dile getirmiştir. Oysaki bu vakıf ve emsallerinin kiraya verilerek gelirlerinin Cemiyet tarafından kullanıldığı belirtilmiştir¹⁹⁹.

Fransa ordusu birçok vakfı işgal ederek buralara yerleşmekte ve hiçbir kira bedeli ödememekteydi. Cemiyet başkan yardımcısı, Fransız ordusuna bağlı askerlerin

¹⁹⁵ Tunus Milli Arşivi, Silsile-i Tarihiye s. 62 dosya no 699, tarih 1299h

¹⁹⁶ a.g.k, s. 62 dosya no 699, tarih 17 Ramazan 1299h / 02.08.1882

¹⁹⁷ a.g.k., 62 dosya no 699, tarih 16 Şaban 1299h/1882

¹⁹⁸ a.g.k, s. 62 dosya no 698, tarih 10 Sefer 1299h/1882

¹⁹⁹ a.g.k, s. 62 dosya no 698, tarih 18 Muharrem 1299h/1882

vakıflara ait 18'den fazla yeri gasp ederek buralarda ikamet ettiklerini ve ücret ödemeyerek Cemiyeti bu gelirlerden mahrum bıraktıklarını ifade etmiştir²⁰⁰.

Doğrudan işgal yoluyla ülkenin kuzeyinden güneyine birçok vakıf mülklerine el konulmasının amacı yeni bir strateji belirleyerek Cemiyetin mali bağımsızlığını sınırlamak ve âlimler ile ülkenin ileri gelenlerinin vakıflar üzerindeki yönetim gücünü zayıflatmaktır. Bu bağlamda tarım arazileri, meskûn araziler, boş araziler, evler, depolar, su pınarları, gözetleme kuleleri ve kaleler işgal edilmekteydi.

Cemiyet yardımcılarının baş vezir şahsında devlete yazmış oldukları mektuplarda vakıf mallarının kaybedilmesinden duyulan derin endişe ve korkuya yer verilmekte, işgal ordusuyla işbirliği içerisinde olan Tunus'taki bazı idari unsurlar suçlanmakta ve camilerin kutsallığına karşı işlenen ihlaller karşısında duyulan üzüntü dile getirilmekteydi. Bu korku ve endişe hazırlanan raporlarda daha da açık bir dille ifade edilmekteydi. Zira vakıfların sayısız ihlallere maruz kaldığı ve böyle giderse vakıf mülklerinin yok olabileceği uyarısında bulunulmaktaydı.

Tüm bunlardan sömürge güçlerinin ülkeye girdiği andan itibaren vakıfların ve gelirlerinin hâkimiyetini ele almak istedikleri sonucu çıkarmaktayız. Onlar ücret ödemedi vakıf mülklerini kullanmakta, cami, dükkân, okul ve tekkeleri işgal etmekte ve gayrimenkulleri zorla taksim etmekteydiler. Açıkça hedefleri vakıfların bağımsızlığını ortadan kaldırmaktır. Çünkü bunun gibi bir sosyal ve mali kuruluşun bağımsız olması sömürge ilkeleriyle çelişmekteydi.

Vakıfları pasif kılma çabaları sadece bununla sınırlı kalmadı. Vakıf müessesine daha büyük zarar verecek bir adım atıldı ve Tunus siyasi yönetim piramidinin en üst kademesindeki kişi olan Tunus beyinin emriyle Vakıf mülkleriyle ilgili yasal değişiklikler yapıldı. Böylece yatırım olanağıyla başlayıp işgalcilerin arzularına göre değiştirilen vakıf kanunları bu müesseseyi perişan hale getirdi. Bu konuyla ilgili detayları gelecek başlıkta ele alacağız.

²⁰⁰ Tunus Milli Arşivi, Silsile-i Tarihiye s. 24 ve 62 dosya no 698, tarih 1882.

3.1.2 Vakıflarla İlgili Yeni Yasal Düzenlemeler

Fransızlar ülkeye yerleştikten ve manda sistemini zorla kabul ettirdikten sonra manda altına giren bey yönetimi birtakım yasal düzenlemelerle yabancılara arazi vermeye başladı ve onlara gayrimenkulleri farklı şekilde kullanma olanakları tanıdı. Tunus beyi bu bağlamda ardı ardına emirler veriyor ve yerleşik yabancılarla ülkeye yeni gelen ecnebilere gayrimenkul edinme kolaylıkları sunuyordu. Çünkü Tunus arazileri uzun zamandan beri vakıflaştırılmakta ve çoğu, şu veya bu şekilde vakıf malı haline gelmekteydi. O nedenle yeni vakıf kanunları çıkartıldı. Bu kanunlardan ilki İnzal kanunuydu. Peki, bu kanun ne anlama gelmekteydi? Ve Tunus ülkesinde yabancılardan mülk edinmesi için bu kanun sömürgeciler tarafından ne şekilde kullanıldı?

3.1.2.1 İnzal kanunu

Tarihi açıdan İnzal uygulaması yirminci yüzyılın başında ortaya çıktı. Bunu ilk defa çıkaranlar Mısır'daki Hanefi ulemasıydı. Daha sonra Tunus'taki Hanefi uleması da bu uygulamayı benimsemiş ve bu konuda cevaz vermişlerdi. Bunun üzerine kadılar ve müftüler uygulamanın doğru olduğuna hükmetmişlerdi²⁰¹. Âlimler, vakıf vekili veya vakıftan istifade eden kişi talep etmese dahi bir gayrimenkulü inzal yoluyla kiralayan kişinin üzerine düşen ücreti zamanında ödemesi gerektiğini belirtmişlerdir²⁰². Daha sonra hükümet fukahanın görüşüne bağlı olarak bunu kanunlaştırmış ve mülkiyeti dışında bir araziden faydalanma hakkını bir başkasına devretme olanağı sağlamıştır. Böylece vakıflar İnzal ve Muavaza yoluyla başkalarına devredilmeye başlandı. İşgal döneminde geniş araziler ve çok sayıda mülkler inzal veya Muavaza yoluyla halktan ya da yabancılardan isteyenlere verildi²⁰³.

İçerik olarak İnzal, bir arazinin ebediyen veya uzun süre kiraya verilmesi anlamına gelmekteydi. İnsanlar bir arazinin ihmal edilerek atıl bırakılmaktansa işletilmesi için bu yola başvurmaktaydılar. Bir yandan araziler, vakıflar için sabit bir gelir anlamına geliyor, yani arazi sahibi İnzal yoluyla normale nazaran sürekli bir gelire

²⁰¹ Kasım Ahmed (İlk Osmanlıların vakıfları ve Vakıflar cemiyeti). Mağrip tarih dergisi, sayı 37-38, yıl 1985

²⁰² Tunus Milli Arşivi, Silsile-i Cemiyet-ul Evkaf 24/15.

²⁰³ Bouchoucha Ali, Jeridetul-Hadira, sayı 628, yıl 14, Tunus tarih 25.12.1900.

sahip oluyor, diğerk yandan bu araziyi inzal yoluyla işleten kişi ise kiraya nazaran daha düşük ücret ödediğinden bu uygulamayı tercih ediyordu.

Cemiyet kurulduğundan beri İnzal ve Muavaza uygulaması belli bir süre ilan edilerek yapılmaktaydı. Kadı, vakfın durumuna göre anlaşmaya varılan ücreti arttırmakta ve daha sonra bir başka kadı bazen müzayede bazen de bilirkişinin bedel tahsisi yoluyla ücretini belirler ve üzerine belli bir oran koyarak burayı inzal ederdi. Daha sonra bu durum sadece Tunus beyinin onayıyla resmiyet kazanırdı. Fransızlar Tunus'a girdikten sonra İnzalı kendilerine çok uygun buldular. Bu yolla çak daha az ücret ödeyerek arazileri ele geçirebileceklerdi. İnzalin önemini fark eden Fransızlar Tunus beyi kanalıyla birçok yasal düzenlemeyi çıkartmayı başardılar.

Bu yasal düzenlemeleri özetleyecek olursak; İnzalle ilgili çıkarılan ilk yönetmelikler arasında 18 Nisan 1885 tarihli 4 bap ve 27 fasıldan oluşan yönetmelikleri görmekteyiz. Bu yönetmelikler vakıfların inzal yoluyla kiralanması konusunda yeni düzenlemeler getirmekteydi. Bu düzenlemeler, Fransızların ve Avrupalıların vakıf gayrimenkullerini daha kolay elde edebilmelerine olanak sağlamaktaydı. Fasıllar özetle eskiden süregelen bazı uygulamaları onaylamanın yanı sıra sömürgecilerin arzularını gerçekleştiren birtakım değişiklikleri içermekteydi. Örneğın resmi gazetedeki ilan ve sözleşmeler artık Arapça ve Fransızca olmak üzere iki dilde yayımlanmaktaydı. Her ne kadar İnzal hakkında son karar ve yüksek idari yetki Şer-i Mahkemelerin elinde gibi gözükse de, Sömürgeci Fransa güçlerinin bir temsilcisi ilan sırasında Şer-i Mahkemede bulunmakta ve gerek uzaktan gerekse yakından gündemdeki konulara müdahale etmekteydi. Yine her ne kadar bu fasıllar İnzal meselesini ilan, yayın ve hukuki alanlarda daha dikkatli düzenlemiş gibi gözükse de, aslında genel anlamda Avrupalıların isteklerine cevap vermekte ve İnzal yoluyla toprak sahibi olmalarının önünü açmaktaydı.

Sömürgeciler, ülkedeki yerleşim olanaklarını iyileştirmek adına, vakıfların Avrupalı yerleşimcilere verilmesi ile ilgili yeni yönetmelikler çıkarttırmaktaydılar. Bu kanunlar, Tunus ulusal çevreleri oldukça rahatsız etmekteydi. İnzal kanununa karşı ilk

halk tepkisi El-Hadira gazetesinde yer almış ve bu kanunla halk ve çiftçilerin haklarına açıkça tecavüz edildiği ifade edilmişti.

Fransızlar inzal yoluyla amme vakıflarını elde etmek için bir cemiyet kurmak istediklerinde halk tepkisi daha da arttı. Fransızlar bu iş için Paris'teki bir banka hesabında iki milyon franktan fazla para tahsis etmişler ve İnzal kanunun birinci faslına (Her isteyen vakıflar başkanına dilekçeyle başvurmak kaydıyla inzal yoluyla vakıflardan yararlanma hakkına sahiptir) göre vakıflara sahip olmak istemişlerdi.

Kurulan yeni cemiyet, söz konusu kanun faslı mucibince ücretini ödedikten sonra Fransızların da inzalden faydalanma hakkına sahip olduğunu iddia etmekteydi. Ama bu durum halkın ve çiftçilerin haklarına karşı yapılan açık bir tecavüzdü. Çünkü vakıfların kuruluş felsefesinde, yetimleri giydirmek, bekârları evlendirmek, cami yapmak ve korumak gibi hayır işleri yatmaktaydı. Ama Fransızların inzal yoluyla vakıf mallarını sahiplenmeleri ve kullanmaları Feodalizm çağına geri dönmek anlamına gelmekteydi. Böylece binlerce kişi, ülke varlıklarının yaklaşık üçte birine sahip olacak ve Fransız cemiyetine boyun eğmek zorunda kalacaklardı²⁰⁴.

Bu yorumlar, El-Hadira gazetesi sahibi Ali Bouchoucha'nın yazdığı bir protesto makalesinde açıkça yer almaktaydı. Makale sahibi, Fransız cemiyetinin inzal yoluyla vakıf mallarının büyük bir bölümünü ele geçirmek istediğine ve böylece halkın yaşantısına hâkim olmayı arzuladığına dikkat çekmekteydi.

Yabancı yerleşimcilerin gayrimenkul edinme ihtiyacı arttıkça bu alandaki hukuki düzenlemeler de artmaya başladı. 16.06.1895 tarihinde bir yönetmelik çıkarıldı. Bu yönetmelik vakfa ait mülklerin inzal yoluyla yabancılara verilmesiyle ilgiliydi. Vakıf arazilerini inzal yoluyla elde eden birçok yabancı, daha sonra bu arazileri parçalara bölüyor ve bu parçaların bazılarını, bir veya birden çok kişiye devrediyorlardı. Böylece birden çok kişinin kullanımına sunulan vakıflar daha çabuk zarar görüyordu. Ayrıca vakıf görevlisinin bir kişi yerine birden çok kişiden ücret toplamaya çalışması da belli zorluklar doğuruyordu.

²⁰⁴ Bouchoucha Ali, Jeridetul-Hadira, sayı 74, üçüncü yıl, tarih 24.12.1889.

İnzale konu gayrimenkullerin ilan metodu da eleştiri konusuydu. Çünkü bu ilanlar gazetelerde yapılmaktaydı. Oysaki halkın bir bölümü okuma ve yazma bilmekteydi. Bu durum gayrimenkullerin ülke halkı yerine yabancılara verilmesi anlamına gelmekteydi.

3.1.2. 2 Muavaza kanunu

* Kanun öncesi Muavaza:

Vakıfların Muavaza yoluyla değişimi demek, bir gayrimenkul vakıftan elde edilen yararın azalması veya son bulması durumunda, Vakıflar Cemiyeti'nin burayı takas veya satış yoluyla daha faydalı bir gayrimenkule çevirmesi anlamına gelmektedir. Cemiyet, öncelikle sattığı vakıf gayrimenkulünün parasını Muavaza fonu denen bir fonda toplar ve daha sonra uygun bir zamanda bu paralarla daha iyi vakıf gayrimenkulleri satın alırdı. Ancak bu fon iki sorundan muzdaripti.

- Birincisi: Maliye vezareti birçok defa Muavaza havalelerini durdurmaktaydı. Cemiyetin devlete yazdığı birçok mektupta Maliyenin sürekli havalelerini durdurduğundan şikâyet ettiğini görmekteyiz²⁰⁵.

- İkincisi: Muavaza fonu borç alınmak suretiyle boşaltılmaktaydı. Cemiyet çoğu kez devletin istediği ödenekleri belediyelere yapabilmek için fondan borç para almaktaydı. Aslında cemiyet bu ödeneklerin hukuki olmadığını savunmaktaydı. Cemiyet başkanı çoğu defa genel sekreterden kendilerini bu ödeneklerden muaf tutmalarını talep etmiştir²⁰⁶.

Cemiyet, Muavaza fonuna sürekli borçluydu. Bu nedenle Cemiyet Genel Sekreterliği 1894 yılında bir yönetmelik çıkararak bu fondan borç almayı yasakladı. Bunun olumlu sonuçları kendini çabucak göstermeye başladı. Zira Muavaza yoluyla toplanan paralarla yeni yapılar inşa ediliyor ve zeytinlikler satın alınıyordu. Yine de Cemiyet başkanı, maliye vezaretinin özel vakıfların Muavaza paralarından vergi almasından şikâyetçiydi. Çünkü Muavaza paralarının gelir olmadığını ve bu paralardan

²⁰⁵ Tunus Milli Arşivi, Silsile-i Tarihiye s. 25 dosya no 2, Cemiyetin vezirlikle yazışması, tarih 1893.

²⁰⁶ a.g.k, s. 25 dosya no 2, Cemiyetin vezirlikle yazışması, 24 Ağustos 1894.

vergi kesintisi yapmak ile haciz koymanın Cemiyeti ortadan kaldırmaya çalışmak olduğunu savunmaktaydı.

*** 1898 Kanunundan sonra Muavaza:**

Muavaza kanunun çıkarılma nedeni, bir yasal düzenlemenin vakıflardan Tunus eyaleti ekonomisine katkıda bulunacak şekilde istifade etme imkânı sunacağı ve Cemiyetin vakıfları daha iyi idare edebileceği inancıydı. Çünkü eski yöntemlerle uygulanan Muavaza, hak sahiplerini haklarından men edebilmekte, Cemiyeti yıpratmakta ve Vakfın zarar görmesine neden olabilmekteydi. Yeni yapılan hukuki düzenlemelerle, Muavaza gerekli güvence altına alınmış, tüm koşullar doğru bir şekilde belirlenmiş, ziraat alanındaki işlemler kolaylaştırılmış ve yeni arazilere emek verilmeye başlanmıştı. Bu kanuna bağlı yönetmelik kira süresini bir yıl ila üç yıl arası iken on yıla çıkartmıştı. Bu işlem kiraya verenlerin usulsüzlük yapma ihtimalini ortadan kaldırıldıktan sonra gerçekleşmişti.

31 Ocak 1898 tarihinde çıkarılan Muavaza kanunu, birçok fasıldan oluşmaktaydı. Bunlardan en önemlileri 13 Kasım 1898 tarihli Muavaza yoluyla sömürgecilerin vakıflardan yararlanabilmeleriyle ilgili olanlarıydı. Ardından bir süre geçtikten sonra baş vezir, bir emri âliyle vakıf arazilerinin harbiye idaresine verilmesine olanak tanıdı²⁰⁷. Bunun sonucu olarak askeri kurumun Vakıflar cemiyetinden istekleri artmaya başladı. Cemiyet 1896 yılından önce askeri mühendislik için 24 bin riyal öderken, yaklaşık 50 bin riyal ödemeye başladı.

Artık Muavaza yönetmelikleri Fransız sömürgecilerin çıkarlarına hizmet etmekteydi. Bu bağlamda devletin üst kademesinden yönetmelikler çıkmaktaydı. Bunlara arasında 1 Kasım 1899 tarihli yönetmelik, umumi vakıflardan arazi alınarak bunun Muavaza yoluyla paraya çevrilmesine ve devlet mülklerinin sömürgeciler tarafından idare edilmesine olanak tanımaktaydı. Bu yolla elde edilen araziler 4412 hektar civarındaydı ve bunlar Binzert, Matır, Baje, gronbalia ve Klibye'deki arazilerdi. Yine 13 Aralık 1900 tarihli yönetmelik, Vakıf arazilerinin sömürgecilere verilmesine

²⁰⁷ Tunus Resmi Gazetesi, sayı 14, yıl 39, tarih 18 Şubat 1898.

olanak sağlamaktaydı. Sömürgecilere verilen arazileri yaklaşık 5937 hektardı ve bunlar Baje, Binzert, Kâf, Matır, Rades, Zağvan, Tunus ve Binzert illerinde bulunmaktaydı²⁰⁸. 1907 yılına dek sömürgecilere verilen araziler 25485 hektar olarak öngörülmekte ve ülkenin çoğu şehrini kapsamaktaydı.

İnzal ve Muavaza kanunları beraberinde farklı kesimlerin tepkilerini de getirdi. Çoğu kişi bu kanunların sömürgecilere vakıf arazilerinden ve gelirlerinden istifade etme olanağı sağladığına inanmaktaydı. Fakihler, vakıflardaki teamüle aykırı davranışlardan ve özellikle de yabancılara inzal yoluyla arazi verilmesinden duydukları rahatsızlığı dile getirmişlerdi. Çünkü bu uygulamalarla sömürgecilerin vakıf arazilerine yerleşmelerinin önü açılmıştı. Bu bağlamda tepkilerini ifade etmek için Ahmet Eş-Şerif, Ömer bin Eş-Şeyh ve Muhammed En-Neccar şeyhler baş vezire bir mektup yazarak, yabancılara vakıf mallarını edinme ve işgal etme hakkı sunan bu kanunlara karşı olduklarını dile getirmişlerdir²⁰⁹.

Medya içerisinde bu yeni kanunlara karşı olanlar arasında Ali Bouchoucha adlı Tunuslu gazeteciyi görmekteyiz. El-Hadira gazetesinde kaleme aldığı makalesinde bu yeni yasal düzenlemelere karşı görüşlerini beyan etmiş ve bu kanunların Tunuslu çiftçilerden topraklarını alıp bunların yabancılara verileceğini savunmuştur²¹⁰.

En sert eleştiriler ise Vakıflar müessesesi başkanı Beshir Sfar²¹¹, den gelmişti. Bunlardan ilkinin 1903 yılında Fransa genel temsilcisine sunduğu raporda görmekteyiz. Zira sömürgecilerin İnzal yoluyla arazi edinmelerine karşı olduğunu açık bir dille ifade etmiş, tüm kanunların sermaye sahibi ve tüccarların vakıf arazilerini ele geçirmeleri için çıkarıldığını savunmuştur. Ayrıca bu durumun sonucu olarak Tunusluların yabancılara yaşadığı bölgelerden uzaklaştırılmak istendiği ve bu insanların ellerinden toprakları alınarak bir Proletarya (kiralık işçiler = kammaşlar²¹²) tabakası oluşturulmaya çalışıldığını belirtmiştir. Beshir Sfar, yabancılara vakıflara saygı duymaya çağırarak, bu vakıfların Avrupa'daki vakıflardan ve içerisinde barındırdığı feodal sistemden farklı

²⁰⁸ Tunus Resmi Gazetesi, sayı 14, yıl 39, tarih 18 Şubat 1898.

²⁰⁹ Tunus Milli Arşivi, Silsile-i Tarihiye s. 62 dosya no 1/1, tarih 26 Mart 1900

²¹⁰ Ali Bouchoucha, El-Hadira gazetesini, sayı 628, yıl 14, tarih 25.12.1900

²¹¹ Beshir Sfar (d:1856 ö:1917) 1900–1908 yılları arası Vakıflar Cemiyetinin başkanlığını yapmıştır.

²¹² Kammas: bir tarlayı mahsulünün satışından elde edilecek paranın 1/5'i karşılığı süren ve işleyen kişi.

olduğunu vurgulamış, mülkiyete karşı saldırının insanların kendi aralarında özgür iradeleriyle akit yapmalarını sağlayan kanunu kaldırmaya çalışmak olduğunu ifade etmiş ve Fransa'nın da Avusturya, Rusya ve İngiltere'nin birçok kıtada yaptığı gibi vakıf müessesini koruması gerektiğini savunmuştur²¹³. Ayrıca İnzal yoluyla arazi edinmenin Tunusluları aldatmak olduğunu, mülkiyet özgürlüklerinin ellerinden alınmak olduğunu ve bundan fayda sağlayanların yalnızca bu işin ticaretini yapanlar olduğunu ifade etmiştir²¹⁴.

İkinci eleştiriyi ise idaresi ve masrafları Vakıflar müessesesi tarafından karşılan Yoksullar ve Yaşlılar Tekkesinin açılışı sırasında görmekteyiz. Zira 24.03.1906 tarihinde açılış sırasında Beshir Sfar, Tunus ülkesinin hükümranı Fransa genel temsilcisi Sitivan Bichon karşısında bir konuşma yapmış ve bu konuşmasında Tunusluların yoksulluğundan bahsetmiş ve bunun nedeni olarak ellerinden alınan arazileri, sanayi ve ticaretin gerilemesini göstermiştir. Bunun sonucu olarak işsizliğin arttığını, fabrikaların Tunuslu işçileri istihdam etmediğini dile getirmiştir. Konuşmasında ayrıca çiftçilerin arazi mülkiyetlerinin korunması, yerli sanayinin kalkındırılması, sanayi, ticari ve zirai eğitimin yaygınlaştırılmasının gerekliliğine değinmiştir.

Beşir'in üçüncü eleştirisini ise 1908 yılında Paris'te düzenlenen Kuzey Afrika kongresinde görmekteyiz. Burada yaptığı konuşmada Fransa Himaye hükümetinin vakıflara verdiği zararı eleştirmiş ve şu taleplerde bulunmuştur:

- Vakıflar cemiyetinin kuruluş hedeflerini gerçekleştirebilmesi için bağımsızlığına saygı duymak.
- Vakıflar arazisinden istifade hakkının, buraların gerçek sahipleri olan Tunuslu Müslümanlara bırakılması.
- En verimli toprakların müzayede dışı bırakılmasını öngören 13.11.1898 tarihli kanunun iptali, verimli geniş toprakların Fransızlara verilmesine olanak tanıyan

²¹³ Tunus Milli Arşivi, Vakıflar Cemiyeti Dergisi, s. 24 c. 15, tarih 1903

²¹⁴ a.g.k, s. 24 c. 15, tarih 1905

uygulamanın kaldırılması ve tüm arazilerin müzayede içinde yer aldığını belirten İnzal kanunun doğru olarak uygulanması.

Böylece arazi kullanım hakkı konusunda herkese eşit fırsatlar verilmiş olacak ve Fransızlar kayırılmamış olacaktı. Özellikle de bu kanun her yıl en az 2000 hektar araziye Tarım idaresine (Fransa manda sistemine bağlı bir idare) vermekteydi. Bu arazileri Fransızlar genellikle en verimli topraklara sahip bu yerleri hiçbir müzayedeye katılmadan anlaşmalı olarak satın almakta ve sömürgecilerin kullanımına sunmaktaydı. Beshir Sfar, bu durumun Tunuslu çiftçileri çok üzdüğünü, çünkü babalarının ve dedelerinin hayır işleri ve kamu yararı için vakfettikleri en değerli toprakların Fransız sömürgecilere verilmiş olduğuna işaret etmektedir.

Bu tür uygulamalarla 1899 yılından itibaren yaklaşık 19000 hektarlık 100 gayrimenkul arazi 80 Fransız'a verilmişti. Bu Fransızların yarısından fazlası başkent Tunus'a yerleşmiş olan memur, doktor, muhasebeci, öğretmen, müteahhit, banka çalışanları ve tüccarlardan oluşmaktaydı. Geri kalan bölümü ise Fransa ve Cezayir'den gelerek paralarını tarıma yatıran Fransız iş adamlarıydı.

1900 – 1907 yılları arası vakıflara ait olup da Tarım idaresine sunulan araziler yaklaşık 25485 hektardı. Bunların çoğu Fransızlara verilmişti. Yine İnzal kanunundan Tunuslulardan çok Fransızlar istifade etmişti. Aşağıdaki şema bunu açıkça göstermektedir:

İnzal vakıfları	İnzale konu gayrimenkullerin sayısı	İnzale konu gayrimenkullerin yüzölçümü	İnzal değerleri
Umumi vakıflar	248	37000 hektar	192000 Frank
Özel vakıflar	75	8000 hektar	100000 Frank
Toplam	323	45000 hektar	292000 Frank

İnzal yoluyla vakıfları kullananların % 80'ini Fransızlar oluşturmaktaydı. Tunuslular ise 156000 frank değerinde yaklaşık 1600 hektarı bulan sadece 25 gayrimenkul vakfı inzal yoluyla kullanmaktaydılar. Ayrıca bu gayrimenkullerin çoğu özel vakıf statüsündeydi²¹⁵.

Garip olan diğer bir konu ise Tarım idaresinin yalnızca verimli toprakları alıp bunları Fransız sömürgecilere kazandırması değil, bu arazileri devletin paralarıyla satın alması ve Fransızlara 10 yıl taksitle vermesiydi. Oysa bir Tunus vatandaşı 20 hektardan büyük bir vakıf arazisini Muavaza yoluyla satın almak isterse, Vakıflar Cemiyetinin bu konuda Tarım İdaresinden onay alması gerekmektedir. Şayet arazinin kalitesi kötüyse ve Fransız sömürgeciler tarafından rağbet edilen bir arazi değilse o zaman Tarım İdaresi onay vermemektedir. Ayrıca Fransızlar, arazileri ekip biçmek için değil, büyük kârlarla halka satmak için almaktaydılar.

Beshir Sfar'ın belirttiği İnzal hususunda yapılan yasal düzenlemeler ve Fransız sömürgecilerin bunu kendi çıkarlarına kullanma sorunlarının yanı sıra, Cemiyet üyeleri birçok inzal vakfının varlığından bihaber olmakta ve genellikle yıllar sonra tesadüfen fark etmekteydi. Tabii bu vakıfların ücretleri Cemiyete ödenmemiş olduğundan bazen otuz veya kırk yıllık mali kayıplar olduğu anlaşılmaktaydı. Örneğin bir belgede, El-Kaf ilindeki bir vakıf evinin olduğu ve burayı İnzal yoluyla kullananların Haremeyn vakfına ödemeleri gereken yıllık 1.20 Frank ücreti 34 yıldan beri ödenmediği bir Cemiyet üyesi tarafından ortaya çıkarıldığı belirtilmiştir. Evi kullananlardan birikmiş olan toplam 40.80 Frank istendiğinde ise, bu meblağın yarısı ile gelecekte İnzal ücretlerini düzenli bir şekilde ödeme önerisinde buldukları ve bu teklifin Cemiyet tarafından kabul edildiği ifade edilmiştir²¹⁶.

Yine El-Kaf şehrinde Cemiyete ait bir zeytinliğin yıllık 2.40 frank olan ücretinin ödenmediği anlaşılmıştı. Ancak Cemiyetin elinde buraya ait bir vakıf senedinin olmaması ve kayıtlarında sadece vakıf arazisi olarak gözükmüş olmasından

²¹⁵ Beshir Sfar'ın İnzalle ilgili raporu, Jeridetu Ettunusi, tarih 14.10.1909

²¹⁶ Tunus Milli Arşivi, Vakıflar Cemiyeti Dergisi s. 1 c. 18/0, oturum tarih 23.03.1905

dolayı burayı İnzal yoluyla kullanan kişi 34 yıllık birikmiş toplam 79.20 Franklık borcunu ödemekten imtina etmekteydi²¹⁷.

Cemiyet, 1911 yılında Sidi Bou Said camiine ait iki mezra vakfının yıllık 5,40 frank bedelle İnzal edildiğini ortaya çıkarmış, ancak ne gariptir ki İnzal sahibinin Vakıflar Cemiyetinin kurulduğu 1874 yılından beri inzal bedellerini ödemediği anlaşılmış ve yine de kendisiyle uzlaşmaya varılarak 20 yıllık inzal ücreti tahsil edilmiştir²¹⁸.

Burada dikkat çeken şey, bu gibi gayrimenkullerin Cemiyet üyeleri tarafından yıllar sonra ortaya çıkarılmış olmasıydı. Acaba bu durum, Cemiyet üye ve vekillerinin ihmali sonucu mu, yoksa vakıflara ait bilgi, belge ve ödemelerin düzenli bir şekilde kayıt altına alınmamasından mı kaynaklanmaktaydı? Ya da bazı gayrimenkuller birtakım kirli eller tarafından kasten mi gizlenmekteydi? Oysaki vakıflardan sorumlu kişilerin kesinlikle güvenilir ve dürüst olmaları gerekmekteydi.

Aslında Cemiyet üyelerinin bu kadar uzun süre boyunca bu duruma sessiz kalmaları, bu kişilerin korku veya kişisel çıkarlardan dolayı vakıfları İnzal yoluyla kullananlarla işbirliği yapmış olabilme ihtimalini güçlendirmekteydi. Yine vakıfların işgal edilmesi ve kaybedilmesi her ne kadar vekillerin ihmali olarak gözüксе de, aslında bu durum Fransız sömürge hükümetinin önceden yaptığı iyi planlamanın sonucuydu. Zira Fransa'nın Tunus'a girdiği 1.5.1881 tarihinden itibaren sömürge güçleri ülke ekonomisinin temel taşlarından olan vakıfları ele geçirebilmek için plan yapmaya başlamışlardı. Çünkü vakıflara ait çok geniş araziler bulunmakta ve gelirleri devlet bütçesinin önemli bir bölümünü oluşturmaktaydı. O nedenle sömürge güçleri konuyu iyi araştırarak ince bir plan yaptılar. Bu plan, uzman mühendisler tarafından metotlu bir şekilde belli işlemlerle hayata geçirildi. Bu işlemleri şu şekilde sıralayabiliriz:

²¹⁷ Tunus Milli Arşivi, Vakıflar Cemiyeti Dergisi s. 1 c. 18/0, oturum tarihi 27.04.1909

²¹⁸ a.g.k, s. 1 c. 18/0, oturum tarihi 10.10.1911

1.Doğrudan uygulamalı işlemler.

- * Vakıflara ait hukuki düzenlemeler.
 - * Arazi ölçüm biriminin kurulması.
 - * Vakıf gayrimenkullerinin kayıt altına alınması.
 - * Vakıfların sayımı ve İnzal işlemine tabi tutulmaları.
1. Yardımcı işlemler.
 2. Vakıflar idari organının geliştirilmesi.

1. Doğrudan uygulamalı işlemler

*** Vakıflara ait hukuki düzenlemeler**

Fransızlar vakıfları ele geçirmek ve sömürgecilere sunmak için planlamalar yapmışlardı. Bu planlar arasında yaptıkları işgali hukuki bir zemine oturtmak istediler. Bunun için siyaseti kullandılar ve yönetimin başındaki kişinin desteğini alarak yaptıkları işleri meşrulaştırmak istediler. 1885 yılından itibaren ardı ardına çıkartılan kanunlarla sömürge yönetimi emellerine ulaşmış oldu. Bu kanunlardan ilki İnzal kanunuydu. Bu kanunla vakıflarda genel müzayede kuralı getirildi, giderler inzali isteyene tahmil edildi ve Tunus'taki şer-i merciinin gerekçesiz olarak İnzale itiraz hakkı kaldırıldı.

Ardından uygulanan işlemleri iyileştirmek amacıyla 1888 kanunu çıkarıldı. İnzali talep eden ifadesi kaldırıldı, ancak inzalden yararlanmak isteyen taraf bilindikten sonra İnzalin mümkün olabileceği vurgulandı. Yine İnzalden yararlanmak isteyen işlemlere başlamadan önce gayrimenkulün hali ile hukuki durumunu bilmesi ve bu konuda yönetimi bilgilendirmesi gerektiği belirtildi. Bu kanun, ülkede yerleşik olan ve gayrimenkul edinmek isteyenlerin arzularına cevap vermiş oldu.

Yapılan planlama doğrultusunda kanun ve yönetmelikler adım adım çıkartılmaktaydı. 31.01.1898 tarihinde Muavaza kanunu çıkartıldı. Ardından 13.11.1898 tarihinde işgalcilere vakıflardan yararlanma olanağı sunan kanun ve buna bağlı

yönetmelikler çıkartıldı. Bunlar arasında, 1913 yılında çıkartılan yabancı yerleşimcilerin vakıflardan inzal yoluyla istifade yönetmeliği yer almaktaydı.

*** Arazi ölçüm biriminin kurulması**

İnzal işleminin gerçekleştirilebilmesi için gayrimenkulün bilinmesi, sınır ve yüzölçümünün belirlenmesi gerekmektedir. Dolayısıyla bu görevi üstlenecek bir birimin kurulması zorunluluk arz etmekteydi. O nedenle 25.11.1891 tarihinde Vakıflar Cemiyeti ile işbirliği içerisinde arazileri ölçecek ve Cemiyete ait mülkleri tespit edecek bir idari birimin görevlendirilmesi için bir emri âli sadır oldu. Bundan sonra tüm vakıf gayrimenkullerinin yer ve sınırları belirlenerek harita üzerinde topografyası çıkarıldı. Bu topografyalar bir nevi sicil olarak muhafaza edilmeye başlandı ve vakıfların türlü hilelerle ele geçirilme ve değiştirilmesinin önüne geçilmiş oldu.

*** Vakıf gayrimenkullerinin kayıt altına alınması**

Vakıf gayrimenkullerinin kayıt altına alınması, bu gayrimenkullerin ve şümulünün daha iyi bilinmesine olanak sağlamaktaydı. Sömürge yönetimi, 1885 gayrimenkul kanunu adı altında yeni yöntemle kayıt işlemini başlattı. Tabii bu durum, yabancılara ait kayıtlı mülklerin garanti altına alınması anlamına da gelmekteydi. Fransızlar, Vakıflar Cemiyetine gayrimenkulleri kayıt altına almasını önerdi. Yine bu durumdan işgal yönetimi faydalanmaktaydı. Zira Fransızlar, topografya mühendisi Beyat'ın gayrimenkullerin sınırlarını belirleme veya değişiklik yapma işlemlerini bizzat takip etmekteydiler. Mühendis Beyat, kendi ifadesiyle, vakıf mülkleri hakkında halkın bilgi vermeye istekli olduğundan, Cemiyetin ve vekillerinin birçok vakfın varlığından, konumundan ve sınırlarından haberdar olmadıklarından ve de vatandaşlar ile halkın ileri gelenlerinin bildiklerini paylaşma konusunda cömert davrandıklarından bahsetmekteydi. Ancak vadi ve dağlık bölgelerdeki vakıfları bilmenin mümkün olmadığını, halkın çoğunun ellerinden geldiği kadarıyla vakıfları korumaya aldıklarını ve Fransızların Tunus arazilerine yerleşmelerine olanak sağlayacak her türlü yardımdan kaçındıklarını da ifade etmekteydi. Ayrıca halkın değer verdiği ve dini açıdan önemli gördüğü Cemiyetin korunması gerektiği, Cemiyet görevinin Tunus hükümetine veya

Avrupalılara devredilmesinin hata olacağı ve aksi takdirde halkın vakıfları koruyarak gizleyecekleri bilinmekteydi.

*** Vakıfların sayımı ve İnzal işlemine tabi tutulmaları**

Tunus'taki vakıf mülkleri o kadar fazlaydı ki, Cemiyet üyeleri birçoğunun varlığından bile haberdar değildi. Bunlardan çok eski olanlarının vakıf senetleri zaten kaybolmuştu.

İşgalden sonra Fransızlar, tüm vakıfları bilmek istiyordu. Bayındırlıktan sorumlu birim başkanının vakıfların sayımının önemi konusunda Fransa devletini uyardığını ve Tunus civarındaki vakıflardan örnekler verdiğini görmekteyiz. Basit bir örnek olarak iki ay zarfında yalnızca bir mühendisle birlikte yaklaşık 340 – 375 hektarlık bir arazinin krokisini ve yer tespitini yapmayı başardığını belirtmekteydi. Bu krokinin 1/40000 ölçekli olduğunu ve bu sayede hata yapmadan gayrimenkuller ve konumları hakkında bilgi sahibi olmanın kolay olduğunu ifade etmekteydi. Krokilerle beraber el yazısıyla kaleme alınmış bazı notlar da bulunmaktaydı. Gayrimenkullerin alanları iyi bir şekilde belirlenmiş, yanılma payı ise %10 - %15 olarak gösterilmişti.

Bu şahıs, Cemiyetin bu görevi üstlenmesini önerdi. Çünkü sayım ve kroki çizimlerinin maliyeti çok yüksek değildi. Bunun içerisinde sadece mühendis ve yardımcısının ücretleri, alet edevat, ulaşım, yemek, rehber ve güvenlik masrafları bulunmaktaydı.

Sayım işlemlerinin yüksek maliyette olmaması demek, fazla masraflı olmayan uygun vakıfların bulunabilmesi anlamına da gelmekteydi. Sayımla ilgili krokiler İnzalin de kolay uygulanmasını sağlamaktaydı. Çünkü İnzali uygulamak isteyen kişi örneğin şu an 40 ila 100 riyal arasında bir ödeme yapıyorsa bu işlem sayesinde ilerde 7 ila 15 riyal gibi bir ödeme yapması mümkün olmaktadır²¹⁹.

²¹⁹ Tunus Milli Arşivi, Vakıflar Cemiyeti Dergisi s. 23 c.2

2. Vakıfları elde etmeyi sağlayan yardımcı işlemler

Vakıfları ele geçirmek için çıkartılan kanunlara paralel olarak, bedel ödemedi her şeyi elde etmek isteyen sömürgeci yabancıların emellerine yardımcı olacak adımlar da atılmaktaydı. Dış sermayeyi ve vakıf gayrimenkullerine yerleşmek isteyen yabancı göçmenleri daha çok cesaretlendirebilmek için birtakım engelleri ortadan kaldırmak ve sömürge için uygun ortamı hazırlamak gerekmektedir. Bu bağlamda birçok eylem gerçekleştirildi. Bunlar sırasıyla;

1- Belli gayrimenkullerin seçilmesi.

2- Gayrimenkullerin kayıt altına alınması.

3- Gereksinime göre gayrimenkullerin taksimi veya birleştirilmesi.

4- Tunus, Fransa ve Cezayir’de uygun reklâmların yapılması. Doğrudan veya yazışma yoluyla isteyenlere hizmet sunan, ücretsiz ve aktif çalışan bir danışma biriminin kurulması.

5- Bir Avrupalı görevlinin Cemiyet yönetimine dâhil edilmesi. Bu görevlinin Avrupalılarla Cemiyet arsında olabilecek ihtilaflarda yönlendirici rol üstlenmesi ve dini hassasiyetlere dikkat eden birisi olması.

6- Reklâmlardan sonraki aşamada ise Tunus ülkesindeki emlak türleri ve vakıf gayrimenkullerinin durumlarını içeren bir şartnamenin hazırlanması. Ayrıca arazilerin ne tür tarıma elverişli olduğunu ve gayrimenkullerin hangi amaçla kullanılabileceğini içeren bilgilerin eklenmesi. Tüm bu bilgi ve yönlendirmelerin Fransa’daki vilayetlere, ticari ve adli mercilere, göçmen acentelerine, deniz seyahati şirketlerine, limanlara ve tüm isteyenlere iletilmesi. Fransa’nın önemli gazetelerinin insanların bu gibi durumlarda müracaat ettikleri Vakıflar Cemiyeti ve Arazi biriminden aldığı bilgileri arzu edenlere ücretsiz ve sözlü olarak aktarması.

7- Halkın infialine neden olacak eylemlerden kaçınılması.

8- Şüpheli durumlara karşı ihtiyatlı davranılması.

İşgal yönetimi sadece bununla yetinmemiştir. Yarı resmi tavsiyelerini sivil denetimci veya arazi birimi başkanı vasıtasıyla hükümet genel sekreterine, oradan da Vakıflar Cemiyetine iletmişti. Bunlar arasında; Tunuslularla Avrupalılar arasında vuku bulan davalara karma meclisin bakması, bir arazinin kişinin kendi tasarrufu altında olduğunu ispatlayan ekim belgesinin bundan sonra istenmemesi, Cemiyetten bilinmeyen vakıf arazilerinin tespitinin talep edilmesi, kadı ve yöneticilerin bu tavsiyelerden haberdar edilmeleri ve bu konuda yardımlarının istenmesini görmekteyiz²²⁰.

Bu bağlamda vezirlik, Vakıflar Cemiyeti başkanı Muhammed Eş-Şazili Sefer'e bir yazı göndererek, senedi olmayan vakıfların kayıt altına alınması için bu vakıflar adına belge düzenlenmesini istemiştir. İlerde karma meclisi veya bir başka mahkemede ihtilaf olsa bile, üzerinden belli bir süre geçmiş bu belgelere itibar edilmesi ve yeni olarak kabul edilmemesi. Ayrıca vezirlik, Cemiyetten sınırların belirlenmesi konusunda karma meclisle irtibata geçmesini de talep etmiştir²²¹.

Veziirliğin Cemiyete yaptığı bir başka yazışmada, ülke genelinde vergilerden muaf olan umumi vakıfların sayılması ve bu istatistikî sayımın bir örneğinin vezirliğe gönderilmesi talep edilmiştir. Yine adil şahitlerin tanıklığıyla vakıflara senet düzenlenmesi istenmiştir. Cemiyet, baş vezir Yusuf Ciayt'a verdiği cevapta iki adil kişinin gazeteleri yazması için görevlendirildiğini, ama belgelerin yazılmasının bütçenin olanak verdiği ölçüde ileriki aşamada gerçekleşeceğini ifade etmiştir. Bütçede bu iş için ayrılan meblağ ise 1910 yani yaklaşık 5000 frank civarındaydı²²².

3.1.3 Vakıfların İdari Organının Geliştirilmesi

1874 yılında oluşturulan Cemiyet idaresi, Fransa'nın ülkeyi işgalinden sonra da aynı oluşumla görevine devam etti. İdari organın yapısında ve personel sayısında bir değişiklik yapılmadı. Sadece her hafta perşembe günleri yapılan İnzal ve Muavaza reklâmlarında görev yapan bir tercüman eklenmişti. Daha sonra bu gün pazartesiye çevrildi. 1908 yılından itibaren ise yönetimde değişikliğe gidildi ve Vakıflar Yüksek

²²⁰ Tunus Milli Arşivi, Vakıflar Cemiyeti Dergisi s. 23 c.2

²²¹ a.g.k, s. 23 c.1, tarih 1909

²²² a.g.k, s. 23 c.1, tarih 20.2.1910

Konseyi kuruldu. Bu konsey, Cemiyet idaresine eşdeğer ve devlete daha yakın bir organdı. Yine Cemiyet nezdinde bir hükümet mutemedi planı ortaya atıldı.

3.1.3.1 Vakıflar Yüksek Konseyi (1908)

Vakıflar Yüksek Konseyi, 17 Temmuz 1908 tarihli bir emri âli ile kurulmuştur. Konsey içerisinde:

- Başkan olarak kalem veziri,
- İçişleri yardımcısı genel müdür,
- Halk işleri genel denetimcisi,
- Kent şeyhi,
- Biri Maliki, diğeri ise Hanefi mezhebinden iki kadı,
- Maliye genel idaresi temsilcisi,
- Tunuslu Müslümanların ileri gelenlerinden biri bulunmaktaydı.

Konseyin görevi, gündeme getirilen konularda hükümeti aydınlatmak, normal ve ek bütçeye bakmak, rezervdeki paraları kullanmak, bütçe hesaplarını yapmak, İnzal ve Muavaza işlerini takip etmektir. Cemiyet bu gibi konuları gündeme getirir ve konsey de Cemiyetin işlemlerini kontrol ederdi. Konsey ayda bir defa toplanır ve kararlarını çoğunluğun görüşüne göre alırdı²²³.

Yüksek Konseyin kurulması, Fransızların vakıf işlerine müdahale edebilmesi ve vakıflara hâkim olunabilmesi için atılmış bir adımdı. İnzal ve Muavaza'yla ilgili özel emirler ile buna bağlı kanunların çıkarılmasından sonra bile, vakıfları ve hususiyetlerini korumaya devam eden Cemiyet üzerindeki sömürge tesirinin yeterli olmadığı görülmekteydi. O nedenle sömürge yönetimi bu yeni organı ortaya çıkardı ve adına Yüksek Konsey dedi. Bu, Cemiyetin iradesinden daha yüksek olmak anlamına

²²³ Tunus Milli Arşivi, Cemiyet ve memurlar dosyaları c.5

gelmektedir. Böylece vakıfların gerçek yönetimi Cemiyetin elinden alınacak, araziler yabancı yerleşimcilerin istediği doğrultuda kullanılacak ve gayrimenkuller inzal edilecekti.

Konseyin çoğunluğunu Fransızlar ve ülkedeki karar mercilerinde bulunanlar oluşturmaktaydı. Ayrıca Cemiyet başkanı bu konseyin üyesi değildi ve çalışmalarına katılsa bile görüşü sadece bir öneri olarak kabul edilmekteydi. Buna ek olarak Vakıfların idari organı içerisinde belli sayıda memur bulunmaktaydı. 1914 yılında ülke genelindeki 17 üye, başkent Tunus'ta 13 vekil ve Cemiyet tarafından idare edilen özel vakıfların 45 vekili bulunmaktaydı. Bunun yanı sıra adil şahitler, yazıcılar, muhasebeciler, personeller ve güvenlik elemanları bulunmaktaydı²²⁴.

3.1.3.2 Cemiyet nezdinde hükümet mutemedi

Müdahaleye olanak sağlayan kanuni düzenlemeler ve Cemiyet yönetiminin içini boşaltma çabalarının yanı sıra, Cemiyet nezdinde mutemet tayini adlı bir plan, emri âli fermanıyla ortaya atılmıştı. Buna göre:

Baş vezir Yusuf Cuayt, Cemiyet başkanı Muhammed Eş-Şazili Sefer'e hitaben bir mektup yazarak, Hasan Bereket'in Cemiyet nezdinde devlet mutemedi olarak tayin edildiğini bildirmekteydi. Görevleri ise şu şekildeydi:

- Alım ve satım işlemlerini denetlemek,
- Rutin bir şekilde inzal işlemlerini denetlemek,
- Bütçe, hesap ve tutulan defterlerin doğruluğundan emin olmak,
- Belli zamanlarda vakıf vekilleri ile Cemiyet üyelerinin yaptığı tahsilât işlemlerini üstlenmek,
- Avrupalıların çıkarına olan inzal işlemlerini takip etmek ve bu dosyaları incelenip karara bağlanmak üzere yönetim kuruluna sunmak,

²²⁴ Tunus Milli Arşivi, Teratib Umumiye no 8; s 160 tarih 1914

- Yönetim kurulunun toplantı ve oturumlarına katılmak.

Vakıflar Cemiyeti bu planlamayla sömürge yönetiminin kurduğu bir grup idari organ tarafından resmen ablukaya alınmıştı. Her ne kadar Tunus Sözleşmeler ve Anlaşmalar Mecellesi, 1906 yılında vakıfları korumaya yönelik bir dizi kurallar belirlemiş, yabancıların eline geçmemesi için önlemler almış, bu nedenle inzali yasaklamış ve bu yasaklara uymayanları beş yıl hapis cezası ile cezalandırmış ise de, buna karşın sömürge yönetimi yabancı yerleşimcilerin vakıflardan giderek daha çok istifade etmesi için çaba harcamakta, Cemiyetin mal ve mülklerini gasp etmekte ve de sınırsız istek ve yükümlülüklerle Cemiyeti yıpratmaktaydı.

Bu yeni idari organlar ve mekanizmalar sayesinde Fransızlar geniş arazileri ele geçirmeyi başarmışlardı. Yani Cemiyet inzal ve Muavaza adı altında çokça vakıf arazisini kaybetmişti. Resmi istatistiklere göre 1900 ila 1914 yılları arasında 757000 hektar arazi Tarım ve Sömürge idaresinin eline geçmişti.

3.1.3.3 İlanlı inzal işlemleri

Vakıfların yeni idari organının yaptığı işler arasında 12 Nisan 1913 tarihli şu fermanın çıkartılması olmuştur:

" Ülke genelinde umumi vakıflara, tekkelere ve özel vakıflara ait geniş araziler bulunmaktadır. Bunların bazıları veya tümü uzun zamandan beri halef selef ilişkisi içerisinde haksızca bir kişiden diğerine intikal etmiştir. Bu arazilerin kullanım hakları içerisinde tümüyle kullanım yer almamaktadır. Bunun dışında hak sahipleri dâhil kimse tarafından kullanılmayan araziler önem arz etmekte ve doğru kullanıldığında değeri artmaktadır. Vakıflarda maslahatı ammenin maslahatı hasse ile örtüştüğü durumlar da vardır. Sözü edilen arazilerin işletilmesi için yerli ziraatçılara birtakım kanuni haklar verilmiş ve ihmal edilen arazilerin istihdamı için kolaylıklar getirilmiştir. Baş vezirimizin isteğine binaen şu karara vardık: Özel veya umumi vakıfların bir kısmı veya tümü kullanıcılarına bildirilmeden inzal yoluyla verilebilir. Bunun için aşağıdaki üyelerden oluşan kurulun değerlendirmesi yeterli olacaktır:

- Kurul başkanı olarak hükümet genel sekreteri veya yardımcısı,
- Sivil denetimci,
- Çalışan personel,
- Vakıflar Cemiyeti mutemedi,
- Tarım sekreteri,
- O yerden sorumlu Cemiyet üyesi,
- Vakfı hak eden kişiler,
- Özel vakıf veya tekke vakfı ise vakfı onaylayan kişi, sivil denetimci, kâtipi olduğu durumlarda ise kâtip sıfatıyla vakıf sunucusu ".

Özel vakıflarda İnzal işlemi, hak sahiplerinin ve sunucunun onayı ile gerçekleşir. Aynı durum tekke vakıfları için de söz konusuydu. Umumi vakıflarda ise bu işlem, Vakıflar Cemiyetinin Vakıflar Yüksek Konseyiyle görüşerek verdiği onayla mümkündü. Yine de tüm bu işlemler, baş vezirin Tunus beyine ilettiği bildirge çerçevesinde gerçekleşirdi.

Bu durum, hak sahiplerinin ve sunucunun kullanımını dışında kalan özel vakıflar için geçerli değildi. İnzal yoluyla kullanılan arazilerden artan boş alanlar, Vakıflar Cemiyeti tarafından ilan ve reklam yoluyla inzal edilirdi²²⁵.

3.1.4 Vakıflara karşı yürütülen işgal politikasının sonuçları (Nisan 1913)

Vakfedilmiş gayrimenkullere ait veriler ve genelkurmay istatistik haritasına göre, söz konusu birimin 11517,91 frank harcayarak 1893 yılına kadar 14841 hektarlık bir alanda 1604 gayrimenkulü belirlediği anlaşılmaktadır. Ancak bu işin Cemiyete binlerce franka mal olduğu, imkânlarının daha fazla harcama yapmasına olanak tanımadığı ve bu nedenle bu işi ötelemek zorunda kaldığını görmekteyiz. Her ne kadar

²²⁵ Tunus Milli Arşivi, Vakıflar Cemiyeti Dergisi s. 1 c. 17/18

alan belirleme birimi başkanı bu duruma itiraz etse de sadece Tunus çevresi, Matır ve Baje civarındaki toplam 9347,71 hektarlık alanda 2145 gayrimenkul 1/200000 ölçekli bir haritayla belirlenebilmiştir. Tabi bu sonuç, Fransız siyasetçilerinin arzu ettiklerinin çok altındaydı. O nedenle 21.12.1911 tarihinde Fransa dışişleri bakanlığı, Tunus'taki yönetimden 1-) Genel vakıflar 2-) Cemiyete bağlı Sidi Mühezzeb gibi özel vakıfların yaklaşık yüzölçümü rakamlarını istemiştir.

Tunus yönetimi, 6.1.1912 tarihinde Paris'e verdiği cevabında şu ana kadar sadece ülkenin kuzeyi ve batısındaki arazileri bilgi taramasından geçirebildiklerini ve zeytinlikler ile zeytinliklere tahsis edilmiş geniş vakıf arazilerinin bunun dışında tutulduğunu ifade etmiştir. İdari taksimata göre yüzölçümleri ise şu şekilde verilmiştir:

- Başkent ve çevresi: 3609 hektar.
- Baje: 1921 hektar.
- Binzert ve Matır: 2130 hektar.
- El-Kâf: 6062 hektar.
- Tebersak: 839 hektar.
- Evladı avn: 130 hektar.
- Ed-Dahile: 844 hektar.
- Mecazul-bab: 174 hektar.
- Zağvan: 299 hektar.
- Kayravan: 7873 hektar.
- Toplam: 23881 hektar.

Mektupta gayrimenkullerin azlığından şikâyet edilse de, aslında umumi vakıfların neredeyse tümü, Fransızlara veya başkalarına İnzal ve Muavaza yoluyla

verilmiştir. Topografik verilerin olmaması nedeniyle Cemiyete bağlı vakıfların yüzölçümü hakkında net bilgileri vezirliğe sunmak mümkün değildi²²⁶.

Açıkça görmekteyiz ki Fransız işgal yönetimi, nüfuzunu genişletmek için vakıfları kullanmış, otuz yıldan fazla sürede vakıf mallarına yönelik plan ve programlarını uygulamaya çalışmıştı. Gerçekten de büyük ölçüde başarı yakalamış ve farklı gerekçelerle Tunuslulara ait vakıfları ele geçirmeyi başarmıştı. Başarısızlığa uğramamak ve amacına ulaşabilmek için her yolu denemişti. Hiçbir mali ve siyasi engele takılmayan sömürgeciler, farklı güçlerle genel olarak Tunus kurumlarına ait vakıfları elde etmeyi başarmışlardı.

Bu başarı Tunuslular açısından çok tehlikeli sonuçlar doğurmuştu. Çünkü kaybedilen sadece sosyal kurumlara ait bazı mülkler, gelirler ile burada çalışanların zarar görmesi değil, izlenen bu politikanın vakıflardan faydalananlar üzerinde bıraktığı insani, ahlaki ve psikolojik yıkımın yanı sıra vatandaşın dini, kültürel ve sosyal değerlerinin hakarete uğramasıydı.

Bunun da ötesinde işgal yönetimi, 1913 yılında özel vakıflara da müdahale etmeye başlamıştı. Bu vakıflar daha çok ailevi işlerle ilgilenmekteydi. Bunun anlamı; Müslüman Tunus ailelerine has özelliklerin saldırıya uğraması, değerlerinin sarsılması ve yüzyıllar boyu kökleşen dini bağlarının yıpratılmaya çalışılması demektir. Bu politikayla, vezir Hayrettin zamanında eksiklikleri giderilerek bir bütün haline getirilen vakıflar müessesesi yıkıma uğratıldı, vakıf arazi ve mülkleri buralara mali kaynak sağlayan ve gelirlerinden istifade eden kurumlardan koparıldı ve böylece vakıflar parçalandı ve yıkıldı.

²²⁶ Tunus Milli Arşivi, Vakıflar Cemiyeti Dergisi s. 23 c.2

2. KONU

3.2 Vakıflara ait okullar ve yurtlar

3.2.1 Özel yatılı okullar meclisi

Bu bölümde, vakıfların elden çıkması gibi nedenlerle büyük ölçüde vakıf gelirlerine bağlı okulların kendilerine tahsis edilen gelirlerinin azaldığı bir dönemde yurt ve eğitim kurumlarının durumunu ele alacağız. Fransız manda yönetiminin eğitim işlerine ilk müdahalesi okullarla ilgili özel bir meclis kurmasıyla başlamıştır.

Yönetim kurulu; Arapça derslerden sorumlu genel murakıp öğretmeni, Vakıflar Cemiyeti başkanı, ikisi Hanefi ikisi de Maliki olmak üzere dört öğretim üyesi, okul reisi ve kurul sekreterinden (ki bu kişi aynı zamanda eğitim ve bilimler idaresi sekreteridir) oluşmaktaydı. Bu kurulun üyeleri her iki yılda bir baş vezir tarafından seçilir ve kurul içi çalışmalardan dolayı herhangi bir ücret almazlardı.

Her okulun bir gönüllü başöğretmeni bulunmaktaydı ve yatılı öğrencilerin kayıt işlemlerini gerçekleştirmekteydi. Yurt isteyen her öğrenci murakıp öğretmenden talepte bulunmaktaydı. Bir öğrencinin yurttaki kalma süresi maksimum altı seneydi. Okul vakıfları, Vakıflar Cemiyetine bağlıydı. Eğitim ve Bilimler idaresinin iznine göre okul giderleri karşılanır, öğretmen ve öğrencilerin aylıkları ödenir ve okullar meclisine raporlar sunulurdu.

Durum böyle iken okulların düzenlenmesiyle ilgili 19 fasıl ve 4 bapтан oluşan bir emri âli sadır oldu.

- Birinci bap okullar hakkında olup üç faslı ihtiva etmekteydi.
- İkinci bap okullar meclisi hakkında olup üç faslı ihtiva etmekteydi.
- Üçüncü bap okulların başöğretmenliği hakkında olup dört fasıldan oluşmaktaydı.

- Dördüncü bap ise okulun öğrencileri hakkında olup dokuz fasıldan oluşmaktaydı.

Fransız manda yönetimi, eğitim vakıflarının gelirleri ve nereye harcanacağı konusundaki tahakkümünü garanti altına almak için vakıfların kaynaklarını Eğitim ve Bilim idaresine bağlı hale getirdi. 1885 yılından itibaren Eğitim ve Bilimler idaresi başkanı Louice Machville, Vakıflar Cemiyeti nazırı olarak bu göreve getirildi. Bu atamadan da anlaşılacağı gibi manda yönetimi, vakıflara müdahale etme konusunda kararlıydı.

Belgeler, vakıf arazilerinin İnzal yoluyla istenildiği gibi yabancılara verilmesine karşı çıkan Cemiyete ve vakıflardan sorumlu kadınlara, Machville'in bizzat baskı uyguladığını ispat etmektedir. Örneğin Machville'in genel sekretere yazdığı bir mektupta, küçük bir tarla arazisinin İnzal yoluyla bir Avrupalıya verilmesine vakıflardan sorumlu bir kadının karşı çıktığını ve diğer kadınların da bunu onayladığı siteminde bulunduğunu görmekteyiz. Machville, mektubunun sonunda, bu durum karşısında vakıf arazilerinden daha çok istifade etmek isteyen Avrupalıların taleplerine cevap vermenin imkânsız olduğunu ifade etmekteydi. Bununla birlikte Machivelle, kadınların sert tavırlarını yumuşatmaya çalışmış, dönemin Cemiyet başkanı olan Ömer Berekat'tan baş müftüyle irtibata geçmesini ve inzali kabul etmesi yönünde bir kadını birlikte ikna etmesini istemiştir.

Machivelle'nin bu uğraşlarının yanı sıra, Sadıkiye Medresesi'nin müdürü Delmas'ın kesintisiz çabaları da aynı yöndeydi. Bu iki adamın gerek eğitim ve gerekse vakıflar kurumlarındaki varlığı, şüphesiz vakıfların ve vakıflardan yararlananların değil Avrupalıların çıkarlarına hizmet etmekteydi. Tüm bunlara baktığımızda, amaçlanan tahakküm mekanizmasının ne boyutlarda olduğunu ve bunun ülkedeki ilmi kurumlarla vakıf müesseselerine ne kadar ciddi bir tehlike teşkil ettiğini anlayabiliriz.

3.2.2 Eğitim veren okullar

Burada okul türlerinden bahsetmemizin amacı, genel olarak manda yönetiminin okul ve eğitim üzerindeki etkisini daha iyi gözlemleyebilmektir.

3.2.2.1 Yeni okullar

Usfuriyye Medresesi veya mürebbiler yetiştiren okul:

Bu okul, 8 Kasım 1894 tarihinde hükümetin emriyle mürebbiler yetiştirmek üzere kurulmuştur. Beş yıllık eğitim süresinde Arapça ve Fransızcanın yanı sıra pozitif ilimler ile dini eğitim alarak mezun olan bu kişiler mürebbi (çocuk eğitmeni) unvanını almakta, başkentteki bilimsel eğitim veren okul ve dersanelerde eğitimlik programına katılmakta ve isterlerse taşradaki dersanelerde görev alabilmekteydiler.

Mürebbiler yetiştiren bu okula Usfuriyye denmesinin nedeni kentteki Attarlar (Esansçılar) çarşısının yakınındaki o yerde çok eskiden beri var olan İbni Ufur medresesidir. Orada öğrenciler, yemek ve konaklama hizmetinden faydalanmakta ve bu okulun tüm giderleri Vakıflar Cemiyeti tarafından karşılanmaktaydı.

Bu okulun işleyişiyle ilgili olarak 11 fasıldan oluşan yeni bir düzenleme yapıldı. Bu fasıllar, okula giriş şartları, alınacak dersler, mezun öğrenciye verilecek unvan, öğrenim programı ve her yıl okula alınacak öğrenci sayısı gibi konuları kapsamaktaydı. Her ne kadar düzenleme içerisinde okula kabul edilecek öğrenciler için net bir sayı zikredilmemişse de, her yıl beş öğrenciden fazlası alınmamakta ve sadece 18 yaşında hafızlar kabul edilmekteydi. Öyle görünüyor ki böyle bir okulun kurulmasındaki temel amaç, diğer modern okullara çocuklarını gönderemeyen Tunusluların isteklerini bir nebze de olsa gerçekleştirmektir. Yine de bu okulların gelişimi sekteye uğratıldı, kabul edilen öğrencilerin sayısı sınırlandı. Ayrıca vakıf gelirlerinin düşük olması sebebiyle okula yapılan harcamalar da sınırlandırılmıştı.

Müslüman kızlar okulu:

Müslümanlara ait ilk kızlar okulu 7 Mayıs 1900 tarihinde Hafsiyye mahallesinin yakınlarında açıldı. Bu, Tunus'ta kızlar için inşa edilmiş ilköğretim okuludur. El-Hadira gazetesinin bildirdiğine göre kuruluşundaki onur, Fransız sömürge valisinin karısı Meyi'ye aitti. Bu okulun yönetimi Devlet genel sekreterinin kâhyası olan Fransız dul bir kadına tevdi edilmişti. Okulda tamamen Müslüman genç kızlara yönelik ev

işlerinin idaresi, dikiş-nakiş ve isteyene piyano derslerinin yanı sıra, Kuranı Kerim ve İslam akaidi dersleri verilmekteydi.

El-Hadira gazetesi, okulun ilk başta 8 yaşın altında 12 öğrencisi olduğunu ve Fransızca'yı sadece velilerinin izniyle öğrenebildiklerini belirtmekteydi. Okulun kapasitesi, dokuz sene sonra 200 kız öğrenciye ulaşmıştı. Okulun harcamalarını üstlenen Vakıflar Cemiyeti, Monastir sokağındaki kız okulunu büyütmek veya başka yerde şubeler açmayı planlamaktaydı. Cemiyet, yıllık 2100 frank kira ödeyerek kentin muhtelif yerlerinde Müslüman kızlar için üç okul daha açtı.

Vakıflar Cemiyeti, Haremeyn vakıfları ile tekkelerin Muavaza paraları ile bir okul binası inşa edip kiradan kurtulmak istiyordu. Bu binanın umumi vakıfların Muavaza paralarıyla satın alınan bir arazi üzerine yapılması planlanmaktaydı ve maliyeti 179.000 frank olarak öngörülmekteydi. Meclis, bina projesini onayladı ve binanın Muavaza paralarıyla yapılan vakıflara bağlı olmasını istedi. Ayrıca bu paranın % 6'sının vakıflara verilmesini ve arazi değerinin yarısına tekabül eden kullanılan arazi bedelinin de ilgili vakfa sunulmasını karara bağladı.

21 Mart 1914 yılında sadır olan emre göre, Müslüman kızlar için bir okul yapılması, bu okulun yıllık olarak Vakıflar Cemiyetinden mali yardım alması, çalışanların aylıklarının ve okul araç gereçlerinin bu yolla temin edilmesi kararlaştırıldı. Ayrıca Tunus devletinin genel sekreterinin başkanlığını yaptığı, Tunuslu ve Fransızlardan teşekkül eden ve bunun yanı sıra genel sekreterle birlikte mal müdürü ve eğitim müdürünün de yönetime katkıda bulunduğu bir 'Denetim Kurulu' oluşturulması karara bağlandı.

Modern Arap Okulu:

Bu okulun yönetimi, ulusalçı bir Tunuslu şahsiyetin elindeydi. Mütevazı bir başlangıç göstermiş olmasına rağmen, Arap ve İslami temelde ilkökul eğitim metotlarının modernleşmesi için uğraşmakta ve gayet güzel bir şekilde yönetilmekteydi. Ancak okulun ömrü uzun değildi. Çünkü manda yönetimi, bu okuldaki müfredatın

yayılmasını ve bütün okullara mal olmasını istemiyordu. Hatta Tunuslu bazı ulusalcı entelektüeller bile bu okulu sadece Arapça eğitim verdiği için eleştiriyorlardı.

Hayrullah bin Mustafa, modern Arap okullarının çekirdeği olarak bu okulu kentte inşa etmişti. Okul, kapılarını 1906 yılının başında Bin Arus sokağındaki iki katlı bir binada açtı. Birinci kat, yönetim, kütüphane ve öğrencilerin yemek işlerine ayrılmıştı. İkinci katta ise eğitim salonları ve bazı öğretmenlerin kaldıkları odalar yer almaktaydı. İçinde on adet geniş salonun mermerle döşeli büyük bir hole açıldığı bu bina, her yönden temiz ve havadardı. Yeni mobilyaların bulunduğu okulun içerisinde her türlü sağlık şartları mevcuttu. Küçük bir kütüphaneye sahip olan okulda gerekli konfor düşünülmüştü ve öğrenciler için oyun imkânları bulunmaktaydı. Öğrencilere, sabah ve öğle vakti yemek verilmekteydi. Tüm bu olanaklar karşılığında her bir öğrenci aylık 3 frank ödeme yapmaktaydı. Okulun açıldığı ilk ayın sonunda kayıt yaptıran öğrenci sayısı 200'e ulaşmıştı.

Yönetim ve öğretim kadrosu, iki yıllığına seçilen öğrenci velilerinin bulunduğu 12 kişilik bir kuruldan oluşmaktaydı. Arapça ders müfredatını Suriye ve Mısır'dan getirtilen kitaplar oluşturmaktaydı. Vakıflar Cemiyeti, okul binasının kirasını ödemiş ve gerekli eşyayı satın almıştı. Ancak okul çok kısa bir sürede kapatıldı. Her ne kadar bunun tam olarak nedenini bilmesek de, başkentteki çocukların bu okula her geçen gün daha fazla ilgi göstermesi manda yönetimini bu tür eğitimlere karşı rahatsız etmekteydi.

Monastir Kuran ve Bilimler Okulu:

Monastir'daki El-Kille²²⁷ Vakıflar Kurulu, 1909 yılında Dar-ı Gindari olarak da bilinen Dar-ı Musavvağa'da özgür, bağımsız ve sivil bir okul kurdu. Başlangıçta adı Kuran kursu olan bu okul daha sonra Kuran ve Bilimler Okulu adını aldı. Yönetimin başında adil şahit Muhammed el-Mahcub bin Meryem bulunmaktaydı. 1919 yılında Hac Osman bin Halife Heniyye, Monastir'da er-Rabtu'l Cedid mahallesinde bulunan bütün

²²⁷ El-Kille: Zeytin ölçümünde kullanılan çömekten yapılmış bir kap. Bunun nasıl vakıf olduğuna gelince; insanlar yağların tartım işlemi sırasında damlayarak biriken yağları vakıf malı olması nedeniyle almaktan çekinirlerdi. Çünkü vakıf malı insanlara göre kutsaldı ve vakıf malına saygı gösteriliyordu. O nedenle biriken yağlar satılıyor ve bunun parasıyla taşınmazlar alınıyor ve toplumun yararına vakıf olarak kullanılıyordu. Daha sonra bu vakıflar El-Kille vakıfları olarak adlandırıldı.. Bu tür vakıflar sadece Monastir ve Soussa şehirlerinde bulunmaktaydı.

evlerini, Arapça hat, Kuran tilaveti ve temel dini ilimlerin öğretildiği bu okula ve farklı sosyal sınıflardan olan öğrencilerine vakfetti.

3.2.2.2 Modern meslek okulları

Vakıflar idaresi, bilimsel okulların yanı sıra ziraat ve sanayi alanında mesleki eğitim veren okullar kurmaya da önem vermektedir.

Ensarin ziraat okulu: Monastir komutanı Tahir el-Uceymi'nin girişimiyle 1899 yılında Ensarin ziraat okulu faaliyete geçirildi. Devlet de 12 Şubat 1902 tarihinde buna onay verdi. Okul, bir umumi vakıf arazisi üzerine vakfedildi ve bürokratların genel yazısıyla duyurusu yapıldı. Bu okulun amacı, sömürgecilere yetenekli insanlar yetiştirmek ve çağdaş tarımcılığın yaygınlaşmasını sağlayarak Tunus tarımını geliştirmektir. Okul 15 Kasım 1903 tarihinde açıldı. Bütçesi, 15 bini devletten 15 bini de Vakıflar idaresinden olmak üzere toplam 30 bin frankın yanı sıra kira gelirleri ve meyve satışından elde edilen gelirlerden oluşmaktaydı. Eğitim süresi önce 3 yıl daha sonra 4 yıla çıkarıldı. Okulun mezunları farklı çalışma olanakları bulmaktaydılar.

Ali Bashhanbe, okulun bekasının ne denli önemli olduğunu iyi anlamıştı ve bu nedenle hükümet desteğini çekse bile Kızlar okulu gibi vakıflara bağlı olarak faaliyetlerini sürdürmesi gerektiğine inanmaktaydı. Okul, Vakıflar Cemiyetinin tahsis ettiği 1400 hektarlık bir arazi üzerine kurulmuştu. Cemiyet ayrıca okul giderlerine de katkıda bulunmaktaydı. Öğrenciler, okulda eğitim gördükleri sürece askerlikten ve vergiden muaf tutuluyorlar, tiren biletleri temin ediliyordu. Bu proje, Vakıflar İdaresi'nin oldukça önem verdiği halka büyük ölçüde faydası dokunan ilmi ve insani yardım yönü olan bir projeydi. Aynı zamanda bilimsel tarımcılığı da geliştirmekteydi. Ancak okul, 1911 senesinde sağlık gerekçeleriyle kapanmak durumunda kaldı ve yerine 1914 yılında İsmence'de Nasır Bey medresesi açıldı. Vakıflar buraya da yardım etmekteydi.

İsmence ziraat okulu: Vakıflar Cemiyetinin İsmence'nin Sidi Salih bölgesinde satın aldığı arazi üzerine Nasır Bey Ziraat Okulu adı altında bir ziraat okulu yapılması için 14 Mayıs 1914 tarihinde emri âli sadır oldu. Bu okulun kuruluşuyla ilgili bütün

izinler verilmiş olup, gerekli imtiyazlar tanınmış ve bu unvanın gerektirdiği bütün işler yapılmıştı. Yeri Sidi Salih tarlası ve okul binasından ibaretti. Okulun kurulmasının amacı, tarımda yeni yöntemleri uygulayabilecek Tunuslu Müslüman gençlerin yetiştirilerek yerel tarımın gelişmesini sağlamaktı. Okulun idaresi ekonomik yerel birimler başkanı tarafından yürütülmekteydi. Bu kişi, Tunus Devleti Genel Sekreterliği altında çalışan idari personel ve farklı görevlerden sorumlu memurun yardımıyla okulun işlerinin yürütülmesinden sorumlu vekil idi.

Geliri ise, tarlalardan, yatırım, hediye ve mal vasiyetlerinden elde edilmekteydi. Ayrıca devletin vakıflara tahsis etmiş olduğu bütçeden de finansal yardım yapılmaktaydı.

İşleme ve Çinicilik: Bilim ve Eğitim idaresi, Nabil'deki çini atölyesine kentte yaşayan üç veya dört genci yerleştirmek istedi. Nakışla ilgili eğitim almış olan bu gençlerin Tunus'un çinicilik merkezi olan Nabil'de sanatlarını tamamlamaları gerekmektedir. Gençlerin yeme içme ve barınma dâhil tüm masrafları aylık kişi başı 18 frankı bulmaktaydı. Vakıflar Cemiyetinden bölge ahalisinin yararı adına bu masrafları karşılaması ve bunu da bütçede belirlenen fasla göre yapması istenmekteydi. Vakıflar idaresinin cevabı, bütçede ayrılan meblağın eğitim masraflarının artabilme ihtimaline karşı ihtiyaten tutulmuş olduğu ve bunun da zaten tümüyle tükendiği yönündeydi. Konunun önemine binaen Vakıflar Cemiyeti, bakanlık izni çerçevesinde söz konusu masrafların genel bütçeden karşılanmasını ve bunların gelecek yıl olan 1911 bütçesine dâhil edilmesini uygun gördü.

Zanaatkârlık: Vakıflar Cemiyeti, Bilim ve Eğitim İdaresi ile birlikte birçok gence zanaat öğretmekteydi. Günde 40 figür ezberleyen öğrencilerin sayısı 1911 senesinde 25'i bulmuştu.

Vakıflar Cemiyetinin İslam Spor Derneğine desteği: Her türlü hayır faaliyetiyle Müslümanlara faydalı olan vakıfların yaygınlaştırılması çerçevesinde Vakıflar Cemiyeti, çağdaş bir kültürel faaliyet olan İslam Spor Derneğini desteklemekteydi. Vakıflar Cemiyetinin hükümet genel sekreterine gönderdiği bir mektup, Cemiyetin Spor Derneğini desteklediğini ispatlar niteliktedir.

Bou Hacib'in isteğine bağılı olarak İslam Spor Derneği başkanı, sadece Müslümanlardan oluşan ve Tunus gençlerinin yararına olan faaliyetleri içeren bu projeye destek konusunda Vakıflar Cemiyetinin hazır olduğunu belirtmiş ve bu bağlamda aylık 60 frank yardım edilmesinde herhangi bir engel olmadığını ifade etmiştir. Bu bağlamda Cemiyet, İslami eğitim başlığı altında toplam 720 frankın gelecek yıl bütçesine dâhil edilmesini uygun görmüş, bu yardımların sadece İslam Derneği için geçerli olduğunu, şu anda mevcut olan ya da ileride kurulacak başka bir spor derneğine yapılmayacağını, zira amaçları aynı olan derneklerden sadece birine yardım etmeye müsaade olduğunu ifade etmiştir. Bunun üzerine vezirlik, Spor Derneği Başkanı'na bu hususta onay verdilerini yazmış, bu yardımın söz konusu başlık altında gelecek yıl bütçesine eklenmesine ve ödemenin aylık yapılmasına karar verdiklerini belirtmiştir.

şüphesiz bu adım, gerek vakıf hizmetlerinin genişletilmesi gerekse bu görevi üslenenler açısından oldukça anlamlıydı. Bir eğitim türü olarak ortaya çıkan bu düşünceyle ülke gençlerinin ilgisi çekilmekte, ayrıca dernek faaliyetleri vakıf idaresinin dışına ıkmamaktaydı. Bu gelişme, 1913 yılında Cemiyetteki memurlardan Muhammed Kürdoğlu'nun İslam Spor Derneği adına Fransa'ya, Fransız Spor Dernekleri Birliği'nin bayrağını Dernek Birlikleri Başkanı'na teslim etmek üzere yolculukla görevlendirilmesiyle iyice belirginleşmişti. Kendisi, Tunus idaresinde görevli olan memurlarla aynı haklardan yararlanmak üzere Fransa'ya gidiş-dönüş bileti istemişti. Ancak vakıflar, bu kez özüür beyan ederek doğrudan buna onay vermedi. Ancak Spor Derneği'ne ayırdığı bütçede bu memuriyet altında kimin yolculuğa çıkacağının belirlenmesi şartıyla artırımı gitmişti.

3.2.2.3 Eski okul ve yurtlar

Bu okulların sayısı 24 olarak belirlenmiřtir²²⁸. Bu vakıf okullarından bazı örnekler ise şöyledir:

Başkent içindeki okullar ve vakıfları:

²²⁸ Tunus Milli Arşivi, Vakıflar Cemiyeti Dergisi s. 1 c.26.

- **Muradiye Medresesi:** 34 dükkân, 6 oda ve zeytinlikleri vardır. Geliri 1904 riyal, harcı ise 2016 riyaldir.
- **Unkiye Medresesi:** 14 dükkân, bir kahve ve 4 zeytinliğı vardır.
- **Murat kumandan medresesi:** 4 dükkân, bir kahvehane, bir zeytin deposu ve bir arazisi vardır.
- **Muntasırıye medresesi:** 5 depo, 7 dükkân, iki ev, çeyrek tarla arazisi, bir değirmen ve bir zeytinliğı vardır.

Başkent dışındaki okullar ve vakıfları:

Kayravan okulları (1913):

- **Sahabi tekkesi medresesi:** Umumi vakıf olup hafızlık yapan öğrencilerin kaldığı 48 odası, 13 boş odası, subay ve memurlara tahsis edilmiş 4 odası vardır.
- **Kadiriye tekkesi medresesi:** Umumi bir vakıf olup içinde fetihlere katılan gazi ve ziyaretçilerin kaldığı 9 oda bulunmaktadır.
- **Hüseyniye medresesi:** Umumi bir vakıf olup toplam 12 odanın dokuzunda fakirler kalmakta ve iki de boş oda bulunmaktadır.
- **Za'biye medresesi:** Umumi bir vakıf olup içinde eskiden beri halktan bazı kimselerin kullandığı iki oda bulunmakta ve insanlar gündüzleri gelip burada oturmaktadırlar.
- **Sidi Gays medresesi:** Özel bir vakıf olup 8 odası vardır. Odalardan beşinde Kuran talebeleri kalmaktadır. İki odada ise fakirler kalmaktadır.
- **İbn-i Hud medresesi:** 12 odası olan bu medresenin 10 odasında Kuran öğrencileri, birinde fakirler kalmakta, diğer oda ise hademelerin kullanımına verilmişti.

- **Sidi Abdülğiryani medresesi:** 20 odanın özel bir vakıftır. 16'sında Kuran talebeleri kalmaktadır. Bir oda yöneticinin, bir oda subay için ayrılmış olup, bir odada fazla inşaat malzemeleri bulunurken, bir diğer odada ise Kadiriye cemaati kalmaktadır.

- **Sidi Said el-vahşi medresesi:** Özel bir vakıf olup 4 odası bulunmaktadır. Ahaliden bazıları bu odalarda sadece gündüzleri kalmaktadır.

- **Sidi Muhammed el-Avani medresesi:** 13 odalı özel bir vakıftır. İkisinde fakirler kalmakta olup odanın biri imama, diğeri ise yüzbaşıya aittir.

Özetle Kayravan'da toplam dokuz medrese olup bu medreselerin içinde 118 oda bulunmaktadır. Bunların 62'sinde Kuran talebeleri kalırken 14'ünde fakirler yatmaktadır. Geri kalan odalar ya boştur ya da içinde yöneticiler veya imamlar kalmakta veyahut eşya saklamak için bir anlamda depo olarak kullanılmaktadır.

el-Vatanu'l Kibli okulları:

Cemiyetin el-vatanu'l Kibli üyesi 1913 yılında el-Vatanu'l Kibli'nin umumi ve özel vakıflarına ait yatılı medreselerin iki tane olduğunu beyan etmiştir. Bunlardan birincisi Süleyman'dadır ve harap bir vaziyette olup kullanılmamaktadır. İkincisi ise Nabil'deki İbn-i İyad vakıflarından olup meskun değildir. Eğitim idaresinin tasarrufundaki bu mekân medreseye dönüştürülmüştür.

Sfaks okulları:

Daha ileriki bir tarihe ait başka bir belge, Sfaks'taki vakıf okullarının devam ettirildiğine işaret etmektedir. Akuda'da bu okula ait bir umumi vakıf arazisinin olduğu ve Ahmet bin Osman el-Akudi'ye senelik 350 Frank'a kiralandığı belirtilmiştir. Söz konusu kiracıya ayrıca Mugarese* usulüyle 1922 senesinde içinde 17 kök zeytinin bulunduğu bir arazi de verilmiştir.

3.2.2.4 İşgalin Medrese vakıflarına etkisi

* Mugarese: Tunus'ta bahçenin tamamının bakımını üstlenmesi karşılığında bir kişinin bahçenin yarısına sahip olması şeklinde yapılan kanuni bir kiralama sözleşmesi.

Sömürge yönetiminin Tunus'taki kamu kurumlarını hedef alan planlanmış bir programının bulunduğu şüphe yoktur. Bunların başında Bardo ve Marse anlaşmalarıyla eli kolu bağlanan devletin farklı organlarını temsil eden siyaset kurumu gelmektedir. Ardından sömürge nüfuzu, kendisine engel olan kurumların derinliklerine sızmayı başarmıştır. Vakıflar alanında yapılan yasal düzenlemeler, eğitim kurumları ve buna bağlı olan yatılı sistem ile yapılan ücret ödemelerinin engellenmesi için atılan en tehlikeli adımlardandı.

Tunus toplumunun ekonomik, bilimsel ve toplumsal işlerinde dayandığı vakıflar, yapılan yasal düzenlemelerle etkisiz hale getiriliyor ve sömürgecilerin lehine kullanılıyordu. Ziraat işleri idaresi, manda döneminde etkili bir yapıya ve nüfuza sahip hale gelmişti. Yönetimi ise sömürgecilerin elindeydi. Vakıf mülklerinin mandacıların eline geçmesi, halkı kalbinden vurmuştu. Eğitim müesseseleri, vakıf gelirlerinden mahrum bırakılarak işgalin faturasını ağır ödeyen kurumların başında yer almaktaydı. Gerek vakıfların ihmal edilmesinden kaynaklanan eksiklikler, gerekse vakfedilen gayrimenkullerin ve buralardan istifade edenlerin korunamaması, bunun yanı sıra öğrenci ve hocalara tahsis edilen gelirlerdeki düşmeler bu faturayı daha da kabarmaktaydı.

Bu durum, eğitimi olumsuz yönde etkilemekte, sosyal ve ahlaki değerlerin çökmesine neden olunmaktaydı. Bunun en açık örneği, manda yönetiminin gelecekte üsleneceği rolden duyduğu endişe nedeniyle küçültmeye çalıştığı Sadıkiyye medresesiydi. Sömürge yönetimi buradan mezun olanların çalışmalarını engellediği gibi bu okuldaki ilmi ve kültürel yapının da içeri boşaltmaya çalışmaktaydı. Sadıkiyye medresesinin başına gelenler, o dönemde diğer vakıf medreselerine yapılanların sadece bir örneğiydi. Sadıkiyye medresesi, bir vakıf kurumu olup, gelirlerinde tasarruf yetkisi, vakıf sahiplerinin istekleriyle kanunen korunmuştu. Tunus hukuku, vakfedilmiş bir taşınmazın yönetimine saygı göstermekteydi. Sadıkiyye medresesi vakfının senedi, gelirlerinin ne kadar yararlı olursa olsun Sadıkiyye medresesi dışında başka yerdeki eğitim kurumlarına harcanmasını kesin bir dille yasaklamaktaydı.

Medrese yönetiminin başına Araplaşmış bir Fransız olan Dailmas'ın getirilmesi ve Cemiyet içerisinde vekil tayin edilmesi, şüphesiz manda yönetiminin vakıf taşınmazlarına hâkim olma siyasetinin açık bir göstergesiydi. Manda yönetimi, bu vakfın gelirlerinin bir kısmını eğitim müdürlüğü bütçesi içine sokarak bu paraları diğer okulların inşasında harcadı ve bu da Sadikiyye Medresesi'nin vakıf senedine aykırıydı. Ayrıca Eğitim İdaresi, bir yükümlülükmiş gibi Sadikiyye Vakfı'ndan yıllık olarak sürekli yardım almaya başlamıştı. Bu da vakıf senedinde yazılan kuralların ve vakfın dokunulmazlığının apaçık bir ihlaliydi.

Sadikiyye taşınmazlarının vekil yöneticisi olan Ali Bashhanbe, eğitim idaresinin Sadikiyye gelirlerini ilkokul binası inşa etmek için kullandığını, bunun en açık örneğinin İtalyan usulü eğitim veren ve tek bir Tunuslunun bile kabul edilmediği, yıllık gideri 200 bin Frank olan okul olduğunu belirtiyordu. Ali Bashhanbe, Tunus'taki Fransız sömürge valisine 1914 yılında yazdığı mektupta, Sadikiyye Medresesi'nin gelirlerinin dağıtıldığını ve bu siyasetin 1903 senesinden beri uygulandığını ifade etmekte, bazı paraların da Sadikiyye Medresesi'nin şubesi ilan edilen ilkokullara verildiğini belirtmekteydi. Ayrıca Eğitim Müdürü Machville'in söz konusu ilkokullara harcama yaparken belediye ya da devletten herhangi bir şekilde mali yardım almadan sadece Sadikiyye Medresesi'nin gelirlerinden yararlandığını söylemekteydi. Bu durum, vakıfta bulunanların istekleriyle çelişmekteydi. Zira vakfedenler vakıf senetlerinde şu tarz ibareler kullanmaktaydılar: “2 Safer 1292 (hicri) ve 10 Mart 1875 (miladi) tarihli vakıf senedine göre, vakfedilen bu gayrimenkullerin gelirleri, hocaların maaşlarının ödenmesi ve medrese öğrencilerine harcanmak üzere tahsis edilmiştir.”

Vakfın gelirleri, 1897 senesine kadar bu şekilde harcanmış olup bu gelişme, Sadikiyye Medresesi'ne 620 bin Frank'a mal olmuştu. Böylece Medrese, bu yükten kurtulmuştu. Sadikiyye Medresesi, Fransız okullarındaki bazı öğrencilere yardım etmek, gelirlerinin arttırılması için çaba harcamak ve taşınmazlarında meydana gelen kayıpları telafi etmek gibi çalışmalarıyla eğitimin geliştirilmesi konusunda uzun vadeli amaçların gerçekleştirilmesini hedeflemekteydi. Ne var ki sömürge yönetimi, bütün bu gayrimenkulleri sömürgeciliğin yararına kullanmaktaydı. Aynı şekilde gayrimenkullerdeki inzallerin de satın alınması böyleydi.

Bu durum devletin iştahını kabartmıştı. Sadıkiyye Medresesi'nin 200 bin franklık bir ödeme yapması gerekiyordu ve üç yıl zarfında bu ödemeyi yaptı. Sorunların bittiği zannediliyordu ancak durum böyle değildi.

Maliye idaresi, Sadıkiyye'ye bir müzekkere göndererek, burada 1903 yılı devlet bütçe kanununun 73. maddesine göre Sadıkiyye Medresesi Vakfı'nın devletin gerçekleştirdiği Arapça eğitime katkıda bulunması gerektiği ve bu nedenle 28 Aralık 1902 tarihli emirnameye göre 50 bin dirhem ödemesinin zorunlu olduğunu belirtmekteydi. Sadıkiyye Medresesi, devletin bu isteğine cevap verebilmek için bütçede değişikliğe gitti. Ali Bashhanbe bu durumu şu sözleriyle sorgulamaktadır: “Devletin Arapça öğretmesi ne anlama geliyor? Zira bu genel bir ifade olup birçok anlamla yorumlanabilmektedir. Devlet, Kuran kursları ve Zeytune camisine herhangi bir harcama yapmazken, hükümet nasıl oluyor da hukukun, yargının veya yönetim konseyinin görüşünü almadan ve ön araştırma yapmadan bir kurumun gelirlerine ortak oluyor! Dakik olmayan ifadelerle bütçede yeni bir fasıl açılarak bu iş nasıl gerçekleştiriliyor!?”.

Yönetim Konseyi, 1903 yılında yaptığı toplantıda H.1292 yılının Sefer ayında çıkarılan vakıf yönetmeliğinde bir değişiklik yapılmadığı müddetçe 50 bin frankı ödememe kararı almıştı. Maliye buna cevap olarak bütçe projesini iade etmiş ve mektubun üzerine Arapça olarak 50 bin Frank'ın ödenmesi gerektiğini yazmış ve üzerine Tunus Beyi'nin mührünü vurmuştu. Sadıkiyye Medresesi bu meblağı ödemek zorunda kalmıştı ve devlet bir sonraki sene bir indirimle giderek meblağı 30 bin frank olarak belirlemişti. Böylece Medrese, 1903'ten 1907'ye kadar, 200 bin Frank ödemiş oluyordu. Her ne kadar halk ve Yönetim Konseyi, sorunun çözülmesi ve medrese vakıflarının uğramakta olduğu zararların giderilmesi konusunda vezirliğin dikkatini çekmeye çalışsa da, halkın hatırı hiçe sayılmakta ve medreseler sömürülmekteydi..²²⁹

Vakıf kurumlarının işgal yönetimi altında maruz kaldığı bu yeni durumu şu şekilde özetlemek mümkündür; Vakıf kurumu, bu dönem boyunca kendisine dayatılan yeni otoriteye ve onun düzenlediği kanun, yönetmelik ve düzenlemelere maruz kaldı.

²²⁹ Bashhanba Ali, *Jeridetu Ettunusi*, tarih 11.10.1907

Bu düzenlemelerin amacı, İnzal ve Muavaza yöntemleriyle ülkeye gelen sömürgecilerin vakıf arazilerine yerleşim süreçlerini kolaylaştırmaktı. Vakıf müessesesi, 1881 yılından itibaren bir çok sınırlamalara maruz kaldı ve bunun sonucunda vakıflara ait çok sayıda gayrimenkulü kaybetti. Bu durum, aşağıda özetlediğimiz tehlikeli sonuçları doğurdu:

- Vakıf işlerine sürekli müdahale edilmesi.
- Sömürgecilerin arzusu doğrultusunda özel kanunların çıkarılması.
- Özel ve genel vakıflara ait büyük arazilerin kaybedilmesi.
- Vakıf gelirleriyle ayakta duran eğitim ve öğretim işlerinin kötüye gitmesi.
- Vakıflardaki yönetim mekanizmasının işgal yönetiminin arzusuna uygun bir şekilde geliştirilmesi.

Tunus'taki vakıflarla ilgili olarak yaptığımız bu dönemsel çalışma, bizatihi söz konusu kurumun belgelerine dayanılarak yapılmış olup, yağmalanmış ve üzerinde çeşitli hilelerin yapılmasıyla ihmal edilmiş taşınmaz vakıfların içinde bulunduğu karmaşa ve durgunluğu gözler önüne sermektedir. Ayrıca vakıfların ihmal edilerek gelirlerinin azalması sonucu çoğu yıkıma uğramış ve hatta birçoğu yok olmuştur. Çalışmamızın bu bölümünde ulaştığımız sonuçları şu şekilde özetleyebiliriz:

- Nüfuz sahibi kimselerin ve devletin, mali işlere ve vakıflara müdahale etmeye başlaması.
- Devletin vakıflardan borç almaya başlamasıyla vakıf işlerine daha çok müdahale etmesi.
- Söz konusu dönemde birçok vekilin elinden vakıfların alınmasıyla durumun daha da kötüye gitmesi.
- Yabancıların, ödemeleri gereken kira ya da inzal ücretlerini ödemeyerek vakıf gelirlerinin zayıyatında önemli rol oynamaları.

- Baş vezir Hayrettin'in Vakıflar Cemiyetini hayata geçirme çabalarının, vakıf mülklerinin sınırlanması ve korunmasında başarılı bir adım olması.

- Vakıflara ait gayrimenkullerin ihmal edilmesi ve gelir düzeyinin düşmesi nedeniyle öğrenci ve öğretmenlerin ihtiyaçlarını giderme noktasında vakıfların yetersiz kalması.

- Vakıf mallarının yağmalanması nedeniyle okul ve mescitlerin durumlarının kötüleşmesi.

Vakıf kurumunun genel durumu ve yönetimini, o zamana kadar tamamen Tunusluların elindeydi ve bağımsız bir karakter arz etmekteydi. İşgal dönemindeki durumun önceki dönemden daha kötü olması garipsenmemelidir. Zira vakıf müessesesi, manda yönetiminin doğrudan hedefi olmuş, Tunus Beyi'nin emirleriyle yapılan özel yasal düzenlemelerle, yeni yerleşimcilerin ve deniz ötesinden gelenlerin vakıf taşınmazlarını ele geçirmelerinin önü açılmıştı. Bunu sağlayan araçlar ise inzal ve Muavaza gibi yöntemlerdi. Hatta bunun da ötesinde, ister genel vakıflara isterse özel vakıflara ait inzallerin satılmış olmasıydı.

Ayrıca Vakıflar Cemiyeti ağır şartlarla kuşatılmıştı. Belki de bunların en önemlisi, Vakıflar Cemiyetinin her sene vakfedilmiş belli taşınmazları Tarım İdaresine vermesi ve devletin görevlendirdiği bir memurun Cemiyet içerisindeki tüm işlemleri denetlemesiydi.

Bu durumun sonuçları ise şunlar olmuştur:

- Birçok taşınmazın, bunları inzal yöntemiyle kiralayan yabancıların eline geçmesi.

- Vakıfların gelirlerinin düşmesi ve bu nedenle söz konusu gelirlerden yararlanan insanların yoksulluk içerisinde yaşamak zorunda kalması.

- Başta eski ve yeni okullar olmak üzere vakıflarla irtibatlı bütün sosyal ve dini kurumların durumunun kötüleşmesi.

3. KONU

3.3 Vakıfların Mali Durumu, Krizler ve Reform Çabaları

Tunuslular birinci dünya savaşına zorla sokuldular. Birtakım maddi ve manevi pembe vaatlerle yurtlarından ve tarlalarından koparılarak Avrupa'daki savaş meydanlarına taşınmak üzere askere alındılar. Tarım ve sanayide ise birçok Fransız askeriyle yer değiştirdiler. Bu durumun ülkedeki sosyal ve ekonomik sonuçları çok açıktı. Zira geçimini tarım ve insan gücüyle elde eden bir ülkenin 120 bin evladının askere alınması sadece sorumsuzluk değil, ülkeyi aktif insan kaynaklarından yoksun bırakarak gerçek bir ihmale sürükleyen büyük bir yıkımdır.

Ülkenin ekonomik ve sosyal hayatında önemli bir yer tutan vakıf mülkleri savaşın kurbanlarından biriydi. Çünkü ülkenin gençleri alınmış, üretim azalmış, fiyatlar yükselmiş ve iş gücü azalmıştı. Bunun sonucu olarak vakıflar ve buralardan faydalananlar ihmal edilmişti. Acaba tüm bu gelişmeler, savaş süresince vakıfların mali işlerini etkilemiş miydi? Yeterli bütçesi ve ödeme gücü var mıydı? Savaş sıralarında vakıfların gelir ve gider gerçeği neydi?

Bütçe belirlenirken vakıf mülklerinin sabit gelirleri göz önünde bulundurulur, idarenin aylık maaşlar ve restorasyon işleri gibi farklı harcamalar hesaplanır ve buna göre yaklaşık bir rakam çıkarılırdı. Ancak yine de gelirleri net olarak belirlemek mümkün değildi. Çünkü gelirin büyük bir bölümü tarıma dayalıydı ve bazı mevsimler kurak geçebilmekteydi. Genellikle gelir miktarı beklenen altında ve harcamalar planlananın üstünde seyrederdi. Bu ikisinin arasında bütçe sorunları açığa çıkardı. Gelir ve gider noktaları arasındaki uçurum büyüdükçe sorunlar da artardı. Bu nedenle yönetim, sık sık vekilleri ve diğer çalışanları suçlardı. Ayrıca hükümet, vakıf vekillerin hesap işlerinden şüphe duymakta ve sorumsuzlukla itham etmekteydi. Oysaki vekillerin ve adil şahitlerin işlerini düzgün yapmaları kendi çıkarlarına olan bir durumdu. Aslında para veya mahsul cinsinden olan gelirleri takip etmenin ve toplamdaki sıkıntıların birçok objektif nedeni vardı. Ama bir sorun çıktığında ilk önce vekiller suçlanmaktaydı. Acaba vekiller ve adil şahitler idarenin iddia ettiği gibi gerçekten de sorumsuzca mı

davranıyorlardı? Yoksa vakıf müessesesinde işleri sekteye uğratan farklı nedenler mi vardı?

Genel olarak aradaki farkı daha iyi gözlemleyebilmek için altı yıllık bütçelere göz atalım:

3.3.1 Vakıflar bütçesi ve kaynakları

Vakıflar bütçesi aşağıdaki kaynaklardan oluşmaktaydı.

- Tarlaların kira gelirleri: 334876 frank.
- Dükkânların kira gelirleri: 790713 frank.
- Tarlaların inzalinden elde edilenler: 303400 frank.
- Dükkânların inzalinden elde edilenler: 231608 frank.
- Meyve gelirleri: 894882 frank.

Yıllar	Gelirler (Frank)	Giderler (Frank)
1915 yılı bütçesi	2.706119	2.706028
1916 yılı bütçesi	2.722030	2.721624
1917 yılı bütçesi	2.783136	2.721624
1918 yılı bütçesi	3.004449	2.544829
1919 yılı bütçesi	2.793146	3.171044
1920 yılı bütçesi	4.182008	4.175682 ²³⁰

²³⁰ Tunus Milli Arşivi, Vakıflar Cemiyeti Dergisi, s. 26, c. 1

Savaştan sonraki üç yıl boyunca bütçenin oldukça dengeli olduğunu, birbirine yakın rakamlarda seyrettiğini ve gelir ile gider arasında denge bozukluğu olmadığını görmekteyiz. Şüphesiz bu durum savaşın etkisiyle oluşmuştu. Ancak 1918 ve 1919 yılları rakamlarında aşamalı bir artış seyretmekteyiz. Bütçedeki büyük sıçrayış ise 1920 yılında gerçekleşmişti. Bunun nedeni ülkedeki güvenliğin bir nebze de olsa artması, askerlerin savaş meydanlarından geri dönmesi ve en önemlisi de sömürülen halkların özgürlüğe kavuşma ümitlerinin yeşermesiydi.

Ancak yıllar boyu süren savaş ile barış dönemlerinde bu bütçeler içerisinde birçok sorun ve tezat bir arada bulunmaktaydı. Bunun nedeni Vakıflar müessesesiyle manda yönetimi arasındaki çekişmenin bitmemiş olması ve aksine barış yıllarında daha da tırmanmış olmasıydı. Peki, savaştan sonraki vakıf sorunları nelerdi? Bu sorunların devam etmesi ve körüklenmesinde manda yönetiminin rolü neydi? Bu ve benzeri soruların cevabını, savaş bittikten sonra Cemiyet denetimcisi ve maliye müfettişlerinin raporlarından şu şekilde öğrenmekteyiz:

3.3.2 Vakıflar maliyesinin bozulma nedenleri

3.3.2.1 Muhasebe işlemlerinde zorluk ve gecikmeler

Savaş bittikten sonra Vakıflar Cemiyeti, üye ve vekillerden 1914 yılından sonraki üç yılın hesap defterlerini istemişti. Defterler o kadar çoktu ki, gelen defterleri koyacak yer sıkıntısı yaşanmaktaydı. Hatta Cemiyet, vezirliğe yazı yazarak damın üzerine bir oda kurulması için izin istemişti. Cemiyet başkanı Muhammed Eş-Şazili Sefer; o denem baş vezire yazdığı mektupta vakıfların muhasebe işleminde gelir ve giderlerin takip edilmesi gerektiğini ve bunun da 42000 vakıf senedinin ele alınması anlamına geldiğini ifade etmiştir. Tüm bunların not edilebilmesi için birçok üye ve vekille görüşülerek hata ve eksikliklerin tespit edilmesi gerekmektedir. Bu durumdan ötürü muhasebe işlerinin mali idareye tevdi işlemi gecikmişti. Cemiyet başkanı bu bağlamda şu ifadeleri kullanmaktadır: ‘Bu nedenden dolayı üye, vekil ve adil şahitlere yazı yazarak doğru hesaplamanın yöntemini anlattım, hesap işlerinde bazı adil şahitleri

görevlendirdim. Onlar, öğleden sonraları gelerek yardım ediyorlardı. Şu an 1914 yılının muhasebe kayıt işlemleri devam etmektedir.²³¹.

Defterlerin ve vakıf senetlerinin sayıca çok olması, ayrıca savaştan itibaren dört yıl boyunca ele alınamayan bu defterlerin birikmesi devletten beklenen muhasebe işlemlerinin gecikme nedeni olarak gözükmektedir. Burada şu soru aklımıza gelmektedir: Muhasebe işleri bunca yıl neden yapılmadı? Neden şimdi yapılmak istendi? Devlet, neden Cemiyet hesaplarıyla bu kadar çok ilgileniyordu? Oysaki Cemiyetin mali ve idari bağımsızlığının olması gerekmekteydi. Acaba bu ilgi Cemiyetin ve mülklerinin yararına mıydı? Yoksa manda yönetiminin birtakım işlerini örtbas etmek için miydi?

Açık ve ince bir muhasebenin vakıflara ve vakıflardan istifade edenlere yararı şüphesizdir. Ancak manda yönetiminin bu konuya müdahalesi Cemiyetin yararına olmamıştır. Çünkü amaç, vakıf mülklerini ve mali olanaklarını tanımak ve vakıflar hakkında daha fazla bilgi sahibi olmaktır. Ardından da sömürgecileri ve yandaşları memnun edebilmek için bu mülk ve gelirlerde tasarrufta bulunabilmektir. Bunun örneklerini ileriki konularda çokça göreceğiz.

3.3.2.2 Güney vakıflarının ihmal edilmesi

Güney vakıfları denetimcisi Süleyman Bou Allag, 8 Haziran 1916 tarihli raporunda güney vakıflarının ihmal edildiğini belirtmiş ve durumun düzeltilmesi için birtakım önerilerde bulunmuştur. Bou Allag şöyle demektedir: "Güney topraklarındaki vakıflar bir süreden beridir aşağıdaki nedenlerden dolayı ihmal edilmektedir:

- 1- Bölgenin yönetim merkezi olan Gabes'ten uzak olmaları.
- 2- Vekillerin ihmalkârlığı ve kendilerine bağlı vakıflar için şahit tayini yapmamaları. Özet raporlar hazırlayıp hiç görmedikleri defterlere yazılmak üzere Gabes'e göndermeleri.
- 3- Önceki üyenin tembelliği ve vekillerin hatalarını bildirmemesi".

²³¹ Tunus Milli Arşivi, Vakıflar Cemiyeti Dergisi, s .1 ,c. 106

Bu nedenlerden dolayı Vakıflar Konseyi, durumu telafi etmek için aşağıdaki işlemleri gerçekleştirmiştir:

a. Askeri toprakların Gabes idaresinden alınarak yeni bir üyeye verilmesi (Aynı işlem Nefzava için de uygulanmıştır).

b. Bölge yönetiminin Midnin iline verilmesi. Yönetim yerinin geçici olarak Şer-i Mahkeme binasında olması. Bazı Yahudilere ait bu yerin 3000 frank ödenerek satın alınması.

c. Beni Zultan vekilliğinin Tujan'a, Temazrat vekilliğinin vezirliğe, Aşaş vekilliğinin Evladı Süleyman'a bağlı kılınması ve yeni merkeze Matmata Vekilliği Vakıfları adının verilmesi.

d. Yaşı ilerleyen Tatavin vekili ile Beni İsa vekilinin görevden alınması. Böylece Midnin'e bağlı vekilliklerin dokuzdan altıya düşmesi. Gabes'te ise sekiz vekilliğin bulunması.

e. Bir kâtibin tayin edilmesi.

f. Yeni kurulmak istenen vekilliklerin her birine bir adil şahit tayini.

g. Yeni görevlilere başlangıç maaşları verilmesi. Üye maaşı 1200 frank, katip 600 frank ve altı adil şahite 360 frank.

h. Matmata, Tatavin, Cercis ve Gabes ormanlarına birer bekçi tayini. Maaş olarak her birine 600 frank verilmesi.

i. Sayısı 3000'i bulan yüksek kalitedeki zeytin ağaçlarının iyileştirilmesi. Yani bölgenin konumuna göre 1/5 veya 1/3 veya 1/2 oranında sulama ve bakım karşılığı başkasına verilmesi. Hukuki olmayan eski sözleşmelerin iptali. Sulama sözleşmelerinin her vekillik için bir yazıyla askeri yönetim ve kadı tarafından 9 yıllığına yapılması. İşlenmemiş boş arazilerin ise sulama yöntemindeki aynı şartlarla ekilmek üzere % 50 olarak 10 yıllığına verilmesi.

Camiler ise denetimcinin tespit ettiği üzere virane haldeydi ve onarımı için 25000 frank gerekmektedir. Bunlar hesaba katılmadan satın alınabilmesi için 800 frank gerekmektedir. Geliri olan dükkânlara 12 kuyunun açılması için 300 frank gerekmektedir.

Hükümet genel sekreteri bu raporu şu şekilde yorumlamıştır: ‘ Rapor çok yararlı konuları ele almaktadır ve Vakıflar Genel Konseyine sunulması gerekmektedir. Yine denetimci Bay Süleyman Bou Allak’ın camiler için gerekli malzemenin biran önce alınmasıyla ilgili görüşü de belirtilmelidir’. Ancak aynı raporda Fransız yetkili Blan’la bu konuda anlaşmaya varıldığı, konunun yüksek konseye sunulmasına gerek kalmadığı ve sadece bu konuda bir rapor yazılmasının yeterli olacağı ifade edilmiştir.

3.3.2.3 Vakıf mülk ve paralarının denetlenmemesi.

Vakıflar denetimcisi Habib Acmi, birçok açık ihlalin olduğunu fark etmiştir. Bunlar arasında Paris caddesinde bir vakıf arazisi üzerine toplam maliyeti 656760 frank olan 24 dairelik bir binanın yapıldığını söylemektedir. Oysaki daha önce de camiler vekilinden böyle bir talepte bulunulmuş ancak vekil bu arazileri müteahhitlere vermemiştir. Sonuçta birçok ihmal ve art niyetli kullanımlar ortaya çıkmıştır²³².

Hanefi camileri vekil denetimcisi Eş-Şazili bin Mahmut, 1921 yılına ait gider defterlerinden limitleri aşan düzeyde harcama ve onarım masraflarının olduğunu ve Temmuz 1922 tarihine dek harcamaların bu şekilde devam ettiğini belirtmektedir. Zamanın muhasebecisi El-Arabi El-Kebbadi bunun için özür dilemiş ve gerekçe olarak muhasebe işinde yeni olduğunu ifade etmiştir. Yine kendisine ait tamamlanmamış hesap defterleri bulunduğu da özür dilemiş ve bu defa gerekçe olarak geride kalmış olan Maliki camilerinin vekillik göreviyle meşgul olduğunu ileri sürmüştür.

Görüldüğü üzere her iki denetimci de sorunu vekillerin kötü yönetimi ve görevlerini tam yerine getirmeme olarak yorumlamış, bunun sonucunda defterlerde eksiklik ve fazlalıklar ile ihmalkârlıklar ortaya çıkmıştır. Aynı sorunu 28 Haziran 1922

²³² Tunus Milli Arşivi, Vakıflar Cemiyeti Dergisi, s. 2, c. 10 ve 28

tarihinde Hanefi camileri vakıfları denetimcisi Abdülkerim bin Ebiddiyaf ifade etmektedir. Gözlemlerinde şu hususlara değinmektedir:

- 1921 yılına ait gelir defterinin işlemleri halen daha sürmekte ve hesaplarda tutarsızlık bulunmaktadır. Zira gelir ve giderler arasında 1125,9 frank açık çıkmıştır ve bunun nedeni halen daha araştırılmaktadır.

- 1922 yılı defteri birçok işlem ve İnzale işaret etmesine rağmen sadece yaklaşık 50 fasıl kaydedilmiştir.

- Önemli harcama kalemlerinin bazı makbuzları unutulmuş ve vekil tarafından imzalanmamıştır.

- 1921 yılı defteri tam olmasına rağmen vakfın iki adil şahidi ile vekili bazı imzaları tamamlamamışlardır.

- Aylık çizelgelerin 1921 yılından 1922 yılının 4. ayına kadar olan bölümü kaydedilmemiş ve işlerin yoğunluğu bu eksikliğe gerekçe gösterilmiştir.

- 1922 yılının aylık çizelgeleri bugüne dek doldurulmamıştır.

- 1918 – 1921 yılları arası yıllık hesaplar muhasebe bölümüne gönderilmemiş ve bu hesaplar halen daha talep edilmektedir.

- 1921- 1922 yılları kiralari vergi puluyla mühürlenmesi gerekirken iki adil şahit tarafından mühürlenmemiştir. Buna gerekçe olarak zamanlarının olmadığını ve sabahtan akşama kadar bu görevi gönüllü olarak yaptıklarını ifade etmişlerdir.

- Bir defterde yedi adet verginin ödenmediği anlaşılmış ve adil şahitlere sorulduğunda ise işlerin yoğunluğundan dolayı gözden kaçtığını ileri sürmüşlerdir.

- Geçici gider olan 576,32 frankı şu anki vekil bir önceki vekilden teslim almasına rağmen 1922 yılının Nisan ayına dek kalan meblağlar bölümüne kaydetmemiş, ayrıca gider defterinde bulunan ve şikâyete konu olan 602,12 franklık fasılları da yine kaydetmemiştir.

- Beni Hallad beldesinde Sahib-i et-Tabii camiine ait 6 zeytinlik bulunmuştur.

- Süleyman bölgesinde El-Hüseyni camiine ait 16 zeytinlik bulunmuştur.

Bu yerlere ait paralar bulunmamaktaydı. Bu durum buralardan sorumlu adil şahide sorulduğunda, bu vekilliğe ilk defa geldiği 1919 yılında, bu yerlerin 1919 ve 1920 yılı gelir defterlerine kayıtlı olduğunu ve kendisinin de 1921 yılı ve sonraki yıllara ait defterlere kaydettiğini belirtmiş, buraların Süleyman beldesine bağlı olup olmadığını bilmediğini ve zeytinlerinin ise çok kötü olduğunu beyan etmiştir.

- 1920 – 1921 yıllarına ait eksik defterler.

- 1921–1922 yıllarına ait eksik gider defterleri.

- 1921 çizelgesi, 1922 Mart sonu gelir kaydı, 1921 Temmuz sonu gider kaydı ve 1922 çizelge başlangıcı.

- 1920 yılı ve öncesinin kalanlar çizelgesinde 140'tan fazla fasıl bulunmaktaydı ve borçlular borçlarını ödememişlerdi. Vekil de ödememe nedenini not etmemişti. Kendisine bunun nedeni sorulduğunda; Bu fasılların Binzert'ten kaynaklandığını, her yıl bir liste hazırlayıp bölgenin üyesine gönderdiğini, borçları olan meblağları ödemelerini talep ettiğini ve bu yıl için de yeni bir liste hazırlamakta olduğunu ifade etmiştir.

Eski inzaller ise büyük çabalar ve ciddiyetle aranmasına rağmen sadece çok az sayıda belirlenebilmiştir. Çoğu inzal yerleri ise harap ve çöplük halini almıştır. Yine de aramalar devam etmektedir. Bu yerleri İnzal yoluyla kullananların çoğu Yahudi olup, eski isimlerini değiştirerek Frengilerin adına yakın adlar kullanmaya başlamışlardır. Bu nedenle onları bulmak pek kolay değildi. Bazı geri kalan vakıfların listesi köylerdeki arazilere göz kulak olması ve kiraların tahsiline yardımcı olması için Cemiyetin ücret karşılığı görevlendirdiği Kapıcı Muhtara verilmişti.

Maliye Genel Müdürü, İçişleri Genel Müdüğüne 14 Eylül 1922 tarihinde Cemiyetin mali durumu hakkında bir rapor gönderir. Bu raporu Tunus maliyesi genel denetim birimi başkanı Bay Platel, maliye baş denetimcisi Habib El-Acemi'den yardım alarak hazırlar. Raporda özetle, Cemiyetin eskiden olduğu gibi faaliyetlerine devam ettiği, hesapları geç gönderdiği ve bu nedenle mali denetimin neredeyse imkânsız hale geldiği ifade edilmiştir.

Cemiyetin mali müfettişi de bu konuda iki özet içeren bir rapor göndermiştir.

Birinci özetle, Cemiyetin idaresi altında bulunan vakıf mülklerinin sayısını ve önemini bilmediği, buraların ve gelirlerinin denetim altında olmadığı, bu gelirlerle ilgilenen muhasebecilerin bir idareye bağlı olmadıkları ve denetlenmedikleri belirtilmiştir. Ayrıca Cemiyet giderlerinin her ne kadar önceden tahmin edilmiş olsa da, gelişigüzel yapıldığı ve kontrol edilmediği, aynı şeyin Muavazalar için de geçerli olduğu, muhasebe biriminin gelir-gider hesaplarının denetlenmediği, hesap işlemleri, gelir kayıtları, muhasebe onay ve denetimleri arasında bir koordinasyonun olmadığı, bu durumun istenen ve istenmeyen hatalara yol açtığı, muhasebeyi imkânsız hale getirdiği ve bu nedenle on yıldan beri kirli ellerin Cemiyet içerisinde rahatça dolaştığı ifade edilmiştir.

Başkentte sayıca çok olan Cemiyet personeli başta muhasebe olmak üzere her yönden idari niteliğe sahip değillerdi. Bunun yanı sıra Cemiyet defter ve arşivi tamamlanmamıştı ve darmadağındı.

İkinci özetle ise; hükümetin 18 Ağustos 1921 tarihli cevabı ile maliye genel müdürünün 18 Mart 1922 tarihli talimatlarını içermekteydi ve şöyle denilmekteydi: "Durumun telafisi, fırsatçılığın engellenmesi ve ihlallerin sonlandırılması için yalnızca mali alanda değil genel olarak Cemiyet organizasyonunda köklü reformlar yapılması gerekmektedir. Ben bu kurumu eski bir yapıyla temsil etmekteyim. Her yönden çatlaklar oluşmuş, temeli dahi yıkılmaya yüz tutmuştur. Mevcut binadan daha hafifini taşıyabilecek bir temeli olan bir yapının onarımı hikmete aykırıdır ve eski alışkanlıkların

geliştirilmesi anlamına gelmektedir. Yıkılmış binalardan çıkan malzemeler kullanılmamalıdır."²³³

Teşkilat açısından memurlara gerekli yetkinin verilmesi, münazaralarla seçilmeleri ve ihtiyaç oranında istihdamın gerçekleşmesi hikmetli tavrın gereklerinden kabul edilmekteydi. Cemiyet teşkilatı, işlevselliğe uygun bir şekilde düzenlenmeli, kararlar çıkarılmalı, gözlemlenmeli ve ciddi bir şekilde denetlenmeliydi. Hukuk sistemine harfiyen bağlı kalınarak arşivin düzenlenmesinde geç kalınmamalı, mali açıdan hesaplar en kısa sürede düzene koyulmalı, 1922 yılı öncesi mali işlemler en yakın zamanda gözden geçirilmeli, aktif veya pasif vakıf taşınmazları tanımlanmalı, gayrimenkullerin istatistiklerini içeren bir defter tutulmalı, kira, İnzal v.b. uygulamalara konu olan vakıflar bir defterde toplanmalı, tahsilâtı olağan dışı veya başka nedenlerle tecil edilmiş ancak gelmesi beklenen paralar için gelecek ocak ayından itibaren kayıt sistemine geçilmeli ve tüm bu işlemler için sabit ve otomatik bir denetim sisteminin belirlenmesi gerekmektedir.

Uygulamaların denetlenebilmesi, farklı bölgelerdeki üyeler kanalıyla elde edilen doğrudan veya üretim gelirlerinin hazine de toplanabilmesi için, şu hususları hayata geçirmek gerekmektedir:

- Hazinenin mali harcama biriminin köklü bir reforma tabi tutulması, bunu yaparken harcamalarını kamu hazinesinin izniyle gerçekleştiren devlet sisteminin takip etmesi ve bölgesel mali düzenlemelerin yapılması.
- Muhasebe birimlerinin uzman kişilere tevdi edilmesi ve en azından düzenleme süreci boyunca başlarına emir verme yetkisi olan bir deneyimli uzman muhasebecinin atanması.

3.3.2.4 Fiyatların artması

Savaşın sonra fiyatlar büyük oranda artmaya başladı. Bunun vakfa ve vakıftan yararlananlara olumsuz etkisi açıktı. Özellikle de Cemiyetin ihtiyaç duyduğu iş

²³³ Tunus Milli Arşivi, Vakıflar Cemiyeti Dergisi, s. 1, c. 3\14

gücü, onarım ve restorasyon, zeytinliklerin bakımı v.b. işlerin maliyetleri yükselmekteydi. Bölgelerdeki vakıf üyeleri raporlarında bu hususu açıklamaktadırlar. Konumuzla bağlantılı olarak Monastir vekilinin 17 Ocak 1918 tarihinde Cemiyete yazdığı mektubu örnek verebiliriz. Zira mektupta sahil bölgesindeki ormanın bekçiliği için umumi vakfın verdiği ücretin katlandığı, yani 2000 frank iken yaklaşık 6000 franka ulaştığı ve bu durumun yıllık bütçe hesaplamalarında göz önünde bulundurulması rica edilmektedir.

Cemiyetin Kayravan üyesi, 30 Ekim 1918 tarihinde Sahabi tekkesi, ulu cami ile diğer cami ve mescit vakıflarının onarımı için 20500 frank harcanırken, bu meblağın bugün yeterli olmadığını Cemiyete bildirmektedir. Aynı yıl içerisinde birçok vakıf ve buralardan yararlananların ihtiyaçları katlanarak artmıştır. 1919 yılında Kayravan yapı ve restorasyon şefi ihtiyacın karşılanabilmesi için 58500 frank gerektiğini belirtmiş, Binzert üyesi ise Şubat 1926 tarihinde Cemiyete yazdığı mektupta Binzert'e bağlı vakıfların bütçe ihtiyaçlarını şu şekilde sıralamıştır:

1922 harcamaları: 166.106.83 frank.

1923 harcamaları: 284.035.81 frank.

İki yıl arası fark: 117.922.88 (Artış oranı: % 77.88)

1924 harcamaları: 310.285.81 frank.

1922 ile 1924 arası fark: 144.178.98 (Artış oranı: % 89.79)

Cemiyetin Süleyman beldesi üyesi Ekim 1927 tarihinde yağ fiyatlarının arttığına işaret etmekte, 1 litre yağın fiyatının 7 franktan 11,5 franka yükseldiğini, yani % 64 arttığını söylemektedir²³⁴. Cemiyetin Mehdiyye üyesi ise, 22 Kasım 1927 tarihinde, gelirlerinin çoğunun zeytin ağaçlarının mahsulünden karşılandığını, zeytinin bakılması ve alışılageldiği üzere üç kez işlenmesi gerektiğini söylemekte, ancak bu yıl fiyatlar açısından durumun tamamen değiştiğini, özellikle de rençperlik fiyatlarının çok yükseldiğinin ifade etmektedir. Yüz ağaçlık rençperlik hizmetinin 50 franka ulaştığını,

²³⁴ Tunus Milli Arşivi, Vakıflar Cemiyeti Dergisi, s. 1, c. 3\14

şu ana kadar 100.000 franktan fazla para harcadığını, bu ay için 7000 franka daha ihtiyaç olduğunu, 1928 yılında bu meblağın 150.000 frank olacağını ve artış oranının % 100 olduğunu dile getirmiştir.

3.3.2.5 Muavaza paralarının kötüye kullanımı

Muavaza paraları, geliri düşen bir gayrimenkul vakfın, daha iyisinin satın alınması amacıyla Cemiyet tarafından satılması sonucu elde edilen paralardır. Şer-i açıdan bunda bir sakınca yoktur. Zaruret halinde bu durum gerçekleşmekte ve taşınmazın satışından elde edilen paralar, yerine yenisi alınmak üzere hazineye koyulmaktadır.

Fransız sömürgesi döneminde Muavaza uygulaması yaygınlaşmıştı. Sömürge güçleri ülkeyi yapılandırma gerekçesiyle daha çok araziye ihtiyaç duymaktaydılar. Savaşın sonra Vakıflar Cemiyeti'nin mali açıdan darboğaza girmesi, bazı kirli ellerin hazineye biriken Muavaza paralarına uzanmasına neden oldu. Tehlike arz eden durum, bu paraların yeni gayrimenkuller satın almanın dışında harcanmasıydı. Sanki Muavaza, vakıf gayrimenkullerinin satılması olarak değişmişti. Oysa vakfın bir zaruret olmadan satılması şer-i açıdan haramdı ve satış işlemi yalnızca kadının izniyle mümkündü. Maalesef Muavaza kötü emeller için kullanılmaya başlamış, bu gelişme neticesinde vakıflar ve buralardan istifade edenler mağdur edilmişti. Acaba bu, bilinçli olarak mı yapılmaktaydı? Yoksa sadece yanlış bir uygulama, fikhî bilgi eksikliği veya mali yönetimdeki bir hata sonucu muydu?

Bu konuda işgal yönetiminden bir yetkili, raporunda objektif ve doğru bir şekilde asıl hedeflerini açıklamaktadır. Platel adlı bu kişi Muavaza paralarının kullanılması başlıklı raporunda şöyle demektedir: "Cemiyetin bu alandaki tasarrufu tehlikeli ihlalleri ortaya çıkarmıştır. Soruşturma sırasında dikkat çeken hususlar olmuştur. Cemiyetin görevlendirdiği denetimden sorumlu yüksek seviyeli personel olan Habib El-Acmi, bu konuda büyük ihlallerin olduğunu gözlemlemiştir. Cemiyet, ülkede konut krizi olması hasebiyle konut yapmak için hükümetten izin istemiştir. İzinden önce Cemiyet, bu binaları gelir elde etmek ve işletmek amacıyla yapmak istediğini genel sekretere bildirmiştir. Ayrıca Paris caddesinde bir vakıf arsası üzerine iki katlı 24

dairelik bir apartman yapmak istediğini, mühendisin verilerine göre maliyetin 656760 frank olacağını, ancak Cemiyetin bu işi bir müteahhide vermek yerine, daha önce de yaptığı gibi maliyeti düşürmek için inşaat malzemelerini satın alarak kendisi yapacağını genel sekretere iletmiştir. Genel sekreter, 28 Ocak 1921 tarihli mektubuyla bu projeyi onaylamıştır.

Cemiyet, hizmet ve inşaat malzemesi alımı için ihale açmamış, bunun yerine kendi seçtiği kişilerle sözleşmeler yapmıştır. Ancak bu sözleşmelerin birçoğunda Cemiyetin imzası bulunmamaktadır. Mali kaynak birçok vakıftan elde edileceğine göre, bu projeyi yönetme görevinin ortak vakıflar vekiline verilmesi beklenmekteydi. Zaten yapılacak bina sonunda kendisine tevdi edilecekti. Ancak bu görev Hanefi camileri vekili ile iki yardımcısına verildi. Bunun nedeni ise dosyada belirtilmemiştir.

İnşaat 1 Nisan 1921 tarihinde başladı ve 18 Haziran 1922 tarihinde bitti. Hanefi camileri vekili, avans ödeme modeliyle mali sorumludan gider bedellerini alarak işlemleri yürütmekteydi. Toplam maliyet 633244,91 frank'tı. Harcamalar her gün vekil tarafından özel olarak kayda alınır, ancak Cemiyet başkanı ne bunları inceler ne de imza atardı. Önceden anlaşmaya varılan meblağlar da belirtilmediğinden, denetimci tekliflerle ödenen miktarlar arasında bir karşılaştırma yapamazdı. Cemiyetin denetim için görevlendirdiği kişiler:

- Hanefi Camileri vekili. Maaşının yanı sıra kendisine yıllık 3900 frank ve günlük 4 frank ikramiye ödenirdi.
- İki adil şahit Maaşlarının yanı sıra, her birine yıllık 1700 – 1800 frank ve günlük 6 frank ikramiye ödenirdi.
- Satın alımlardan sorumlu personel. Yıllık 2000 frank ve günlük 6 frank ikramiye ödenirdi. İnşaat şefine de günlük her denetimi için 4,5 frank ödenirdi.
- Kendisine vakfedilen (Vakıftan yararlanması gereken) kişiye ise günlük 6 frank ödenirdi.

Ayrıca projeden, maliyet hesaplamalarından ve inşaatın denetiminden sorumlu bir de mühendis bulunmaktaydı. Diğer denetim görevlerinin hangi nedenlerle verildiğine dair bir açıklama bulamamaktayız. Garip olan şey, vekilin, adil şahitlerin, satın almadan sorumlu personelin ve kendisine vakfedilen kişinin inşaat sırasında günlük ikramiyelerini sonuna kadar almış olmaları, hava muhalefeti veya bayramlar gibi nedenlerle inşaat faaliyetlerinin durduğu günlerde bile ikramiyelerinin kesintiye uğramamış olmasıdır. İnşaat şefine görevinin başında olmadığı günler için bile ücret ödenmekteydi. Oysaki işinin başında olmayan birine ücret ödenmemeliydi.

İnşaattan sorumlu denetmen, Cemiyetle anlaşarak kaba inşaat ve beton yapıyı 141160,90 frank'a tamamlama görevini üstlendi. Ardından mühendis tarafından imzalı fatura karşılığı söz konusu meblağ kendisine verildi.

Aslında bu gibi inşaat işlerinin bir genel ihale sonucu verilmesi gerekmekteydi. Cemiyet içerisinde denetimden sorumlu bir personelin inşaat işini üstlenmesi birçok soru işaretini de beraberinde getirmiştir. Hesaplara göre kendisi 2604 m³ kum satın almıştır. İnşaat denetimcisine göre zayıf dâhil kullanılması gereken maksimum kum miktarının 1713 m³'ü aşması mümkün değildi. Bu durum 891 m³'ün kayıp olduğu, yani o miktarda bir yolsuzluk yapıldığı, bunun da 6300 frank'a tekabül ettiği anlamına gelmekteydi.

Diğer bir yandan, çimento alımına karar verilmişti. Üreticilerden biri fiyatta % 15 indirim yapmaya hazır olduğunu belirtmişti. Bu konuda boyacıyla anlaşmaya varılmış, sözleşme, vergi pulları ve kayıt masraflarının tümünün müteahhide bırakılmasına karar verilmişti. Ayrıca inşaat şefinin masrafları da buna eklenmişti. Tüm bunlar toplamda 415,79 frank'a tekabül etmekteydi. Ancak bu meblağ daha sonra Cemiyet'e fatura edildi. İnşaat denetimcisinin teminatı da şirket tarafından ödenmişti. İkinci kez ise Cemiyet tarafından ödendi.

7 Temmuz 1921 tarihinde, yani temelin atıldığı tarihlerde Cemiyet, Cemiyet çalışanı Abdülkerim el-Bakkuş'tan cam satın almış ve parasının tümünü ödemişti. 8 –10 ay sonra bu cam kullanılmak istendiğinde bir köşesini kırık olduğu anlaşıldı. Yine ahşap, demir ve çimento gibi farklı inşaat malzemeleri sözlü anlaşmalarla satın alınmış,

mühendis veya inşaat denetimcisinin onayı olmaksızın fatura karşılığı ödemeleri yapılmıştı. Ayrıca satın alınmak istenen malzeme listesi veya malzemelerin teslim alındığına dair herhangi bir belge de bulunmamaktaydı. Mühendise sunulan mermer ve çimento gibi birçok malzemenin faturasında indirim yapılmıştı. 5883.5 frank'lık bir faturanın ise, anlaşma dışı harcama olduğu gerekçesiyle müteahhidin itirazına konu olduğu belirtilmekteydi. Denetim neredeyse imkânsızdı. Özellikle de satın alımların denetimi bulunmamaktaydı".

Her ne kadar bu rapor, yönetimdeki birçok ihlali gözler önüne serse de, söz konusu paraların kuruma ait olmaması nedeniyle mali işlemlerdeki denetimin daha dikkatli olması gerekmektedir. Çünkü bu paralar içerisinde yetimlerin de hakları bulunmaktaydı. Binanın nasıl ihaleye açılmaksızın yapıldığı, Cemiyet üyelerinden bazılarının inşaat malzemelerini kendileri ve yakınlarından satın alınmasını sağlayarak bundan maddi çıkar sağladıkları raporda gün yüzüne çıkarılmıştır. Rapor ayrıca gerekli malzemelerin satın alınmasında müsrif davrandığını, Cemiyet kaynaklarını koruma adına ihale usulü en uygun fiyatla satın alımların gerçekleşmediğini ve bu durumun aslında Muavaza paralarının çarçur edilmesi anlamına geldiğini ifade etmektedir.

Bu gözlemler yerinde ve söylenenler doğru olabilir. Her şeyin iç içe olduğu bir zamanda bunların vuku bulmasını garipsememek gerekir. Ancak raporun kendisi zihinlerde birtakım soru işaretleri bırakmaktadır. Çünkü raporu kaleme alan kişi, işgal yönetimi yetkililerinden birisi değil midir! Öyleyse ondan objektif olmasını, Cemiyetin çıkarlarını savunmasını ve Muavaza paralarının çarçur edilmesine karşı mücadele etmesini bekleyemeyiz. Sonra ihale yoluyla işi üstlenecek kişinin bir başkasından daha iyi olacağını bize kim garanti edebilir ki? Raporu yazanın aslında akraba ve yandaşları ile birlikte kurdun kuzuya baktığı gibi Vakıflar Cemiyetine bakan Avrupalı yatırımcılara bu tür işlerin verilmesini arzulamadığını nereden bilebiliriz ki?

Burada sorulması gereken en önemli soru, rapor sahibinin bile gündeme getiremeyeceği, Muavaza paralarının yalnızca vakfın daha çok yararına olacak işlerde harcanmasına izin verilmesine karşın buna bağlı kalınıp kalınmadığıdır? Yani bu konuda hassas davranılmış mıydı? Yapılan bina Muavaza ilkeleri çerçevesinde istenilen

vakıf şartlarına uygun muydu? Zira Muavaza şartlarından biri Muavazaya konu satılan vakıfla yeni vakıf arasında uygunluk olmasıydı. Belki de bu bina hesapsızca yapılmıştı ve bu durum vakıf paralarında zarar anlamına gelmekteydi.

Kesin bilinen tek şey, Cemiyetin az veya çok, bu veya diğer şartlarda kurumun kötüye gitmesine katkıda bulunması ve vakıf paralarını doğrudan veya yanlış harcamalarla koruyamamasıydı. Unutmamalıyız ki, işgal yönetiminin Cemiyet işlerine sürekli müdahale etme çabaları, teşkilat üyelerini veya müdürünü istediği gibi belirlemeye çalışması ve isteklerinin yerine getirilmesi için Cemiyete sürekli baskı uygulaması, aslında sömürgecilerin yararına olmamıştır. Muavaza işlemlerinde bile Cemiyet, vakfın yararına olacak adımları atmaktan aciz hale gelmiştir.

3.3.3 Vakıfların savaş sonrası sorunları

Vakıflar Cemiyeti, Tunus'taki diğer her kurum gibi maddi ve manevi sıkıntılarla boğuşmaktaydı. Ancak en büyük sıkıntı vakıf gayrimenkullerinin kira karşılığı veya inzal yoluyla verilmesinden kaynaklanmaktaydı. Cemiyet uzunca bir zaman hem alacaklı hem de borçluydu. Borçlarını geciktirmeyi alışkanlık haline getiren, sadece uzun süreli ısrar ve baskılar, bazen de mahkemeler yoluyla borçlarını ödeyen kiracı ve inzalciler yüzünden Cemiyet büyük paralar kaybetmişti. Diğer yandan Cemiyet, yasal vergiler ve diğer mali yükümlülükler nedeniyle devlete borçluydu. Bu ağır yük altında bir çıkış yolu bulamamakta, büyük sancılar çekmekteydi. Peki, bu zorluklara ve sıkıntılara karşı nasıl mücadele etmekteydi ve karşılaştığı bu sorunlar nelerdi?

3.3.3.1 Cemiyet ve Mali anlaşmazlıklar

Cemiyetin 1922 yılında baş vezir Mustafa Dengizli'ye gönderdiği mektupta şu hususlara yer verilmiştir: " Vakıf vekillerinin mali alacakları adli meclisler kanalıyla tahsil etmesinin mümkün olmadığı tecrübeyle sabittir. Bu durum uzun zaman almakta ve vekilleri meşgul ederek görevlerinin aksamasına neden olmaktadır. Vezirliğin görüşü alındıktan ve adliye idaresiyle irtibata geçildikten sonra bu görevin 1910 yılında vekiller yerine muhasebecilere tevdi edilmesine karar verilmiştir. Ancak muhasebecilerin dava

yöntemlerini bilmemeleri nedeniyle davalar uzamış ve kısa sürede çözülememiştir. Cemiyet ise vakıflara maddi külfeti olması hasebiyle bir avukat tutmak istememiştir. Bunun üzerine Cemiyet, kentteki ve adli meclisleri olamayan bölgelerdeki mali davaları birleştirmeyi, tümünü davalar bölümüne iletmeyi ve bunları kendi denetimi altında takip edecek bir görevli belirlemeyi kararlaştırmıştır".

3.3.3.2 Kriz belirtileri ve tırmanışı (1929 –1936)

3.3.3.2.1 Vakıfların bütçe açığı

Bu dönemde vakıfların gerçek durumunu anlayabilmemiz için, mali açıdan vakıfların bu yıllardaki yıllık bütçe gelirleri ve harcamalarına göz atmamız gerekmektedir. Vakıfların mali çatlaklarını belirlemek için Cemiyet yönetiminde bulunan yetkililer ile vekil ve çalışanlarının rapor ve yorumlarına ışık tutmaya çalışacağız. Ayrıca yoğun bir şekilde vakıf işlerine müdahale eden, önerilerde ve öğütte bulunan hatta planlayıp uygulamaya koyan işgal yönetiminin başkan ve denetimcilerinin raporlarına bakacağız. Her bütçeyi kendi başına detaylarıyla incelemeden önce, belgelerin beş yıllık karşılaştırma rakamlarına bakalım:

1926 yılı bütçesi: 11.408.116 frank.

1927 yılı bütçesi: 7.734.991 frank.

1928 yılı bütçesi: 17.549.230 frank.

1929 yılı bütçesi: 11.039.369 frank.

1930 yılı bütçesi: 9.298.037 frank.

Bu bütçe rakamlarının yükselip alçalması istikrarsızlığın göstergesiydi. Her yıl büyük farklılık arz eden bu değişkenliğin nedeni, sadece doğal değişken şartlara bağlı değil, bunun yanı sıra, yönetim ve teşkilatın davranışlarına, ayrıca işgal yönetiminin kendi çıkarları için vakıf işlerine müdahalesine de bağlıydı. Bu bütçeler nerelere harcanmaktaydı ve nasıl taksim edilmekteydi?

Bu ve benzeri sorulara cevap verebilmek için 1929 ve 1930 yıllar bütçelerine detaylı bir şekilde göz atalım.

1929 yılı bütçesinde aşağıdaki rakamlardan da anlaşılacağı üzere bir mali açık söz konusu değildi.

Bütçe gelirleri: 13.292.672

Bütçe giderleri: 13.288.881

1930 yılı bütçesine bakacak olursak; Cemiyet müdürünün işleri genel müdürüne gönderdiği rapora göre 1930 yılı bütçe harcamaları 15.196.742 olarak gerçekleşmiş, bütçe gelirleri ise 11.214.806'da kalmıştır. Yani 4.135.024 bütçe açığı söz konusuydu. Bu nedenle Cemiyet, gelir düzeyini iyileştirmek amacıyla yerleşim yerlerine yakın, inşaata elverişli arazilerin satılmasını önermiştir.

1931 yılı bütçe raporu 16 Haziran'da başkanlığını baş vezirin yaptığı vakıflar yüksek meclisine sunulmuştur. Beş yıllık bütçe rakamlarına göre yıllık bütçe gelir ortalaması 11.194.083 iken, raporda belirtilen rakam 15.446.292 olarak belirtilmiştir. Bunun anlamı 1931 yılındaki bütçe harcamaları gelirden fazla olacak, yani % 25'lik bir farkla bütçe 4.252.000 açık verecekti. Yine de Cemiyet, masrafları kısımaya çalışıyordu. Bir önceki yıla oranla 278.212'lik oranda daha az bir harcama planlanmış ve bu husus Cemiyetin işleri genel müdürüne gönderdiği mektupta belirtilmişti. Bir sonraki yılda da Cemiyet, bütçe harcamalarını 693.372 oranında düşürmüştü²³⁵.

Cemiyet, mali yükümlülükleri açısından kötü durumdaydı. Elinde kalan tek para 476.531'di. O nedenle Haziran ayından itibaren bir mali darboğaza girmişti. Bu durum onu devlet kapısına yöneltecek ve yardım talebinde bulunacaktı. Bunun yanı sıra harcadığı emanet paralar 12.299.609'a ulaşmıştı. Bunların 10.500.000'i özel emanetlerdi ve Cemiyet'le hiçbir bağlantısı yoktu. Bu durumda Cemiyet'in önünde sadece iki seçenek vardı:

²³⁵ Tunus Milli Arşivi, Vakıflar Cemiyeti Dergisi, s. 1, c. 11\18

1. Mali durumu iyileşinceye kadar harcamalarını sürdürebileceği bir kaynak bulmak.
2. Mali durumunu iyileştirmek amacıyla devletten veya kurulacak bölgesel fonlardan borç almak.

İkinci seçenek için, ayrıca şunların da olması gerekmektedir:

- Cemiyetin bazı mali yükümlülüklerden muaf tutulması. Örneğin Sadıkiye hastanesine ödediği 523.000 frank ile Müslüman Kızlar Okuluna ödediği 20.000 ve okul kira bedeli olan 50.000 franktan muaf tutulması.
- İşçi maliyetlerinin düşürülmesi. Bunun için kadrolu memurlar yerine geçici işçilerin istihdam edilmesi.
- Bazı idari birimlere yapılan ödemelerin devlet tarafından gerçekleştirilmesi.
- Geliri olmayan vakıf üyeliklerinin iptal edilmesi.
- Küçük ve işlevsiz gayrimenkullerin tasfiyesi.

Cemiyetin mali açık vermesinin nedeni, aslında devletin koyduğu ağır mali yükümlülüklerden de kaynaklanmaktaydı. Bu yüzden Cemiyet, birçok vakıf arazisini satmak ve hatta faizle borç almak zorunda kalmıştı. Bu durum aynı zamanda işgal gücünün de bir planıydı. Zira Cemiyeti borç batağına sürüklemeyi ve gittikçe artan faiz yükü altında vakıfların kalkınma sürecini durdurmayı arzulamaktaydı.

Her ne kadar Cemiyet, mali sıkıntılarından ötürü geçici çözümler arasa da, bütçe açıklarını kapatamıyordu. Örneğin ihtiyacı olduğu halde çalışanlarının sayısını ciddi oranda düşürmüştü, kalanların maaşlarında % 8 oranında kesinti uygulamış, aile desteklerini % 15 oranında düşürmüştü, genel yardımları % 33 oranında azaltmış ve birçok çalışanını emekliye ayırmıştı.

Bu tedbirlerin sonuç vermemesi karşısında Cemiyet, bütçe açığına çözüm bulacak bir 'Kurtarma Komitesi' kurmaya karar verdi. Ancak bu da sonuçsuz kaldı. Çünkü Cemiyet gelirinin % 60'ını teşkil eden personel harcamaları krizin çözülmesine ve bütçe açığının kapatılmasına engel teşkil etmekteydi.

Kurtarma Komitesi'nin bilerek işçi çıkarma yolunu gitmesi, Cemiyetin mali durumunu düzeltmediği gibi, denetmenin olmadığı zamanlarda vakıf mülklerinin yağmalanmasına olanak sağlamaktaydı. Ayrıca üye ve vekil sayısının azaltılması, geniş alana yayılmış vakıf mülklerinin büyük zararlara uğraması ve vakıfları ele geçirmek isteyen aç gözlü insanlara fırsat verilmesi anlamına gelmekteydi. Aslında bu olay, sömürgecilerin vakıf müessesesi ve yönetiminden kurtulmak için uyguladıkları bir aşama politikası değil miydi?

Çalışan personel sayısının azaltılması ne krizi çözecek ne de bütçe açığını kapatacaktı. Vakıflar müessesinde çalışmadıkları halde buradan maaş alan çok sayıda burjuva, memur ve emekli kumandanlara işgal yönetimi göz yummaktaydı ve bu kişiler mali sıkıntının gerçek müsebbipleriydi. Bunun yanı sıra söz konusu Kurtarma Kurulu'nun amacı, ne vakıfları iyileştirmek ne de korumaktı. Amacı para bulmaktı. Zaten kurulun çoğu üyeleri Fransızlardan müteşekkildi. Onların dertleri Cemiyetin kalkınması veya batması değil, tek dertleri Cemiyeti sömürmek ve kaynaklarından istifade etmektir. Bu nedenle hem vakıflar hem de buralardan faydalananlar büyük zararlara uğratılmıştı.

Her ne kadar vakıflar, sistematik hırsızlığa, yağmaya ve çeşitli yollarla emlak ve paralarının hortumlanmasına maruz kalsa da, büyük çapta gayrimenkul servetine sahipti ve ekonomik anlamda Tunus toplumunun yanı sıra, sosyal, kültürel ve bilimsel kurumların işgal döneminde vazgeçemeyeceği en önemli kaynaktı. Vakıfların mülkleri sayıca çoktu ama dağınıktı. Ayrıca her türlü hırsızlığa, yolsuzluğa ve amaç dışı kullanıma açıktı. Yine de gayrimeşru yollarla kayba uğratılmaması için korunması gereken bir güçtü. Aslında borç almaya ihtiyacı olmayan bu kurum, alacaklarını tahsil edemediği için bütçe sıkıntısı çekmekteydi.

Maliyenin vergi dairesi başkanı, yüksek konseyin 2.7.1936 tarihli oturumunda, Cemiyetin mali açıdan büyük bir çöküş halinde olduğunu, hükümetin bu bağlamda çalışanlarının maaşlarını ödeyebilmesi için Cemiyete üç kez borç verdiğini ve önceden 5.000.000 frank bütçe fazlası veren bu kurumun, geçen yıllardan biriken bütçe açığının 21.000.000 frankı bulduğunu ifade etmektedir. Bütçe fazlası verdiği zaman harcamalarında ölçsüz davrandığı için de dünyadaki ekonomik krize bağlı olarak bu duruma düştüğünü söylemektedir. Ayrıca Hükümetin bu kurumun yok olmasına müsaade etmeyeceğini, bu bağlamda bir yıl zarfında hükümete bir fayda sağlamayan bazı yükümlülüklerden bu kurumu muaf tutacağını sözlerine eklemektedir²³⁶.

3.3.3.2 Krizin sonuçları ve vakıflara etkisi.

Vakıflar bütçesinin 7 yıl boyunca ardı ardına bu denli kötü gidişatı, işgalin başlangıcından beri bu müesseseyi kaçınılmaz olarak sonunda bağımsızlığını kaybetme noktasına taşıyacaktı. Bundan ötürü vakıf mülklerinin sayısı azalmaya başlamış ve her geçen yıl gelir düzeyi daha da düşmüştü. İşgal yönetimi farklı yollarla vakıflar müessesesini yıpratmaya ve zayıflatmaya çalışmaktaydı. Dolayısıyla gerek kurumun, gerekse ona bağlı olanların böyle vahim sonuçlarla karşılaşmaları gariipsenmemeliydi.

Belki de bu gelişmelerin sonunda gerçekleştirilmek istenen şey, vakıflarla ilgili tüm terim ve anlamların insanların belleklerinden silinmesini sağlamaktı. Diğer yandan Cemiyetin kendisi dahi, insanları ve yönetimin amaçlarını unutmuş, hatta burada çalışanlar bile özel bir kurumda çalışıyorlarmış gibi, bu kurumun amacının insana hizmet etmek, iyilik yapmak ve sevap kazanmak olduğunu unuttur hale gelmişlerdi.

Ardından vakıflar yönetimi içinde işgal mantığına uygun yeni terimler üretilmeye başlandı. Vakıf kelimesi yerine ikramiye, yardım ve bağış gibi terimler, mescit, medrese, hastane ve tekke kelimeleri yerine Kartaca piskoposluğu, Paris camisi gibi yeni terimler kullanılmaya başlanmıştı. Dejenerasyon sadece bununla da sınırlı değildi. Kredi, faiz, düşüş, artış ve oran gibi kelimeler kuruma giren yeni terimlerdi. Vakfın temelini oluşturan hayır, sevap ve ecir gibi kelimeler ise ortadan kaldırılmıştı.

²³⁶ Tunus Milli Arşivi, Vakıflar Cemiyeti Dergisi, s. 69, c. 18\1

Ardından kâr, zarar, oran fazlası ve eksigi gibi iktisadi terimler tüm vakıf işlemlerinde yaygın olarak kullanılmaya başlandı. Yani ticari deyimle vakıf müessesesi iflasın eşiğindedi. Başkanlar dahi bunu itiraf etmekte, işgalin başladığı yıllarda vakıfların süt veren inek misali verimli olduğunu, ancak geçen süreçte içinin boşaltılarak sütünün kurutulduğu ve onarılması mümkün olmayan yıkılmaya yüz tutmuş virane bir bina haline getirildiğini ifade etmektedirler.

Krizin doğrudan sonuçları:

*** Vakfedilen taşınmazlarla ilgili olanlar:**

- Gelirinin düşmesi ve bakımının zorluğu gibi bahanelerle zeytinliklerin satılması.
- Yerleşim yerlerinin çevresinde bulunan inşaata elverişli arazilerin elden çıkarılması.
- Muavaza paraları ile özel durumlar için ayrılmış paraların harcanması.

*** Kendisine vakfedilenler (Vakıflardan istifade edenler)le ilgili olanlar:**

- Mescit ve dini enstitülerin onarılmaması.
- Bekâr kızların çeyizleri ile çocukların sünnet yardımı geleneğinin kaldırılması.
- Dini bayramlarda fakirlere yapılan yardımların azaltılması ve ortadan kaldırılması.

*** Vakıf işlerini yürütenlerle ilgili olanlar:**

- Üye sayısının azaltılması.
- Emeklilik yaşının 60 olarak belirlenmesi.
- 63 yaşını geçenlerin görevden azat edilmesi.

*** Eğitimle ilgili olanlar:**

- Araçça eğitim veren enstitülerin onarım işlemlerinin ertelenmesi.
- Boş kadroların doldurulmaması.
- Maaşların düşürülmesi.
- Sabit burs ve yardım oranlarının düşürülmesi ve bazılarının iptal edilmesi.

Cemiyetin bu denli kötü durumunun vakıflar ile vakıflardan yararlananlara yansımaları gayet doğaldır. Bina vakıflarının kira ve inzal gelirleri oldukça gerilemişti. Bu nedenle bakım ve onarım için para ayırlanamakta ve bu binalar harabeye dönmekteydi. Gün geçtikçe artmakta olan bu vahim duruma karşı kayıtsız kalınmaktaydı. Oysa vakfın görevlerinden biri, gelirlerinin bir kısmının vakıf binalarının restorasyon ve bakımına, diğer bir kısmının buralarda hizmet verenlere ve geri kalanının ise kendisine vakfedilene harcanmasıydı. Ayrıca bazı binaları hükümet sembolik bedellerle kiralamakta ve kira ödemelerini aksattığından Cemiyetin devletten alacakları gittikçe kabarmaktaydı.

Mescit, okul, huzur evi ve tekke gibi vakıf gelirlerinden yararlanan binalara minimum ilgi gösterilmediğinden birçoğu yıkılmaya yüz tutmuştu. Bazısı ise bu nedenden ötürü işlevini yitirmişti. Çünkü kendilerine vakfedilen ve hakları olan gelirler buralara harcanmamakta, aksine başka yerlerde kullanılmaktaydı.

O dönemde, başta sayıları 70 bini bulan zeytinlikler olmak üzere, tarım arazileri, sakilerden (buraları sulayıp bakımını yapanlar uzmanlardan) alınarak mevsimlik işçilere verilmeye başlandı. Bunun neticesinde ürünü düşen zeytinliklerden elde edilen düşük gelirler, buraların ekilip biçilmesi için gerekli parayı sağlayamaz hale geldi. Tabi bu paralar farklı yerlere harcanıyordu. Yoksa nasıl oluyor da 70 bin tarım arazisi Cemiyetin zaruri ihtiyacını karşılayamıyordu!?

Müslümanların inancında önemli yer tutan ve vazgeçilmesi mümkün olmayan dini günler, mevsimler ve bayramlar için bile vakıflar, önemli görevlerinden biri olmasına rağmen harcama yapmaktan acizdi. Yine vakıflar, Tunus toplumunun dini ve insani geleneklerinden biri olan, ailesi olmayan veya diğer kızlar gibi çevresinden maddi destek alamayan bekâr kızların evlendirilmesi ve çeyizlerinin hazırlanması görevini de yerine getirememekteydi. Bunun yanı sıra, sünnet düğünü kuracak gücü olmayan Müslüman fakir ailelerin erkek çocuklarını bile sünnet ettirmekten acizdi. Acaba bir sonraki aşamada bu önerilere çözüm bulunabilecek miydi? Yoksa yine gerçek sorunlar göz ardı mı edilecekti?

3.3.3.3 II. Dünya Savaşı sırasında Cemiyetin durumu

Hükümet genel sekreteri, Fransa yüksek komiserine yazdığı mektupta Cemiyet başkanı Muhammed Sadullah'ın geleneksel vakıf idaresini kurtarmak için yaptığı hizmetlerden bahsetmiş ve şöyle demiştir: 'Bu müessesenin dini özelliğe sahip olması nedeniyle masrafları azaltmak için uygulanan kemer sıkma politikasının birçok olumsuz sonucu olmaktadır. Özellikle de Tunus Beyi'nin tayin, terfii ve kendine yakın çalışanlarına hediye dağıtma gibi nedenlerle mali işlere karışması, haşiyesinin itirazına yol açmakta, ancak Tunus Beyi'nin müdahalesini durdurmamaktadır. Bey'in müdahalesine göz yumulup istediğini yapmasına izin verildiğinde sadece yandaşlarının bundan yararlandığı görülmektedir. Ayrıca 1 Ağustos 1940 tarihli emir gereği nitelikli olmayan personelin çıkarılması kararının uygulanması Tunus Beyi'nin iradesiyle çakışmaktadır. O nedenle geriye, yalnızca Cemiyet çalışanlarının sınırlandırılmasını öngören 25 Nisan 1935 tarihli kanunu uygulamaktan başka çare yoktur'.

İşgal gücünün mali durumla ilgili yazışmalarından, gerekçeli veya gerekçesiz olarak vakıf işlerine sürekli müdahalede bulunduğunu görmekteyiz. Bu yazışmaların bazıları mali denetimci, bazıları hükümetin genel sekreteri ve bazıları ise Fransa yüksek komiseri tarafından gerçekleştirilmekteydi. Bu müdahaleler genelde vakıfların ve buralardan yararlananların çıkarına olmamıştır. Bunun yanı sıra Tunus Beyi'nin de bazı işlere müdahale etmesi, yardımcılarının tepkisine neden olmuş ve bu durumu fırsat bilen işgal yönetimi, Bey'i reform çalışmalarını engellemekle itham etmişlerdir.

İşgal yönetimi, bu ve benzeri gerekçelerle vakıf mülklerine müdahalede bulunsa da, aslında hem işgal yönetiminin hem de Tunus Beyi'nin vakıfları sömürmekten başka amaçları yoktu. Aradaki tek fark, elde ettikleri ganimetlerin miktarıydı. Yani Bey ve haşiyesi vakıf toprağından bir karış miktarı ele geçirebildiyse, işgal yönetimi kolaylıkla bir dirsek miktarı ele geçirebilirdi.

Sömürge yönetimi çoğunlukla vakıf müessesinin etkisini zayıflatmaya çalışmaktaydı. Sömürge genel sekreterliği vakıfların sosyal hayattaki rolünü bilmiyormuşçasına 18 Ocak 1941 tarihinde Cemiyetten vakıfların sağlık, insani yardım ve inşaat alanındaki faaliyetleri konusunda bilgi talebinde bulunmuştur. Bunun üzerine Cemiyet, 23 Ocak 1941 tarihli cevabında şöyle demektedir:

- 1- Cemiyet dini işlerle ilgilenmekte ve mabetlerin inşası ile içinin donatılması görevini üstlenmektedir.
- 2- Zeytune camisi ve şubelerindeki eğitim faaliyetlerini finanse etmekte, ayrıca öğrenci yurtlarıyla ilgilenmektedir.
- 3- Halduniye medresesi, Monastir Arap-Fransız okulu ve Paris camisinin ihtiyaçlarını karşılamaktadır.
- 4- Umumi çeşme ve hayratlarla ilgilenmekte, bunların devamını sağlamak için gayret sarf etmektedir.

İnsani yardım alanındaki faaliyetleri ise şunlardır:

- 1- Sağlık kuruluşları, tekkeler ve huzur evleriyle ilgilenmek.
- 2- Halkın yoksullarına yardım etmek ve dini bayramlarda fakirlere nakdi yardımda bulunak.
- 3- Fakir aileler ile seyitlere destek olmak.
- 4- Tunus'taki yoksullara ve öğrencilere aş dağıtmak.

Tüm bu işler, Cemiyet merkez binası içerisinde yer alan özel bir ofisten yürütülmekteydi. Tekke ise doğrudan Cemiyet müdürüne bağlıydı ve bir vekil tarafından yönetilmekteydi. Tüm sağlık işleri ve hemşirelerle ilgilenen Cemiyete bağlı bir doktor bulunmaktaydı. Cemiyetin tüm bu hayır işleri için ayrılmış bütçesi bulunmaktaydı²³⁷.

Burada dikkat çeken husus, İşgal yönetiminin ülkeye girdikten 60 yıl sonra ve tüm topraklarına hâkim olduktan sonra Vakıflar Cemiyetinden ülkedeki sosyal rolüyle ilgili bilgi istemesidir. Acaba istenilen şey, vakıf mülklerinin tırpanlanarak bu denli azaltılmasından sonra, halen daha Cemiyetin işlevine devam edip edemediğinden emin olmak mı? Yoksa işgal yönetimi tarafından, o dönemde zayıfladığı herkesçe malum olan Cemiyete mali açıdan destek olmak için yeni bir politika çerçevesinde bazı masrafları üstlenmek mi? Ya da Cemiyetin toplumdaki bu rolünü daha da zayıflatmak için yeni yükümlülükler getirmeyi planlamak mıydı?

İşgal gücünün Cemiyete karşı eski niyetlerinden ve devam eden olumsuz gayretlerinden, vakıflar yararına olacak bir adım atmayacağına inandığımızı söyleyebiliriz. Aksine arzulanan şey, Cemiyete daha çok baskı yaparak sosyal rolünü ortadan kaldırmak ve toplumdaki uzaklaştırmaktır. Özetle Cemiyet, mali açıdan iyileşme kaydetse de, işgal gücünün hoşuna gitmediğinden asla ilerleme kaydedemeyecekti. Ancak buna rağmen Cemiyetin direndiğini ve 1940 ile 1941 yıllarında bütçe açığını kapatmak amacıyla Muavaza fonundan borç almadığını görmekteyiz.

3.3.3.4 II. Dünya Savaşı'nın Vakıf mülklerine etkisi

Bilindiği gibi Tunus, II. Dünya savaşı sırasında itilaf devletleri ile bölge devletlerinin şiddetli savaşlarına ve sert çatışmalarına sahne olmuştu. Savaş boyunca Tunus toprakları, uçak sesleri ve top gürültüleriyle inlemiş, açılan ateş altında kuru-yaş, canlı-cansız ne varsa yakılıp yıkılmıştı.

O dönemde vakıf mülkleri de bu felaketten nasibini almıştı. Özellikle de başkent yakınlarındaki vakıflar ve kendisine vakfedilen yapılar yıkıma uğramıştı.

²³⁷ Tunus Milli Arşivi, Devlet Mülkleri Hazinesi, Genel Düzenlemeler Sandığı, Dosya no: 65

Bunlara arasında, camiler, okullar ve çeşitli vakıf binaları bulunmaktaydı. Zeytinliklerin ise birçoğu yanmış, bir kısmı da askerlerin odun ihtiyacını karşılaması için köklerinden sökülüştü. Tarlalar bomba, mayın ve savaşın bıraktığı enkaz yığınları ile doluydu. Ancak Vakıflar Cemiyetinin bu denli zarara uğramasına karşın, savaştan sonra vakıf mülkleri onarım ve yeniden imar projesinin öncelikleri arasında yer almamıştı. Çünkü onarım programları, tüzel olmayan kişilere öncelik vermekte ve bunlara ödenek sağlamaktaydı. O nedenle vakıflara ait dini enstitüler, camiler ve birçok Cemiyet mülkleri beş yıldan fazla harap halde kamıştı. Bu nedenle Cemiyet, devletten büyük zararların giderilmesi konusunda ardı ardına talepte bulunmuştur. Cemiyetin bu isteklerini şu şekilde detaylandırmak mümkündür:

3.3.3.4.1 Akarlarla ilgili zararlar

Cemiyet, Evkaf Veziri'ne gönderdiği bir mektupta, Sfaks ve Binzeret'teki üyelerinin sivillere uygulanan yasak nedeniyle zarar görmüş gayrimenkullerin sayımı konusunda büyük zorluklar yaşadıklarını belirtmiştir. Sfaks'taki üye, oradaki birçok yerel yönetim sorumlularından kısa süreli dahi olsa kente girmesi için kendisine izin verilmesini istemişse de, itilaf güçleri askeri yönetiminin kararı gereği bu isteğinin gerçekleştirilmesinin mümkün olmadığı cevabını almıştır. Bunun üzerine Cemiyet, kendisine bağlı vakıf gayrimenkullerinin uğradığı zararı tespit etmek ve bunları koruyabilmek için vezirden gerekli yerlerle irtibata geçmesini talep etmiştir.

Cemiyet başkanı, Evkaf Veziri'ne gönderdiği bir başak mektupta, savaşın daha çok Soussa'daki vakıflara ve kendisine vakfedilen yapılara zarar verdiğini, hava saldırılarında kurtulan gayrimenkullerin ise geçtiğimiz mayıs ayında kapı ve pencerelerinin sökülme suretiyle itilaf askerleri tarafından yağmalandığını ve geriye sağlam bir şeyin kalmadığını ifade etmiştir²³⁸.

Cemiyet müdürü Muhammed el-Gattas, Evkaf Veziri Muhammed Salih Mzali'ye yazdığı mektupta, daha önce işgal ordularının son olarak da itilaf güçlerine bağlı askerlerin vakıf zeytinliklerini ayaklarıyla ve araçlarıyla çiğnediklerine, bazı

²³⁸ Tunus Milli Arşivi, Vakıflar Cemiyeti Dergisi. s.23. c.30, 13.09.1943

ağaçları kestiklerine ve de birçoğunun dallarını kırdıklarına işaret etmiştir. Bu nedenle vakıfların büyük zarara uğratıldığını, zarar tespiti için bazı kişilerin görevlendirildiğini, ancak bunlardan bir kısmının ordu tarafından işgal altında olan arazilere girmelerine izin verilmediği için görevlerini yerine getiremediklerini belirtmiş ve zeytinlikleri korumaları için bekçilere denetim izni verilmesini talep etmiştir.

Mahsul toplama zamanının yaklaştığı bir dönemde Cemiyet müdürü, görevlilerin vakıf arazilerinde rahatça dolaşabilmeleri, zeytinliklere verilen zararların durdurulması ve orman bekçilerine izin verilebilmesi konularında müttefik orduların kumandanlarıyla uzlaşmaya varılması için büyükelçilikle görüşmek istemiştir.

Ormandaki bazı mayınların patlaması sonucu birçok zeytin ağacının tamamen yandığı da olmuştur. Örneğin Türk tarlası diye bilinen bir arazideki zeytin ağaçlarından 242 tanesi ve Porpita arazisi deneni yerdeki ağaçların ise 112 tanesi yanmıştır. Ayrıca başka yerde çıkan yangınlardan zarar gören birçok zeytin ağacı daha olmuştur.

Cemiyet başkanının bu olayları gündeme getirerek yapmaya çalıştığı şey, vezirin dikkatini bu kötü duruma çekmek ve ardından bu kötü gidişatın durdurulması için acilen müdahale etmesini sağlamaktır.

Vakıflar Cemiyeti müdürü, taşradaki ormanlarda, özellikle de Mornag ormanlarında zeytin ağaçlarının o yıl önemli miktarda mahsulü olmasına rağmen, ordu tarafından her tarafa saçılmış olan mayın, bomba ve mermiler yüzünden satış komitesinin bir mayın patlar korkusuyla satış için ormana girmekten kaçındığını belirtmiş ve bu hatanın telafi edilmemesi durumunda taşra zeytin mahsulünün yok pahasına satılacağı için sitemde bulunmuştur.²³⁹

Yine Cemiyet müdürü, Türk tarlası diye bilinen arazideki 480 zeytin ağacından bazılarının savaş sırasında askerlerin burada kalmış olması nedeniyle yandığını vezire bildirmiştir. Yanan yerlerin tekrar ekilip, sulanması istendiğinde ise Cemiyet, askerlerin

²³⁹ Tunus Milli Arşivi, Vakıflar Cemiyeti Dergisi., s.23. c.30, 13.09.1943

geride bıraktıkları patlayıcılar nedeniyle bunun mümkün olmadığını, bu durumun vakfın aleyhine olduğunu ve bu tarlanın yeniden ekilip kullanılabilmesi için söz konusu patlayıcıların temizlenmesi amacıyla bir yazışma yapılması gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca Cemiyet müdürü, Taberba bölgesindeki ormanda bulunan zeytin ağaçlarından bir bölümünün Amerikan askerleri tarafından söküldüğünü vezire iletmiştir.

3.3.3.4.2 Cemiyetin ödenmeyen kira bedellerini talep etmesi

Vakıflar müdürü, Mecaz-ul Bab vekâleti dairesine bağlı vakıf arazilerini kiralayanların çoğunun geçen yılki kira bedellerini ödemediklerini ve gerekçe olarak ise o yıl meydana gelen savaşın tarım faaliyetlerini olumsuz etkilediğini ileri sürdüklerini vezire iletmiştir. Birçoğunun birikmiş kira borçlarının büyük meblağlara ulaştığı ve bunlar arasında Sidi Medyen vakfına ait toplam 470 hektarlık on parsel araziye kiralayan Jun adlı yabancı yerleşimcinin 1943 yılına ait borcunun 381150 frankı bulunduğu ifade edilmiştir. Yine bunun gibi birçok sömürgeci yerleşimci ve çiftçinin hatırı sayılır oranda borcunun biriktiği miktar belirtilmeksizin vezire bildirilmiştir.

Bu yüzden Baje'deki Cemiyet üyesi, borçlarını ödemekten imtina edenlerin bizzat arazilerine giderek zarar ettiklerini iddia ettikleri döneme ait borçlarını ödemelerini istemiştir. Ayrıca savaş nedeniyle uğradıkları zararlarla ilgili olarak sadır olan emri âli'de kira ücretlerinin tümünden veya bir kısmından kiracıların muaf tutulmalarının söz konusu olmadığı ve zaten hükümetin olası zararlar için kendilerine tazminat hakkını verdiği belirtilmiştir. Yine hepsinin tazminat talebinde buldukları ve bu nedenle o yılki mahsullerinin düşük olduğu göz önüne alınarak bir kısmından vazgeçildiği ve geri kalan borcun bir sonraki yıla ertelendiği de ifade edilmiştir. Ancak yine de bu kiracılar ücretlerini ödemekten imtina etmişler, hatta o yılki borç ile 1943 öncesi borçları dahi ödemek istememişlerdir.

Vakıf sorunlarının devam etmesi ve yayılmasıyla, yıllık bütçe açığı giderek artmakta ve borçlar üst üste yığılmaktaydı. Samimi ulusalcıların sorunu teşhis etmeleri ve çözüm yollarını sunmalarına rağmen, kurtarma komisyonları bu kötü gidişatın önüne geçemiyor ve vakıflar bütçesini kurtaramıyorlardı.

Reform adı altında yapılan işler ise sadece şekilden ibaretti ve içi boştu. Bunlar arasında çalışanların sayısını azaltmak ve imara elverişli vakıf arazilerinin satılması vardı. Oysa vakıf paralarının amacının dışında ölçüsüzce harcanması, Cemiyet mülklerinin korunması ve vakıflara karşı yapılan ihlallerin durdurulması gibi gerçek sorunlar bir kenara bırakılmıştı. Her ne kadar bir çözüm yolu bulunduğu duyurulmuş olsa da, aslında bu çözüm eksik ve vakıflar açısından sorumsuzcaydı. Çünkü Cemiyet olaya ehveni şer yöntemiyle yaklaşmış, inzalcilerin Cemiyete olan borçlarından vazgeçmiş, sulama ve ekme yöntemiyle verilen tarlaların mali gelirlerinden az oranda istifade edilmişti. Yani söz konusu reform bütçenin bugünü ve yarını için bir iyileşme vaat etmemektedir.

Şüphesiz büyüyen vakıf krizinin engellenememesinin arkasında, Fransa işgal yönetimi bulunmaktaydı. Çünkü bu yönetim sorunların çözümü konusunda ciddi değildi ve ta başından beri çizdiği plan ve belirlediği sömürge politikası çerçevesinde Vakıflar Cemiyetinin karşısında yer almaktaydı. Özetle amaç; Hem maddi, hem de manevi açıdan Vakıflar idaresinin çökertilmesi ve de işgal yönetiminin sürekli denetimi altına alınmasıydı.

SONUÇ

Vakıflar 1800 ile 1874 yılları arasındaki ilk dönemde devlet kurumları içerisinde önemli bir yere sahipti. Cemiyet kurulmadan önce Tunus'taki vakıfların yönetimini yargı, belediye ve savunma bakanlığı üstlenmekteydi. Bir başka ifadeyle vakıflar, idari açıdan devletin en önemli bileşenlerinden biriydi ve aktif ekonomik rolü apaçık ortadaydı. Zira vakıflar aylık maaş ödemesi yapmakta, askerlerin teçhizatına katkıda bulunmakta, yoksul ve öğrencilerin ihtiyaçlarını karşılamakta, mescit, çeşme, kütüphane ve tekke gibi yerleri inşa etmekteydi.

Hayatın hemen hemen her alanında bu belirgin rolünü hissettirmesine rağmen Vakıflar müessesesi, bir yandan kararlı bir yönetime sahip olmaması, diğer yandan da politik yönetimin sürekli olarak vakıf mal, mülk ve işlerine müdahale ederek buraları devlet bütçesinin önemli finans kaynağı olarak görmesi, bu müesseseyi mali ve idari yönden yıpratmıştır. Her ne kadar siyasi otorite, genel olarak vakıfların ekonomik ve sosyal döngü içerisindeki olumlu rolünü görse de, bazı siyasiler - ki bunların içinde Hayrettin de bulunmaktadır - vakıfların tehlikede olduğunu, kuruluş amaçlarının dışına çıktığını ve hatta çöküşün eşiğine geldiğini savunmaktaydılar. Bu nedenle vakıfların ekonomik ve sosyal faaliyetlerini yeni bir çerçevede sürdürebilmesi için yeni bir düzenlemeye ihtiyacı vardı. Bu yeni çerçeve Vakıflar Cemiyet'i idi.

Tezin ikinci bölümü daha çok kuruluş yılı olan 1874 senesinden 1881 senesine yani Tunus'ta Fransız sömürgesi öncesine kadar olan dönemde Vakıflar Cemiyeti'ni işlemektedir. Bu dönemde vakıflar, düzenli bir idari yapıya kavuşmuş ve bu yapı Vakıflar Cemiyeti'ni meydana getirmiştir. Bunun öncesinde ise vakıf mülk ve paralarında büyük çaplı kayıplar olmuş, bitmeyen talepler karşısında vakıflar perişan olmuş, büyük bir çöküntüye maruz kalmış ve temel ihtiyaçlarını bile karşılayamaz hale gelmiştir.

Cemiyetin baş vezir Hayrettin tarafından kurulması vakıflar tarihi açısından önemli bir olaydır. Zira bu sayede birkaç vekilin yolsuzlukları neticesinde zimmete geçirilmek istenen birçok vakıf kurtarılmış ve ülkenin her bir yanına dağılmış vakıf mülkleri tanımlanıp kayıt altına alınmıştır. Cemiyet sayesinde birçok vakfın durumu

iyileştirilmiş, yapılan ihtilâslar ortaya çıkarılmış, vakıf mallarına karşı işlenen ihlaller tespit edilmiş ve muhasebe ile denetim kuralları konulmuştur.

Her ne kadar özel ve genel birtakım durumlar nedeniyle Cemiyet, vakıfların kalkındırılması ve bunlara göz dikenlerin ellerinden kurtarılması konusunda istediği hedefleri tam olarak gerçekleştirememiş ve her ne kadar yaşamakta olduğu finansal krizlere ve yabancıların açgözlü yağmacılığına gem vurmayı başaramasa da, vakıf kurumlarının restorasyonu ve vakfa ait mülklerin tamiri konusunda büyük yol kat etmiş, ayrıca gerek yerel gerekse dış engeller karşısında direnerek vakfın sahip olduğu varlıkları hiç de kısa olmayan bir zaman diliminde korumayı başarmıştır. Ayrıca Cemiyet, Fransız sömürgesi döneminde, vakıf mallarının büyük bir bölümünü korumayı başararak, önemli bir rol oynamıştır.

Üçüncü bölümde, 1882 yılından itibaren işgal güçlerine bağlı askerlerin Fransa sömürgesi (1881–1956) boyunca vakıf mal ve gelirlerini nasıl istedikleri gibi kullanıp istismar ettiklerini ele aldık. Aynı zamanda bu bölüm içerisinde, yirminci yüzyılda yaklaşık otuz yıllık bir süreyi kapsayan, yani birinci dünya savaşıyla birlikte başlayıp ikinci dünya savaşının sona ermesiyle biten zaman diliminde Fransız işgali altındaki vakıflar müessesesini irdeledik.

Bu dönem, reformlardan çok acı ve ızdıraplarla anılmış olup, Tunuslular bu süre zarfında iki dünya savaşının da yükünü çekmiş ve işgalcilerin gerek toplum yaşamına gerekse insanlara yönelik zulümlerinin bedelini ödemişlerdir. Ayrıca hiçbir zaman gün yüzü görmeyen vaatlerin sahteliğini de bu dönemde öğrenmişlerdir. Vakıflar müessesesi bu acı verici dönemin en büyük kurbanlarından biri olmuştur. Mülkleri ve varlıkları yıkılmaya yüz tutmuş, gerek vakıflar gerekse buralardan istifade edenler, yapılan saldırı, ihmal ve çok düşük bedellerle satışlar nedeniyle büyük zararlar görmüştür. Yine bir yandan reform ve yönlendirme gerekçesiyle, diğer yandan siyasi otoritenin vakıf yönetimine müdahaleleriyle bu müessese üzerinde çeşitli baskı şekilleri oluşmuştur.

Yapıldığı iddia edilen sözde reform çabalarının ve vakıfların gerek idari açıdan gerekse yapısal anlamda işgal güçlerinin arzusuna uygun hale getirilmesi vakıfları daha da yıpratmış, işlenmemiş araziler için uygulanan ekin karşılığı veya sulama karşılığı

kiraya verme yöntemleriyle elde edilen gelirler düşük düzeyde kalmıştır. Dolayısıyla yirmili yıllarda gözlemlenen kısa süreli istikrarın dışında, düşük gelire karşı yapılan büyük harcamalar neticesinde vakıflar bütçesi açık vererek mali açıdan büyük sıkıntılar yaşanmıştır. Ardından 1929 yılında tüm dünyayı saran mali kriz vakıflar müessesesini de olumsuz etkilemiş ve ileriki yıllarda vakıflar dipsiz bir kuyuya düşmüş gibi karanlığı daha da artan bir döneme girmiştir. Tüm sözde reform çabalarına rağmen bütçe, otuzlu yılların başından 1939 yılına kadar sürekli inişe geçmiştir. 1938 yılında İnzalçilerle yapılan uzlaşma sonrası yıkıma yüz tutmuş vakıf mülklerinin iade edilmesiyle bile bütçede gözle görülür bir iyileşme gerçekleşmemiştir. Zira bu uzlaşma tüm inzalçileri ve tüm gayrimenkulleri kapsamadığından vakıflar için kârdan çok zarar halini almıştır. Elbette ki söz konusu mali çöküşün en büyük nedeni hiçbir şeyin değişmesini istemeyen işgal yönetimidir.

İşgal yönetimi, görünürde reform yapmak istediğini söylese de ve bunun için birçok kez komiteler oluştursa da, bir reform yöntemi olarak memurların kovulması, ihtiyaç sahiplerine yapılan nakdi yardımlarda indirimle gidilmesi ve sorunlara gerçek çözüm getirilmemesi her defasında vakıfları ve buralardan yararlananları olumsuz etkilemiştir. Bu durum, birinci dünya savaşı rüzgârlarının esmesi ve savaş kıvılcıklarının Kuzey Afrika sahillerine taşınması sırasında da devam etmiştir.

Tunus'un dünya savaşının en büyük çatışma alanlarından birisi haline gelmesiyle birlikte, ülkedeki bütün binalar, tarım alanları, yani kuru yaş ne varsa zarar görmüş, vakıf gayrimenkulleri bu zarardan büyük ölçüde payını almıştır. Daha da kötüsü vakıflar tüzel kişilik olması gerekçesiyle onarım ve tamir hakkından mahrum bırakılmış ve gecikmeye dayanabileceği ileri sürülerek onarım için ayrılan paralardan pay alamamıştır.

Tüm bu yağma, işgal, saldırı, arazileri gasp etme, vakıf paraları ve taşınmazlarını bir takım hukuki emirlerle dağıtma, vakıflara ayrılan fonların içlerini boşaltma, emanet paraları ve Muavaza paralarını kullanma, vakıfları büyük borç batağına sokma gibi olumsuzluklara rağmen, nasıl oluyor da vakıflar müessesesi direnebiliyor ve ayakları üzerinde durmaya çalışıyordu? Kendisine bir savaş ganimetiymiş gibi bakıldığı siyasi ve

idari bir ortamda görevini nasıl sürdürebiliyordu? Altmış yıl süren sert rüzgârlar karşısında nasıl direnebiliyordu?

Biz, bunun iki nedeninin olduğuna inanıyoruz:

Birincisi, vakıf müessesesinin Müslüman toplumun derinlerinde yatan manevi bir güç oluşu ve vakıfların gerek ferdi gerekse sosyal yaşamda sahip olduğu konumudur.

İkincisi ise, Sömürgecilerin istedikleri zaman kolayca müdahale edebilmek için vakıfların zayıflamasını ve takatten düşmesini istemeleridir. Ancak halk katındaki önemini bildikleri için her türlü ayaklanma ve kışkırtmadan uzak durmak adına buraları yok etmek istememişlerdir.

Bütün bu anlattıklarımızdan çıkan sonuçları özetlemek gerekirse:

1- Vakıflar sömürge yönetimi açısından stratejik bir hedefti. Özellikle de vakıfların sahip olduğu sosyal ve ekonomik gücün farkındaydılar. O nedenle buraları elde etmek için farklı yöntemlere başvurdular.

2- İşgal yönetimi vakıflara ait verimli arazileri elde etmek için bir politika yürütmüştür. Bu bağlamda her yıl 2000 hektarlık arazinin Tarım Vezirliği'ne verilmesini ön gören bir zorunluluk getirmişlerdir. Bu uygulama 1898 yılından 1942 yılına kadar sürmüştür.

3- Vakıf gelirleri vakfedenin belirlediği amaçların dışında harcanmıştır. Bu nedenle devlete ait bazı kamu kurumlarının görevleri vakıflara yüklenmiştir.

4- Vakıflar Cemiyeti'ne ait paraların sömürgecilerin ellerine geçişini kolaylaştırmak için, önceden hazırlanmış planlarla bir idari sistem seçilmiştir. Sömürgeciler bunun için çeşitli isimler taşıyan makamlar ihdas etmişlerdir.

5- Vekiller de kendi idareleri altında bulunan vakıfların gerek sehven gerekse kasten sömürülmesine müsaade etmişlerdir.

6- Hiçbir şekilde vakıfların çıkarına olmayan İnzal kanunu gibi kanun ve yönetmelikler çıkarılmıştır. Oysa İnzal, Maliki mezhep merkezli dini inanışa göre caiz olmayan bir husustur.

7- Bütçe açığı veya sayı çokluğu gibi nedenlerle kurumun asli memurlarının işten çıkarılma politikası, buna karşın devlete hizmet eden ve yandaşlık yapan kişilere vakıf üyeliği görevinin verilmesi ve de Cemiyet paralarından ikramiyelerin dağıtılması vakıfların çöküş sürecini hızlandırmıştır.

8- Cemiyetin 1929 yılından sonra maruz kaldığı mali krizle mücadelede gerçekçi davranılmamıştır.

9- Vakıf müessesini onarıp kaldırmak için değil, birikmiş olan borçların ödenmesi için vakıfların faizle borçlandırılmasının önü açılmıştır.

10- Son olarak, II. Dünya savaşı vakıf gayrimenkulleri ile cami ve okullarını büyük yıkıma uğratmış olup, bu durum Cemiyetin omuzlarına ek bir yük olarak binmiştir.

KAYNAKÇA

1- Basılı Kaynaklar

- Abdüsselam ben Saîd Tenuhi Sahnun, **el-Müdevvene**, c IV Beyrut 1949.
- Bashhanba Ali, **Jeridetu Ettunusi**, Tunus 11.10.1907 ile 14.10.1909 sayıları.
- Beshroush Tefvik, **Mevsouatu Medineti Tunis**, Mouhsin Zekeriyye Basımevi Tunus 1930.
- Bouchoucha Ali, **Jeridetul El-Hadira**, sayı 628, Tunus tarih 25.12.1900.
- Çetin Atilla, **Tunuslu Hayreddin Paşa**, Kültür Bakanlığı , Ankara 1999).
- Döndüren Hamdi, **İslâm Hukukuna Göre Alım-Satımda Kâr Hadleri**, Balıkesir, 1984.
- El-Kâsânî Alaeddin, **Bedayiu's-Sanâyi**, c IV, Beyrut, 1974.
- El-Kubeysî, Ebû Bekr eş-Şeybani Hassaf, **Ahkâmü'l-Vakf**, c I, Bağdat, 1977.
- Esh-eybeni Binbilgis , -'Fusulun fi Tarih-il Evkaf bi-Tunus', matbaatu dar nuha , Sfaks Nisan 2004.
- 'Cemiyet-ül Evkaf', matbaatu dar nuha Sfaks şubat 2005.
- Hilmi Ömer, **Ithaf-ül ahlaf fi ahkam-il evkaf**, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara 1977.
- Hüsrev Mehmed Efendi, **Düreru'l-Hukkâm**, İstanbul 1317
- İbin Ebid-Diyaf , Ahmed, "İthâfü Ehli'z-Zamân bi Ahbâri Mülûki Tûnis ve Ahdi'l-Emân", Tunus Câmîatü't-Tunisiyye, 1971.
- İbn Manzur Ebü'l-Fazl Muhammed, **Lisanu'l-Arab**, c III, Beyrut Dâru Sadır, t.y.
- İbn Nuceym, Zeynüddin, **El-Bahru'r-Raik**, 2. Baskı, Beyrut, t.y
- İmam Şafî, **el-Ümm**, c IV, Beyrut 1973.
- Kasım Ahmed, **(İlk Osmanlıların vakıfları ve Vakıflar Cemiyeti)**, Mağrip tarih dergisi, sayı 37-38, yıl 1985
- Mzali Mohammed salih, **Elmejeletu Ettarihiyyetu Elarabiyyetu** no: 6, Tunus temmuz 1976

- Öztürk Nazif, **Elmalı M. Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar**, Diyanet Vakfı Yayınlan. Ankara 1995.

- Sfar Beshir ,**Takrirou el-İnzal, Jeridetu Ettunusi**, Tunus tarih 14.10.1909

- Senousi Mohammed, **Er-Ravz ez-Zahir**, Tunus, y.y.

- Yedi yıldız Bahaeddin, **İslam Ansiklopedisi : VAKIF , c 13** Milli eğitim Basımevi İstanbul 1986

2- Arşiv Belgeleri

Cami vakıfları s 8 dosya no 10,

Ebkar vakfı sandığı resim no 32 dosya no 508,

Fakir ve Yoksullar vakfı sandık no 5 dosya no 3,

Ketatib vakfı resim no 325,

Maristan Vakfı resim 54 s 59 dosya no 671,

Medrese vakıfları s 2 dosya 56,

Teratibi Umumiye Muhtelifi, dosya no 47;

Müderisler vakfı sandık no 3 resim 86,

sandık no 3, resim no 86,

Müeddibler vakfı resim no 188,

Safaks geleneksel müze kütüphanesi s 66 defter no 68,

Silsile-i Tarihiye :

s 61 dosya no 694, s 60 dosya no 68, s 59 dosya 679, s 61 dosya 671, s 61 dosya no 692, s 61 dosya no 692-693, s 59 dosya no 679, s 60 dosya no 680, s 61 dosya 689, s 64 dosya 749 , s 63 dosya 725 , s 64 dosya 748 , s 60 dosya 687, s 62 dosya 8\700 , s 63 dosya 742, s 60 dosya 689 , s 62 dosya 698 vesika 39, s 59 dosya no 672, Nisan 1860 tarih ve 39 nolu belge, s 59 dosya no 678, 1862 tarihli belge, s 59 dosya no 679, 1862 tarihli belge, s 59 dosya no 678, 1862 tarihli belge, s 55 dosya no 603, 1862 tarihli belge , s 59 dosya no 680 , s 59 dosya no 678, 1273h/1857 tarihli belge , s 59 dosya no 678, 1273h/1857 tarihli belge, s 60 dosya no 681, 1866 tarihli belge, s. 60 dosya no 681 1870 tarihli belge, s 59 dosya no 679 , s. 60 dosya no 680, 1868 tarihli belge , s. 59 dosya no 678, 1861 tarihli belge , s. 61 dosya no 693, s. 60 dosya no 681, 20 Şevval 1286h/1870 tarihli belge, s. 60 dosya no 681, 13 Muharrem 1287h/1870 tarihli belge, s.

Şaban 1283h/1866, s. 60 dosya no 699 tarih 17 Cemaziyülevvel 1287h/1870, s. 60 dosya no 682 tarih 17 Recep 1288h/1871, s. 60 dosya no 682 tarih 6 Şevval 1289h/1872, s. 60 dosya no 682 tarih 6 Şevval 1289h/1872, s. 61 dosya no 690 tarih 19 Şevval 1292h/1875, s. 62 dosya no 695 tarih 19 Şevval 1296h/1879 , s. 61 dosya no 694 tarih 2 Sefer 1296h/1879, s. 60 dosya no 680 tarih 2 Sefer 1296h/1879, s. 62 dosya no 694 , tarih 30 Recep 1295h/1878 , s. 60 dosya no 687 tarih 30 Recep 1295h/1878, s. 65 dosya no 784 tarih 5 Cemaziyülevvel 1288h, s. 60 dosya no 688, s. 61 dosya no 694 tarih 2 Cemaziyülevvel 1295h/1878, s. 62 dosya no 690 tarih 29 Recep 1292h/1875, s. 62 dosya no 695 tarih 1879, s. 62 dosya no 692 tarih 17 Ramazan 1298h/17.2.1881, s. 62 dosya no 692 tarih 18 Ramazan 1299h/20.3.1882, s. 62 dosya no 699 tarih 17 Ramazan 1299h/2.8.1882, cilt. 1/29 tarih 18 Recep 1308h/1889, s. 64 dosya no 749 tarih Eylül 1882, s. 62 dosya no 696 tarih 1880, s. 62 dosya no 698 tarih 1882, s. 64 dosya no 749 tarih 1882, s. 62 dosya no 698 tarih 27 Cemaziyessani 1299/1882, s. 60 dosya no 687 tarih 5 Ramazan 1291h / 1874, s. 60 dosya no 687 tarih Şaban 1291h/1874, s. 62 dosya no 696 tarih 13 Cemaziyessani 1297h/1880, s. 62 dosya no 696, tarih Muharrem ve Sefer 1297h/Aralık ve Şubat 1879–1880, s. 62 dosya no 698, tarih 18 Rabiussani 1299h/1882, s. 62 dosya no 698, tarih 27 Cemaziyessani 1299h, s. 62 dosya no 698, tarih 1882, s 62 dosya no 699 tarih 1299h, s. 62 dosya no 699, tarih 17 Ramazan 1299h (02.08.1882), s. 62 dosya no 699 tarih 16 Şaban 1299h/1882, s. 62 dosya no 698, tarih 10 Sefer 1299h/1882, s. 62 dosya no 698 tarih 18 Muharrem 1299h/1882, s. 24 ve 62 dosya no 698 tarih 1882, s. 25 dosya no 2 Cemiyetin vezirlikle yazışması tarih 1893, s. 62 dosya no 1/1 tarih 26 Mart 1900.

Vakıflar Cemiyetinin Dergisi (Silsile-i Cemiyet-ul Evkaf) :

dosya 1/251897 yılı Fransız hariciyesinin vakıflar ve mali ödenekleri hakkında genel oturum raporudur, dosya 2/25 tarih 1887; dosya 1/25 Vakıfların genel durumu ve devlete ödemeleri hakkında genel sekreterliğin yazısı tarih 1896, dosya 1/25 Cemiyet başkanı Muhammed Sfar 27 Ağustos 1894 tarihinde Cemiyetin bu ödeneklerden 1895 yılı bütçesinde muaf tutulmasını talep etmiştir, dosya 1/25 Fransa hariciyesine yazdığı bir mektupta belediyeye katkıdan muaf tutulmasını talep etmiştir, tarih 22 Eylül 1897, dosya 2/25 tarih 1898, dosya 2/25 Matbaanın 1898 yılındaki durumu, dosya 24/15, s. 24 c. 15 tarih 1903, s. 24 c. 15 tarih 1905, s. 1 c. 18/0 oturum tarih 23.03.1905, s. 1 c. 18/0,

oturum tarihi 27.04.1909, s. 1 c. 18/0, oturum tarihi 10.10.1911 s. 23 c.2, s. 23 c.2, s. 23 c.1, tarih 1909, s. 23 c.1, tarih 20.2.1910, Cemiyet ve memurlar dosyaları c.5 ;Teratib Umumiye no 8; s 160 tarih 1914, s. 1 c. 17/18, s. 23 c 2, s. 1 c.26, s .26 ,c. 1, s .1 c 10\6 , s .2 ,c. 10 ve 28, s .1 ,c. 3\14 , s .1 ,c. 3\14, s .1 ,c. 11\18 , s .69 ,c. 18\1, s.23. c. 30 tarih 13.09.1943.

Tunus Arşivi: Defter 2353

defter no 3155

Devlet Mülkleri Hazinesi, Genel Düzenlemeler Sandığı, Dosya no: 65

Tunus Resmi gazetesi sayı 5 tarih 5 Sefer 1303 / Kasım 1885, sayı 14 yıl 39 tarih 18 Şubat 1898.